TÁRSADALMI FEJLŐDÉS, TÁRSADALOM-TUDOMÁNYI KUTATÁSOK 1976-1980

MÁSODIK KÖTET

TÁRSADALMI FEJLŐDÉS, TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSOK (1976–1980)

II. KÖTET

SZOCIALISTA TUDAT
SZOCIALISTA ÉLETMÓD
PÁRTOSSÁG, NÉPISÉG, REALIZMUS
FEJLETT SZOCIALIZMUS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1982

Közreadja az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

Belső használatra

Tartalom

A SZOCIALISTA TUDAT FEJLŐDÉSE 9

BEVEZETÉS 11

I. NÉHÁNY MÓDSZERTANI PROBLÉMA 14

II. A TUDAT SZOCIALISTA SPECIFIKUMA 19

1. A meghatározás problémái 19
2. A szocialista tudat alapkritériumai 20
3. „Járulékos jegyek" a történelmi realizáció során 22
4. A szocialista tudat társadalmi szubjektuma 23

III. A SZOCIALISTA TUDAT KOGNITÍV ÉS ÉRTÉKELŐ OLDALAI 26

1. A szocialista tudat tartalmi-ismereti összetevői és ezek társadalmi elosztása 26
2. A szocialista tudat kognitív szerveződése és szerkezetének változása 27
3. A szocialista tudat mint értéktudat 33

IV. ÉRTÉKEK ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓK 35

1. Az értékkutatások helyzete 35
2. Értékelsajátítás és szocializáció 37
3. Gazdasági véleményekben tükröződő értékítéletek 39
4. Család- és értékorientáció 41

V. A POLITIKAI TUDAT 44

1. A tájékoztatás szerepe a politikai ismeretszint alakulásában 46
2. A politikai-társadalmi ismeretek és az információ a munkahelyen 48
3. Politikai attitűdök és orientációk 49

VI. A NEMZETI TUDAT PROBLÉMÁI 53

1. A nemzet fogalmához 53

2. Nemzeti tudat: identifikáció és önismeret 55
3. Előítéletek: más csoportok megítélése 59

VII. VALLÁSOSSÁG ÉS SZEKULARIZÁCIÓ 62
1. A valláshoz viszonyulás különböző típusai 62
2. A vallásosság dimenziói és típusai 66
3. A szabadegyházi vallásosság egyes jellemzői 69

VIII. A SZOCIALISTA MŰVELTSÉG SZERKEZETE ÉS A MŰVELTSÉG ELSAJÁTÍTÁSÁNAK KÉRDÉSEI 71

IX. A MINDENNAPI ÉS A TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS VISZONYÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE 80

X. A TÁRSADALMI KOMMUNIKÁCIÓ PROBLÉMÁJÁHOZ 84

A SZOCIALISTA ÉLETMÓD ALAPVETŐ ISMÉRVEI, FELTÉTELEI, FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI 89

I. AZ ÉLETMÓDKUTATÁS TÁRSADALMI OKAI 91

II. A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT LEGFONTOSABB FOGALMAK 94

III. A MAI ÉLETMÓD TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI ÉS A LEGÚJABB VÁLTOZÁSOK 97

IV. A MAI MAGYAR ÉLETMÓD LEGFŐBB JELLEGZETESSÉGEI, KÜLÖNBSÉGEI ÉS PROBLÉMÁI 101
1. A munka és az életmód 101
2. A fogyasztás alakulása 111
3. A lakáshelyzet 118
4. A településszerkezet hatása az életmódra 119
5. A háztartási, családi aktivitás szerepe az életmódban 120
6. A szabad idő felhasználásának alakulása 127
7. A művelődés 129
8. A társadalmi aktivitás 132

V. A SZOCIALISTA ÉLETMÓD KIALAKULÁSÁT NEHEZÍTŐ TÁRSADALMI PROBLÉMÁK 133

VI. ÉRTÉKEK – CÉLOK – NORMÁK ÉS A SZOCIALISTA ÉLETMÓD 148

VII. AZ ÉLETMÓD TUDATOS ALAKÍTÁSÁNAK PROBLÉMÁI 154

VIII. ÖSSZEGZÉS 161

PÁRTOSSÁG, NÉPISÉG, REALIZMUS – A HAZAI MARXISTA ESZTÉTIKA TÜKRÉBEN 167

BEVEZETÉS 169

I. A KUTATÁS CÉLKITŰZÉSÉRŐL 170

II. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG KÉRDÉSEI AZ EDDIGI HAZAI ÉS KÜLFÖLDI MARXISTA SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN 173

1. A realizmus értelmezései 173
2. A pártosság értelmezései 180
3. A népiség korábbi értelmezései 183

III. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG KÉRDÉSEI A KUTATÁSAINK SORÁN KIALAKÍTOTT VITAÁLLÁSPONTOKBAN 186

1. Javaslatok a fogalmak kitágítására 186
2. Javaslatok a fogalmak szűkítésére 189
3. A fogalmak esztétikai sajátosságának kibontakoztatásával kapcsolatos problémák 193

IV. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG AKTUÁLISAN KÖRVONALAZHATÓ TARTALMA A KUTATÁSOK JELENLEGI SZAKASZÁBAN 196

1. A realizmus és a nem realista irányzatok dialektikus kapcsolata 196
2. A szocialista realizmus és a realizmus más típusainak viszonya 197
3. A történelmi konkrétság problémája 201
4. A történelmi tematika problémája 203
5. A teljes emberkép ábrázolásának igénye 204
6. A történelmi távlat problémája 206
7. A művészeti pártosság mint „a nagy, történelmi jelentésben vett párt" érdekeinek képviselete 208
8. A pártosság és a progresszív elkötelezettség más formáinak viszonya 209
9. A pártosság tudatossága, nyíltsága és közvetlensége 210
10. A pártosság kritikai jellege 212
11. A népiség mint a dolgozó tömegek valós érdekeinek képviselete 212

12. A népiség formaproblémái 214
13. A népiség tartalma a mai társadalmi viszonyok között 216
14. A realizmus, a pártosság és a népiség kategóriáinak összefüggése 220

V. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG ALKALMAZÁSÁNAK FELTÉTELEI A SZAKIRODALOMBAN ÉS A KRITIKAI GYAKORLATBAN 222

1. Politikai–művelődéspolitikai előfeltételek 222
2. A realizmus, a pártosság és a népiség fogalmainak használati módja a műelemzés és művészeti kritika gyakorlatában 225
3. A kategóriák felfogásának és használatának minősítő jellege napjaink művészeti szakirodalmában 226
4. A konfrontáció problémái a polgári elméletekkel szemben 227
5. Tudományszervezési és közművelődési előfeltételek 228

VI. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG, A NÉPISÉG ÁGAZATI FORMAPROBLÉMÁI 230

VII. AZ AUTONÓM MŰVÉSZETEN KÍVÜLI ÁGAZATOK FŐBB PROBLÉMÁI 239

1. Főbb vitaálláspontok az építőművészet, az iparművészet, a díszítőművészet, a kertművészet értékkritériumai körül 239
2. Az autonóm és a nem autonóm művészetfaj határvonalainak problémái 241

A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM FŐBB JELLEMZŐ VONÁSAI

ELŐSZÓ 245

I. BEVEZETÉS 247

1. A fejlett szocializmus koncepciójának kialakulása 247
2. A fejlett szocializmus sajátosságairól, kritériumairól a társadalomtudományi kutatásban kialakult főbb álláspontok 250

II. A SZOCIALISTA TÁRSADALOM TERMELŐERŐINEK FEJLŐDÉSI TENDENCIÁIRÓL 257

1. A tudományos-technikai forradalom, hatása és perspektívái 258
2. A munkaerőhelyzet alakulása 1949–1976 között 263
3. A termelési eszközök várható fejlődésének követelményei és a képzés szerkezete 268

III. A TERMELÉSI VISZONYOK EGYES KÉRDÉSEI 272
1. A szocialista tulajdonviszonyokról 272
a) A tulajdon társadalmasításának jellegéről 273
b) A szocialista tulajdon közvetlen és közvetett jellege 274
c) A munka és az elsajátítás kölcsönös feltételezettsége 275
d) A mezőgazdasági kistermelés a szocializmusban 277
e) A tartós fogyasztási cikkek személyi tulajdona 278
2. Az elosztási viszonyokról 280
a) A fogyasztás–felhalmozás relatív alakulása 280
b) A lakossági jövedelmek változásának tendenciái 281
c) A munka szerinti elosztás néhány aktuális kérdése 285
d) A közvetett munkajövedelem és a társadalmi juttatás struktúrája, valamint alakulása 289
Lakás- és kommunális ellátás 290
Gyermekellátás 291
Egészségügyi ellátás 293
Nyugdíjak 294
IV. A FEJLETT SZOCIALISTA TÁRSADALOM FELÉPÍTÉSÉT SZOLGÁLÓ PROGRAM MEGVALÓSÍTÁSÁNAK NEMZETKÖZI ÉS HAZAI FELTÉTELEIRŐL 296
1. Gazdasági fejlődésünk néhány vonása nemzetközi összehasonlításban 298
2. A szocialista újratermelési folyamat feltételrendszere. Komplexitás 300
3. A szocializmus építésének szakaszai 305
4. A szocializmus történelmi helyéről 308

A szocialista tudat fejlődése

A kutatás bázisintézete:
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
Filozófia II. Tanszéke

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Lukács József
Titkára: Kelemen János
Tagjai: Berend T. Iván
Pándi Pál
Vitányi Iván
Huszár Tibor
Ancsel Éva
Pataki Ferenc
Balogh József

Bevezetés

A Minisztertanács 1972-ben elfogadott 15 éves országos távlati kutatási terve, mely az 1971–1985-ös időszakra szól, kiemelt társadalomtudományi főirányként jelölte meg „A társadalmi struktúra és a szocialista tudat alakulása Magyarországon" c. kutatási programot. A középtávú kutatási tervben (1976–1980) az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ennek alapján emelte ki „A szocialista tudat fejlődése" c. 7. sz. témát, melynek bázisintézménye az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Filozófia II. Tanszéke lett, a téma kutatásának felelőse pedig a kijelölt tématanács.

Mivel mind a kutatási célok megfogalmazása, mind a vizsgálat tárgyának és módszerének meghatározása a tématanácsra hárult, a kutatás előkészítése (majd a későbbiekben megvalósítása is) igen bonyolult feladatnak bizonyult, az előkészítő fázis ezért meglehetősen el is húzódott. (Ebben további nehézségek is szerepet játszottak – többek között a csak igen lassan tisztázódó szervezeti és pénzügyi keretek, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem „fogadóképességének" és képességének hiánya.)

A téma kidolgozásakor mindenekelőtt azokat a társadalmi tudattal kapcsolatos kutatásokat kívántuk számba venni, amelyeket korábban az Irodalomtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet koordinált. Megítélésünk szerint azonban az adott kutatási periódus célkitűzései szempontjából ezekre az előzményekre kevéssé lehetett támaszkodni, így „a szocialista tudat" vizsgálata lényegét tekintve új és úttörő jellegűnek tekinthető. Tématanácsunk sem elméleti, sem metodológiai téren nem követhetett kitaposott utakat. (Ez lényegében nemzetközi vonatkozásban is érvényes.) Ezért az elmúlt időszakot a hosszú távú tervezés perspektívájából nem annyira tényleges kutatási eredményei alapján kell megítélni, mint inkább abból a szempontból, hogy mennyire sikerült egy dinamikus, a valósággal együtt mozgó társadalomtudományi kutatómunkát megalapozni. Ebből a perspektívából tehát az elmúlt időszak előkészítő fázisnak tekintendő.

A program előzményeinek felmérése esetünkben nem jelenthetett mást, mint a társadalmi tudat vizsgálatában számításba jövő tudományok újabb eredményeinek áttekintését. Ehhez egyrészt a társadalmi tudat marxista–leninista elméletének jelenlegi állását kellett megítélni, másrészt arról kellett képet alkotni, hogy a szaktudományok eddigi empirikus vizsgálatából milyen releváns információk szűrhetők ki. Mindez önmagában is kutatómunkát igényelt. Magától értetődő további feladatnak bizonyult a korábbi empirikus tudatkutatások elméleti általánosítása.

A tervidőszakra szóló konkrét kutatási tervet a vázolt áttekintő munka eredményeire kellett építenünk, azt a szempontot is figyelembe véve, hogy kapcsolódjunk az egyes intézményekben az 1970-es években megkezdett és folytatásra érdemes empirikus vizsgálatokhoz. A mondottak mellett több lényeges területen új kutatásokat indítottunk el. Az eredetileg javasolt 14 témát később tématanacsunk 7 témába vonta össze: 1. a társadalmi tudat szocialista specifikuma; 2. a társadalmi tudat szerkezeti változásai a szocializmusban; 3. történelmi önismeret és a nemzeti tudat vizsgálata; 4. politikai tudatosság és politikai információ; 5. értelmiségvizsgálatok; 6. értékválasztások osztály- és rétegspecifikumai; 7. vallásosság és szekularizáció.

Figyelembe véve az említett nehézségeket (főleg az előkészítő munka elhúzódását) az effektív kutatásokra fordítható „tiszta" idő alig haladta meg a másfél évet. Ennek ellenére a témaösszevonás nyomán kialakított minimális programot nagyrészt sikerült teljesíteni. Kivételt jelent „A társadalmi tudat szerkezetváltozásai" c. téma, melyet csak részben lehetett befejezni. Más szempontból jelentenek kivételt az értelmiségvizsgálatok. Az ELTE Szociológia Tanszékén folytatott értelmiségkutatások az elmúlt időszakban az értelmiség szociológiai jellemzőit tárták fel, s ennyiben „A társadalmi struktúra" c. kutatási főirány részét alkották. Az adatoknak az értékelését és értelmezését a tudatkategóriák szempontjából a terv eleve csak későbbre irányozta elő. Zárótanulmányunk ezért nem térhet ki külön fejezetben az értelmiségproblémára.

Ugyanakkor egyes területeken, melyek túlmutatnak az összevonás során kialakított 7 témán, elértük eredeti célkitűzéseinket. („A szocialista műveltség szerkezete", „A mindennapi és a tudományos gondolkodás szerkezete".)

Zárótanulmányunk szerkezete részint a mondottak miatt, részint pedig a szerteágazó kutatások belső rendszerezési problémái miatt nem tükrözi pontosan a tervtanulmány szerkezetét. A társadalmi tudat szerkezetváltozásaival kapcsolatos, jórészt elméleti megfontolásainkat pl. „a tudat szocialista specifikumának" tárgyalásával kö-

töttük össze, mivel úgy véljük, itt belsőleg összefüggő kérdésekről van szó.

Kutatásainkban nagy figyelmet fordítottunk a szocialista tudat kritériumainak elemzésére. Ennek zárótanulmányunk is viszonylag tág teret szentel. Magának a kérdésnek a fontosságán, ideológiai jelentőségén túl ezt a vizsgálat tárgyának elméleti körülhatárolásával kapcsolatos nehézségek is indokolták, hiszen a kutatási irány puszta megjelölésével nem szükségképpen adott a kutatás tárgya. Ez volt a helyzet a mi esetünkben is. Meg kellett tehát fogalmaznunk, mit értünk általában és a jelenlegi történelmi periódusban szocialista tudaton. Ez adhatta csak meg azt a viszonyítási alapot, melyhez az empirikusan megragadható jelenségeket mérni lehet. Ennek az elméleti kiindulópontnak a rögzítése döntő mértékben filozófiai elemzést igényelt és igenyel a jövőben is. A kérdéssel kapcsolatos módszertani problémákra a későbbiekben visszatérünk.

Kutatásaink részint az említett technikai-szervezési, részint általánosabb okokból nem tárhatták fel az egész társadalmi tudat szerkezetét, de a társadalmi tudat egyes területein sem mehettek túl bizonyos tendenciák és részjelenségek rögzítésén. Bár törekedtünk a szintézisre, a zárótanulmányt mégis úgy kell értékelni, mint bizonyos részkutatások összefoglalását. A szintézis igazi munkája hátravan, s ezt csak további intenzív kutatások teszik majd lehetővé. Ennek ellenére reméljük, hogy a zárótanulmány releváns információkkal járul hozzá a magyar társadalom tudati viszonyainak megismeréséhez.

I. Néhány módszertani probléma

A téma keretében végzett kutatások összefoglalása előtt felmerül néhány, a társadalmi tudat vizsgálatával kapcsolatos elvi-módszertani probléma.

Kutatási főirányunk célkitűzései azon a föltételezésen alapulnak, hogy a magyar társadalom egészének tudatállapotáról megbízható ismereteket szerezhetünk. Mindenekelőtt fölmerül az a kérdés, vajon mennyiben jogos az elvárás: megismerhető-e általában és egészében a társadalmi tudat? Azoknak a bonyolultan és több szinten szerveződő, a legkülönbözőbb, gyakran ellentmondásos formákban megnyilvánuló, rendkívül heterogén jelenségeknek a körét, amelyekből a társadalmi tudat fölépül, vajon le lehet-e írni koherens módon? Alkothatunk-e empirikusan is adekvát egységes képet a társadalmi tudatról mint egészről? Amikor olyan kérdésekre igyekszünk válaszolni, hogy milyen a szocialista tudat, milyen a munkásosztály tudata, milyen az értelmiség gondolkodása stb., akkor bizonyos értelemben az elvontság veszélye fenyeget. Az általános tudatleírásokkal azt kockáztatjuk, hogy elveszítjük állításaink valóságosan azonosítható referenciáját. Más szóval: a spekulatív, gyakorlati következtetések levonására alkalmatlan elméletieskedés veszélye kísért. Ezzel szemben reálisabbnak látszik meghatározott tudati folyamatok, tendenciák elemzésére törekedni. A megközelítés viszont – természetesen – szintén problémákat rejt magában, amelyekre a későbbiekben visszatérünk.

Második kérdésünk a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyával kapcsolatos. Miként egyeztethetők össze a társadalmi tudatnak a társadalmi lét által való meghatározottságára és a társadalmi tudatra mint a társadalmi lét visszatükrözésére vonatkozó tételek a marxizmus totalitáselvével? A totalitáselvű megközelítés azon alapszik, hogy a társadalom totalitásaként létezik, és a társadalmi tudat a szóban forgó totalitásnak alkotórésze, konstitutív eleme. Ha ez így van, akkor a tudat meghatározott társadalmi viszonyt is jelent, és a tudatban bekövetkező változások révén, tehát azáltal, hogy

az emberek egyes csoportjai másképpen kezdenek gondolkodni, bizonyos értelemben maga a társadalom is más lesz.

Társadalom és tudat egy totalitáson belüli kölcsönös feltételezettsége fejeződik ki azokban a megállapításokban, amelyek napjainkban az „emberi tényező", a társadalmi szubjektivitás jelentőségét hangsúlyozzák. Ugyancsak ezt fejezi ki a tudomány közvetlen termelőerővé válása, illetve az általános kulturális színvonal és a termelés összefüggése. A kultúra elsajátítása ugyanis a munkaerő minőségében, vagyis a termelő szubjektumban mint a termelőerők legfontosabb elemében hoz változást: ez pedig a létviszonyok szférájába tartozik. Társadalmi lét és tudat viszonyának ilyen fölfogása csak növeli a tudatvizsgálatok fontosságát, ugyanakkor arra késztet, hogy a marxizmus–leninizmus klasszikus örökségére támaszkodva fokozottan figyeljünk a vulgarizálás elkerülésére.

A marxizmus már kialakulásakor igen gazdagon, árnyaltan foglalkozott a társadalmi tudat körébe tartozó jelenségek magyarázatával. Ekkor azonban még elsősorban filozófiai szinten foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Tudatkutatásaink egyik további problémakörét éppen ez a körülmény eredményezi. Vajon mi a helye és szerepe a társadalmi tudatról alkotott tradicionális filozófiai elméletnek az empirikus tudatvizsgálatokban? A kérdésre első megközelítésben és általános szinten könnyű a válasz. Minden elméletnek az a szerepe, hogy az általa kínált szempontrendszer és a fogalmi háló segítségével értelmes rendbe szervezze, magyarázza a tények egy meghatározott osztályát, azoknak a tényeknek az osztályát, amelyek mint empirikus tények jórészt szintén az adott elméleti keretben definiálódnak. Eltekintve attól a tudományelméleti problémától, hogy az adott empíria és a magyarázatára szolgáló elmélet között könnyen tautologikus viszony jöhet létre, világos, hogy elmélet nélkül nemcsak empirikus kutatást nem lehet végezni, de még a feltárandó tények körét sem lehet meghatározni.

A társadalmi tudatról alkotott marxista elméletet ennyiben úgy kell kezelnünk, mint azt a keretet, amely megszabja a kutatási stratégiát, s amelyben elhelyezzük a mai magyar társadalom tudatjelenségeiről empirikus úton szerzett ismereteinket. Ez az első megközelítésben magától értetődő válasz mégsem kielégítő. Az utóbbi évtizedben Magyarországon is nagy lendülettel bontakoztak ki, s egyre differenciáltabbá, szerteágazóbbá váltak a szociológiai kutatások. s ennek arányában egyre több, mind sokrétűbb ismeretek halmozódtak fel a társadalmi tudat egyes szegmentumairól. A szociológia által kínált empirikus ismeretek halmozódásával azonban nem tartott lépést az elméleti kutatás: a társadalmi tudat marxista elméletének

újabb fejlődéséről csak néhány vonatkozásban lehet beszélni. Az elmélet nem differenciálódott, nem finomodott olyan mértékben, hogy a legkülönbözőbb forrásokból áradó adatok értelmezésére megfelelően artikulált keretet nyújtson. (Bibliográfiáink ezen a téren rendkívül szegényesek. Az egyes tudatformák, így pl. a művészet vagy a vallás területén elért eredmények mellett igen kevés olyan filozófiai munka született Magyarországon, amely a társadalmi tudat elméletéhez egészében hozzájárult volna.)

Mindezek következtében sok esetben nincs megfelelő értelmező kategóriánk egy-egy empirikus leírás jelentésének és jelentőségének megállapítására, illetve a rendelkezésünkre álló kategóriákban csak nagyon nehezen értelmezhetők az adatok. Említhetnénk ebből a szempontból magát a „szocialista tudat" kategóriáját is, melynek normatív jellege, tudományos és elméleti kidolgozatlansága szintén nehézzé teszi tartalmának empirikus értelmezését. Elmélet és empíria között kétirányú a viszony. Korábban azt mondtuk, hogy reálisabb bizonyos folyamatok, tendenciák leírására, elemzésére törekedni, ami a társadalmi tudat egészéről tett általános kijelentések iránti óvatosságot foglalja magában. Utóbbi kérdésfeltevéseink azonban éppen a „realista célkitűzés" dilemmáit jelzik: egy-egy tendencia leírása csak az „egészre" vonatkozó elméleti feltevések fényében nyerheti el jelentését.

Megállapításunk az elmélet és az empíria kétirányú viszonyáról tehát azt a dilemmát tükrözi, hogy csak bizonyos konkrétan körülhatárolt részjelenségek kutatására vannak eszközeink, eközben azonban az „egészet", s az ezt leíró általános elméletet kell szem előtt tartanunk. Az általános elmélet viszont előfeltételezi azokat az empirikus ismereteket, amelyeket éppen a részjelenségek kutatása során kell megszereznünk. Hozzátehetjük: magának a „szocialista tudat" fogalmának elméleti meghatározása, ami a valóság empirikus kutatásához, az adatok értelmezéséhez nélkülözhetetlen szempontokat hivatott megadni, eleve feltételezi az adott valóság, a társadalmi struktúra és a tudati viszonyok minél teljesebb ismeretét.

Ha mégis meg kell határoznunk a szocialista tudatot, akkor nem tehetünk mást, mint hogy elfogadjuk ezt a circulus vitiosust. Az előbbi értelemben vett valóságismeret hiányában, pontosabban valóságismeretünk töredékessége esetén is szükségünk van valamilyen többé-kevésbé alátámasztott elméleti hipotézisre. Az empirikus kutatások, amelyek ezen a hipotézisen, a szocialista tudat előzetes elméleti elemzésén alapulnak, ebben az esetben óhatatlanul a hipotézis módosításához fognak vezetni, hogy azután a módosított hipo-

tézis alapján újrakezdődhessen az elméleti elemzés. Mindez hosszabb távon folytatódó tudományos kutatómunkát igényel.

A totalitáselvből az is következik, hogy a társadalmi struktúrára és tudatra irányuló kutatásoknak csak egymásra vonatkoztatva van értelmük. Ez a struktúra- és a tudatkutatásoknak valamilyen szintű folyamatos egyeztetését igényli. Teljes összevonásuknak azonban jelentős módszertani akadályai vannak. A struktúrakutatásokban kiterjedten alkalmazhatók a statisztikai módszerek, általában a társadalomtudomány extenzív módszerei. A tudatkutatásokban erre mindig kisebb a lehetőség. Ez a terület csak az intenzív módszerek számára hozzáférhető, vagy legalábbis a különböző típusú módszertani eljárások kombinálását kívánja meg. Emellett nélkülözhetetlenek maradnak a humán tudományok bizonyos klasszikus módszerei: kiemelkedő szerepük lehet reprezentáns egyedi esetek elemzésének, műalkotások, írói életművek, tudományos és filozófiai elméletek vizsgálatának, szövegek hermeneutikai interpretálásának stb stb. Emellett a szellemi objektivációk nem rendelhetők közvetlenül hozzá a társadalmi struktúra egyes elemeihez.

Mint a későbbiekből kitűnik, eddigi tudatkutatásainkban is jelentős mértékben támaszkodni kellett a szociálpszichológia eljárásaira. Minden bizonnyal így lesz ez a jövőben is. Ezzel kapcsolatban merült fel egy további nehézség, amely egyébként minden empirikus társadalomtudományra jellemző. A pszichológia a kognitív struktúrák szerveződési elveinek vizsgálatában egy bizonyos ponton ugyancsak nem nélkülözheti a társadalmi struktúrára, a gazdaság konkrét működésére vonatkozó ismereteket. (Annak a feltevésnek az alapján, hogy a kognitív mező struktúráló elvei a gazdaság működésének „logikájából" adódnak.) Ezek az ismeretek jelenleg nem állnak a kívánt mértékben rendelkezésre, mégis fontos, hogy a szociálpszichológia folytassa megfigyeléseit. A szociálpszichológia empirikus módszerei, megfigyelési és kísérleti technikái a fejlett tőkésországokban, tehát más jellegű gazdasági felépítésű társadalmakban, kultúrákban alakultak ki és halmozódtak fel. A tudomány metodológiai tárházát nagyrészt még ma is ezek az eredmények alkotják. A gazdasági és kulturális különbözőség folytán, valamint a kognitív struktúrák szerveződésére vonatkozó feltevés alapján viszont egyáltalán nem biztos, hogy azok a szociálpszichológiai eljárások és eredmények, amelyeket az utóbbi negyedszázadban főleg az amerikai pszichológia ért el, valamilyen általános antropológiai érvényesség következtében pl. Kelet-Európában is biztosítják az ideologikus tudattartalmakat szervező kognitív mezők pszichológiai megértését. Más szóval: az ismert kísérletek egyszerű megismétlésétől nem re-

mélhető, hogy közelebb kerülünk a mi valóságunk megismeréséhez. A kísérletek felépítésében eleve benne van egy bizonyos fajta eredmény, ahogyan a tesztek is produkálhatnak valóságismeret helyett „tesztterméket". A feladat tehát olyan módszerek kialakítása, olyan megfigyelési technikák alkalmazása, s olyan szociálpszichológiai kísérletek megtervezése, amelyek segítségével a szocialista gazdaság logikája által formált sajátos kognitív struktúrák a siker nagyobb reményével tárhatók fel.

Eddigi megállapításaink egyrészt arra figyelmeztetnek, hogy egyre sürgetőbb a társadalmi tudat marxista elméletének továbbfejlesztése, az e téren folyó filozófiai munka föllendítése. Másrészt jelzik, hogy felgyülemlett egy sor, megoldásra váró tudományelméleti probléma. Az elmélet és az empíria viszonyával kapcsolatos episztemológiai kérdések éppúgy ide tartoznak, mint a társadalomtudományok konkrét metodológiai problémái. A valóságról nyert tartalmi információkkal szemben a metodológiai kutatásoknak csak eszközértékük van, de épp eszközértékükben nélkülözhetetlenek. A jelenlegi kutatási fázis egyik gyakorlati tanulsága, hogy a következő periódusban a társadalomtudományok metodológiai kérdéseinek intenzívebb vizsgálatát is be kell vonni a kutatások körébe.

II. A tudat szocialista specifikuma

1. A MEGHATÁROZÁS PROBLÉMÁI

Az a kérdés, hogy a szocialista tudat Magyarországon a létező szocialista társadalom tudata-e, vagy pedig a társadalmi tudat egy meghatározott oldalát foglalja magába, kategorikus formában nem válaszolható meg. Egy ilyen választás legalábbis a kutatások számára terméketlennek bizonyulna. Nem lehet tagadni, hogy szocialistának nem minősíthető nézetek, beállítottságok (attitűdök) jelen vannak társadalmunkban. Jogos azonban az a föltevés, hogy ezek a tudati reflexek is sajátos módon strukturálódnak, különböznek a más társadalmi rendszerekben kifejlődött tudatjelenségektől, s ennyiben nem szocialista mivoltukban is a szocialista társadalmi fejlődés termékei, tükrözői. Ezért a szocialista tudat mint kutatásunk tárgya a létező szocialista társadalom történelmi produktumaként kifejlődött társadalmi tudatot, a magyar társadalom tudatállapotát kell hogy jelentse. Kutatási tárgyunk meghatározásában más meggondolások alapján is erre az eredményre jutunk. Tudniillik a „szocialista tudat" vizsgálata ebből a szempontból nem más, mint a társadalmi tudat szocialista jellegének vizsgálata, s a kutatásnak ezen az alapon is a társadalmi tudat egészét kell megcéloznia, abból a centrális kérdésföltevésből kiindulva, hogy a társadalmi tudat szocialista jellegének kritériumai milyen mértékben és milyen formában vannak jelen a magyar társadalomban. Ahhoz tehát, hogy a szocialista tudat kritériumainak meghatározásában a különféle szélsőségeket elkerüljük, egyrészt a rendelkezésünkre álló elméleti bázisból, a tudat általános, marxi–lenini elméletéből, másrészt a folyamatként fölfogott szocializmus valóságából kell kiindulni. Eközben nem nélkülözhetjük reálisan a „lehetséges tudat" kategóriáját, mely elméleti garanciát nyújt mind az empirizmussal, mind a normativizmussal szemben. Az empirizmussal szemben azért, mert lehetővé teszi a faktuális adottságon, a fennállón való túllépést, a normativizmussal szemben pedig azért, mert a valóságos történelmi folyamat, a

fennálló által meghatározott lehetőségek elemzésén alapszik. Az elméleti elemzés a szocialista tudatot mint lehetséges és egyben szükséges, különböző mértékben és formákban valóságosan is megnyilvánuló, realizálódó tudatot határozza meg. „Lehetséges tudaton" természetesen nem az egyáltalában vett tudat értendő, hanem a viszonyainak összességeként értett társadalmi valóság reálisan lehetséges tudata. Más szóval: a társadalmi struktúra és az empirikus tudat által együttesen meghatározott reális lehetőségszféra.

A szocialista tudat bonyolultan strukturált, többek között abban az értelemben is, hogy az elemzés által megragadott alakzatai a világnézeti, ideológiai és kognitív dimenzióban egyaránt a valóságos és a lehetséges által határolt skála legkülönbözőbb pontjain helyezkednek el. Mivel a lehetséges tudat egyben a szükséges tudatot jelenti, a szocialista tudat specifikumainak meghatározása állásfoglalás is a megvalósítandó tudati sajátosságokra vonatkozólag. Hangsúlyozni kell, hogy bár a megvalósítandóra, az elérendőre vonatkozó állásfoglalás szükségképpen normatív jellegű, nem feltétlenül implikál normativizmust. Az állásfoglalás normatív jellege ebben az esetben összeegyeztethető a legszigorúbb empirikus megközelítéssel, hiszen azt vizsgáljuk, mi jelentkezik az adott valóság talaján lehetőségként, továbbá azt, hogy ami az adott valóság talaján lehetőségként jelentkezik, meg is kell valósítani. Ez a törekvés szemben áll az utópikus illúziókkal.

2. A SZOCIALISTA TUDAT ALAPKRITÉRIUMAI

Mivel a szocializmus az elidegenült társadalmi viszonyok fölszámolásának történelmi kerete, a szocialista tudat legalábbis tendenciáját tekintve a társadalmat mint emberi tevékenységek történelmi termékét tudatosító, önmaga valóságalakító jellegét és a valóság alakíthatóságát felismerő tudat. Ez nem jelent mást, mint a társadalmi tudatosság kiteljesedését.

A szocialista tudat legfőbb ismérve, hogy nem tekinti többé a társadalmi lét feltételeit természetadta jellegűnek, hanem emberek teremtményeinek. Ez azt jelenti, hogy nem passzívan, nem mint megváltoztathatatlan adottságokhoz viszonyul hozzájuk, hanem történelminek, átalakíthatónak és meghatározott irányban, meghatározott tevékenységgel átalakítandónak tekinti őket.

A társadalmi viszonyok történeti mivoltának állandó tudatosítása diametrális ellentéte a mitikus gondolkodásnak. Néprajzi, szociológiai, nyelvészeti vizsgálatok mutatják, hogy a mindennapi tudatban

megvannak a mitikus gondolkodásnak a nyelv szerkezetében is lecsapódó elemei. A mitikus gondolkodás a historikus gondolkodás, mely „természetivé" alakít, adottként és magától értetődőként fogadtat el mindent, ami történeti, pedig ez történelmileg alakult és történelmi magyarázatot igényelne. A szocializmus sem mentes attól a veszélytől, hogy saját talaján „szocialista" formában reprodukálódjon a gondolkodás történetietlensége. A szocialista tudat fenti jellegzetességét ezért is szükséges külön hangsúlyozni. (A szocialista tudat önmagához is mint történelmileg alakult társadalmi termékhez viszonyul.) Ezzel függ össze a szocialista tudat második specifikuma, az, hogy együttes és tudatos terv végrehajtására önként társuló, a társulás szükségességét átélő és azt szükségletként kezelő emberek tudata.

A szocialista tudat tehát olyan tudat, amely a fennállóhoz mint megváltoztathatóhoz viszonyul, és felismeri a tudatos, az önkéntes társulás, a közösségteremtés szükségességét. Ez a jellemzés a „lehetséges tudat"-ra vonatkozik, vagy inkább arra a „történelmi állandóra" utal, amely mindenütt jelen van, ahol szocialista, illetve kommunista tudatról beszélhetünk, s amely a megvalósult szocializmus adekvát tudatának magvát alkotja. Az így jellemzett tudat fejlődése, értve ezen egyrészt kifejeződését, sajátosságainak gazdagodását, másrészt elterjedését, nem egyenes vonalú. Története során elsősorban az elmélet szintjén jelent meg, és elsősorban a munkásosztály forradalmi pártjai, szervezetei, illetve a hatalom megragadása után az alakuló szocialista társadalom különféle intézményei hordozták. Mindennapi és tömeges megjelenésével mindig a nagy társadalmi átalakulások intenzív periódusaiban, a forradalmi praxis fellendülő szakaszaiban lehetett számolni. A megvalósuló, az épülő szocializmus körülményei között sincs szó egyenes vonalú fejlődésről. Többek között azért, mert az egyenlőtlenségeket magában foglaló társadalmi rétegződés, a külső szükségszerűség elemeit még le nem vetkőző munkamegosztási viszonyok tartósnak látszó reprodukálódása nem kedvez annak, hogy a szocialista tudat legtisztább megjelenési formájának számító elmélet a mindennapi élet közvetlen evidenciáinak erejével hasson. Jelen vizsgálataink számos adata is ennek a megjegyzésnek fényében értelmezhető.

3. „JÁRULÉKOS JEGYEK" A TÖRTÉNELMI REALIZÁCIÓ SORÁN

A szocialista tudat „történelmi állandóihoz" a mozgalom fejlődésének és általában a társadalmi fejlődésnek különböző szakaszaiban más-más jegyek járulnak. Ezek az ismérvek a szocialista tudat mindenkori megvalósulásának történelmi konkrétságát adják. A kapitalizmus ellen folytatott politikai harc korszakában és a (szocializmus történetében is előforduló) kiélezett társadalmi konfliktusok idején az azonosulás a mozgalom céljaival a köznapi tudat szintjén már a szocialista tudatosság jegyének számít. A puszta igenlés, amely a forradalmi harc gyakorlatában döntő jelentőségű, bizonyos értelemben szükségszerűen fejleszti ki a megvalósítandó új társadalmi rend kvázi-utópikus felfogását. A történelem tanulsága szerint ilyenkor a szubjektív mozzanat túlbecsülése és a fanatizmus is megjelenik, mint egy világtörténelmileg reális lehetőség azonnali és teljes megvalósításába vetett hit, mint az eszmény és a konkrét feltételek közötti távolság illuzórikus áthidalása. Más esetekben nem szabad megfeledkezni a szubjektív mozzanat alábecsüléséből fakadó veszélyekről, aminek következtében kiaknázatlanul maradnak a társadalmi fejlődés bizonyos reális lehetőségei. A forradalmi munkásmozgalom és a proletárforradalom sem mentes tehát a hamis tudat elemeitől. Így felmerül a kérdés: ki lehet-e mondani minden megszorítás, minden differenciálás nélkül, hogy a szocialista tudat – ismeretelméletileg – adekvát tudat?

E kérdésre csak a történetiség alapján lehet válaszolni. A forradalmi munkásmozgalom hagyományát nem zárhatjuk ki a szocialista tudat köréből: a szocialista eszmék története az illúziókkal és a hamis tudati reflexekkel is a szocialista tudat története. A szocialista tudat kritériumai közé így csak a maximális adekvációra való törekvést vehetjük fel, ami megköveteli az önmagához való kritikus viszonyulást, önmaga korlátainak állandó tudatosítását a továbblépés, az adekvátabb tükrözés érdekében. Meg kell azonban állapítani, hogy a forradalmi munkásmozgalom korábbi szakaszára jellemző, s a forradalom győzelme szempontjából korántsem csak negatív szerepet játszó hamis tudati elemek az immár saját történelemmel rendelkező szocializmusban diszfunkcionálissá válnak.

A hamis tudati elemeket a munkásmozgalom, illetve a párt mint az élenjáró elmélet hordozója az elmélet szintjén többnyire képes volt korrigálni. Az adekvát tükrözés lehetőségével kapcsolatos kérdésünk ezért nem annyira a lehetséges tudatra s az azt megfogalmazó elméletre, mint inkább a szocializmusban kifejlődő mindennapi empirikus tudatra vonatkozik.

Ez a kérdés az adekvát tükrözés általában vett társadalmi lehetőségén, megvalósíthatóságán túl természetesen tartalmi problémát is rejt magában. Mit tartalmaz egyáltalán az adekvát tudat? A szocialista tudat mint adekvát tudat a fennálló társadalmat annak tekinti ami, vagyis lényegét tekintve a termelőeszközök társadalmi tulajdona által meghatározott, átmeneti társadalomnak, amely az emberek tevékenysége, harca révén az osztály nélküli társadalom felé fejlődik. Ez tulajdonképpen két kritériumot tartalmaz.

Egyrészt a szocialista tudat a fennálló társadalmi viszonyok teljességét mint sajátját tükrözi. Ez a visszatükrözésen túl meghatározott viszonyt is jelent a társadalomhoz, ami a szűkebb gazdasági értelemben vett tulajdonosi tudat mellett magában foglalja az egyéni életlehetőségek és az össztársadalmi fejlődés közötti összefüggés felismerését, illetve a tág erkölcsi-politikai értelmű felelősséget a társadalom iránt.

Másrészt a szocialista tudat a fennállót a történeti fejlődés adott szakaszának tekinti, melyet meg kell haladni – a meghaladás szükségességét kiterjesztve az éppen adott tulajdon- és a hatalmi viszonyok formájára is. Emellett a fejlődés perspektíváit nem úgy szemléli, hogy „egyfelől" vannak véglegesen elvégzett feladatok, „másfelől" pedig „maradványok", „csökevények", kijavítandó „hibák", „tudati elmaradás". A szocialista tudat radikális abban az értelemben, hogy az adott társadalmi állapot globális meghaladását tartja szükségesnek (ami természetesen a kommunizmus perspektíváját jelenti).

Amellett tehát, hogy az adott társadalmat sajátjaként tükrözi, a szocialista tudat nem „elégedett tudat". A szocializmus céljának nem egyszerűen a meglévő szükségletek kielégítését tekinti, hanem a szükségletek kielégítését olyan javakkal és tevékenységekkel, amelyek új szükségleteket teremtenek, magasabb szinten hozzák létre a szükségletek és a lehetőségek diszharmóniáját. A fennálló metafizikus igenlése nem sajátossága a szocialista tudatnak. Viszonya a fennállóhoz a megőrző-megszüntető tagadás viszonya, azaz dialektikus-kritikai viszony.

4. A SZOCIALISTA TUDAT TÁRSADALMI SZUBJEKTUMA

Mivel a szocializmus az osztályok közeledésének, fokozatos megszüntetésének folyamata, s mivel a kizsákmányoló osztályok felszámolásával eltűntek az antagonisztikus osztályellentétek, pusztán elméletileg azt kell mondanunk, hogy a szocialista tudat távlatilag és

fokozatosan elveszti osztály-meghatározottságát, azaz egy konkrét osztályhoz kötöttségét. Ahogyan a munkásosztály történelmi céljának megvalósulásával felszámolja önmagát is mint osztályt, úgy válik a proletariátus osztálytudataként született szocialista tudat univerzálissá (miként a benne rejlő, inherens lehetőségek szerint eleve univerzális tudat).

Ha nemzeti keretek között akarjuk meghatározni a mögötte álló társadalmi szubjektumot, akkor ez nem más, mint a szocializmus felépítésében objektíve érdekelt osztályok és rétegek együttese. Tehát társadalmi szubjektuma felől meghatározva: a szocialista tudat a szocializmus felépítésében érdekelt osztályok és rétegek lehetséges tudata. Hangsúlyozni kell, hogy itt olyan folyamatról van szó, amelyben a szocialista nemzeti egység keretei között belátható időn át a munkásosztály játssza a vezető szerepet. A tendenciájában univerzális szocialista tudat tehát megőrzi speciális kötöttségét a munkásosztályhoz. A munkásosztály érdekének felismertetésével tudatosítja az össztársadalmi érdeket, hiszen a munkásosztály érdekei azok, melyek objektíve az egész társadalom érdekeivel egybeesnek.

Az antagonisztikus osztályellentétek felszámolása és az osztályok egymáshoz közeledése mit sem változtat azon a tényen, hogy társadalmunk továbbra is heterogén, rétegezett. Az egymástól különböző objektív kritériumok szerint elhatárolódó társadalmi csoportok és rétegek helyzete korántsem azonos, ami az alapvető érdekek történelmi távlatú egybeesése mellett önmagában is partikuláris érdekeket és érdekellentéteket eredményez, amelyek befolyásolják a szocialista tudat empirikus realizálódását. Mivel a szocialista tudat nem közvetlenül származik a mindennapi tudatból, s így a teoretikus szint közvetítésére is szüksége van, várható, hogy a tudás társadalmi elosztása és a művelődés lehetőségei tekintetében hátrányos helyzetű rétegek között a szocialista tudatosság jegyei kisebb mértékben lesznek jelen.

A szélesebb értelemben vett hátrányos helyzet természetesen ugyanilyen következménnyel jár. Ennek a problémának a fölemlítése főként azért fontos, mert széles munkásrétegeket érint, s ha a munkásosztály körében vannak akadályai a szocialista tudatosságnak, akkor ez már csak deklarált igényeink miatt is nagyobb társadalmi kontrasztot eredményez, mint más rétegek esetében. A teljesség minden igénye nélkül a hátrányos helyzet olyan eseteire utalhatunk, melyeket a végzett munka jellege, a települési elhelyezkedés, az ingázás nagy aránya stb. határoz meg. A szocialista tudatosság rétegek közötti „eloszlásával" kapcsolatban hipotetikusan azt is meg lehet jegyezni, nem valószínű, hogy a szocialista tudat, a maga

kritériumainak viszonylagos teljességében jelenik meg, illetve hogy mozzanatai teljesen hiányoznának más rétegeinknél. Inkább az várható, hogy a szocialista tudatosság egyes kritériumainak elterjedése mutat rétegspecifikus vonásokat. A társadalmi struktúra ellentmondásai folytán a szocialista tudat jelzett „eloszlása" és inkoherens realizálódása ma már nem teszi lehetővé a szocialista tudat szubjektumának empirikus azonosíthatóságát (azaz nem jelölhetők meg olyan szociális csoportok, amelyek e tudat specifikus hordozói).

III. A szocialista tudat kognitív és értékelő oldalai

1. A SZOCIALISTA TUDAT TARTALMI-ISMERETI ÖSSZETEVŐI ÉS EZEK TÁRSADALMI ELOSZTÁSA

Tartalmi-ismereti szempontból a szocialista tudat, ezen belul a szocialista műveltség legfőbb kritériuma a társadalom működésrendszerének ismerete. Mindezzel nem a természetismeretet zárjuk ki, hanem azt mondjuk, hogy a tudat szocialista jellegét az adekvát társadalomismeret, a képesség az adekvát társadalmi onreflexióra adja meg, beleértve természetesen a szocialista termelés mechanizmusára, funkcionálásának feltételeire vonatkozó gazdasági, műszaki, politikai és kulturális ismereteket is.

Ami a szocialista tudat tartalmi-ismereti összetevőinek „társadalmi megoszlását" illeti, az egyes társadalmi csoportok ismereteinek különbözőségét jelentős mértékben a szellemi és a fizikai munka, az irányítói és a végrehajtói feladatok elkülönülése idézi elő. A társadalmi munkamegosztás formái megszabják azt a helyzetet, amelyben az egyén bekapcsolódhat a társadalmi folyamatba. Az osztályok műveltségi monopóliumának felszámolása ellenére jelenleg is különválik a műveltség jellege és az ismeretekkel szemben támasztott követelmény aszerint, hogy az egyén közvetlenül a termelésen keresztül vagy a szervezés, tervezés, vezetés szintjén kapcsolódik-e be a társadalmi folyamatba. A közvetlen termelőmunkában megkívánt ismeretek, képességek és társasformák rendszere nagymértékben eltér a felépítmény területén szükséges ismeretek, képességek rendszerétől. Ha a társadalomismeretet, társadalmi tudatosságot a szocialista tudat feltételének tekintjük, akkor a közvetlen termelésben dolgozók egyes rétegei ebből a szempontból nyilván kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Hozzájárul ehhez az is, hogy a társadalmi folyamatok teljességének átlátása a közvetlen termelés szférájában kevéssé bizonyul használható ismeretnek. A szocializmusban minden réteg számára szükséges tudást jelent a társadalomismeret,

de hogy ebből a szükségességből szükséglet legyen, ahhoz olyan fejlődésnek kell végbemennie, amely a társadalomismeretet a munkamegosztás minden ágában közvetlenül használható és hasznos ismeretté teszi. A gazdaságirányítási rendszer reformja és továbbfejlesztése ebben az irányban hozhat, mint ahogy már hozott is, kedvező változásokat. Az például, hogy az érdekeltség különböző formái az egyes termelési egységek szintjén is nagyobb hangsúlyt kapnak, lehetővé teszi a közvetlen termelési folyamatok társadalmi oldalainak áttekintése iránti igény növekedését, s ezen keresztül a termelési viszonyok egészének jobb tudatosítását is.

A nem közvetlenül termelő rétegek – az előbbi logika alapján – kedvezőbb helyzetben vannak a szocialista tudatosság kialakítása terén. Ez persze nem jelenti feltétlenül, hogy ebben a társadalmi csoportban a szocialista tudatnak és a szocialista műveltségnek ténylegesen is szilárdabb alakulatai lennének jelen. Hiszen a társadalmi folyamatok áttekintéséhez szükséges műveltségelemek egy nem szocialista, polgári jellegű tudatosságba is beilleszkedhetnek. Mindenesetre tény, hogy a társadalom áttekintéséhez és alakításához szükséges ismeretek és műveltségelemek jelenleg inkább a vezetés és irányítás bizonyos területein és egyes értelmiségi pályákon (s itt sem mindenütt) látszanak közvetlenül hasznosnak és használhatónak.

2. A SZOCIALISTA TUDAT KOGNITÍV SZERVEZŐDÉSE ÉS SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA

A szocialista tudatot kognitív oldalról vizsgálva nem az az alapvető kérdés, hogy milyen elemekből épül fel, sokkal inkább az, hogyan szerveződik, illetve milyen az egyes tudatformák viszonya egymáshoz.

A szocialista tudat szerveződésének és általában a társadalmi tudat szerkezetváltozásának egyik leglényegesebb kérdése, hogyan alakul az egyes eszmei objektivációs szférák hierarchiája.

Az, hogy egy tudatforma uralkodó szerepet játszik, egyrészt azt jelenti, hogy maga alá rendeli, a rá jellemző sajátos logika szerint rendezi el a többi tudatformát, s nagymértékben befolyásolja ezek belső szerkezetét is. Emellett minden tudatforma kifejezési eszköz, „nyelv" is, amely többé vagy kevésbé alkalmas különböző tartalmak kimondására, tudatosítására. Hogy egy tudatforma uralkodó helyet tölt be, az ebben a tekintetben azt is jelenti, hogy az adott történelmi

korban, társadalmi formációban felmerülő problémákat a társadalom leginkább ennek a tudatformának az eszközeivel, ennek a tudatformának a „nyelvén" fejezi ki és tudatosítja. Egy tudatforma uralkodó volta természetesen azt is jelenti, hogy a társadalmi szabályozást, az emberi cselekvések irányítását, motiválását és indoklását főként ez a tudatforma határozza meg.

A szocializmus uralkodó tudatformájára vonatkozó kérdésekre válaszolva – a tudat visszatükröző és szabályozó funkciójának egységéből kiindulva – leszögezhetjük a tudománynak és az erkölcsnek tendenciájában egyenrangú szerepét. A tudomány és az erkölcs vezető szerepe azonban csak a kommunizmusra lesz igazán jellemző. Az épülő szocializmus valóságos szellemi életében a politika, a tudomány és a filozófia viszonya a kulcskérdés. Sürgető feladat ezeknek egymáshoz közelítése, ami az „önálló" filozófia és a politika majdani meghaladásának is feltétele. Kétségtelen, hogy a létező szocialista társadalmak tudati szabályozórendszerében nem az erkölcs játszik központi szerepet. Ennek az ellenkezőjét várni napjainkban csakis elvont moralizálást jelentene.

A szocializmusnak mint átmeneti társadalomnak tudati szabályozásában szükségképpen a politikai, jogi tudat dominál. Azon az alapon, hogy a politika uralma tipikusan a kapitalizmus jellemzője, a szabályozás e módjának jelentőségét nem lehet csökkenteni.

A tudatformák valóságos hierarchiája tehát a szocializmus fejlődésének konkrét történelmi sajátosságai miatt nem felel meg a szocializmus elvont modelljében megfogalmazott követelményeknek.

Milyen helyet tölt be, milyen jegyeket visel, hogyan tölti be szabályozó funkcióját a magyar társadalomban a politikai tudat? Fölösleges hangsúlyozni, hogy maga a politikai tudat is összetett jelenség. Kérdésünk magában foglalja a politikai gyakorlat, illetve a politikai döntések eszmei összetevőit, a politikai intézményrendszer működésének elveit és ideológiai alapjait. Ezen a szinten merül fel a politikai filozófia, illetve a politikai elmélet helyzetének problémája. A marxizmus–leninizmus egyes összetevői felfoghatók általános politikai elméletként is; így – lévén az átfogó politikai döntések elvi alapja – elmondható, hogy a szocialista magyar társadalomban folyó politikai tevékenységnek megvannak a maga politikai-elméleti alapjai. Az azonban nem állítható, hogy a politikai elmélet minden tekintetben lépést tart a gyorsan változó követelményekkel, hogy tehát a politikának mint tudománynak, illetve a politológiai kutatásoknak a helyzete kielégítő lenne. Kérdésünk ugyanakkor magában foglalja a szélesebb értelemben vett politikai kultúrának, az egyes rétegek politikai magatartásának és politikai tudatának, az

átfogó politikai döntések mindennapi hatásainak és a közvélemény politikai reagálásmódjainak a problémakörét. E terület feltérképezésének egyik kézenfekvő eszköze a politikai ismeretek és a politikai attitűdök mérése (annak a föltételezésnek az alapján, hogy politikai ismeretek mélységéből, tematikai jellemzőiből, illetve a politikával, a politikai jelenségekkel és fogalmakkal kapcsolatos pozitív vagy negatív értékelésből – a politika presztízséből – következtetni lehet az egyes rétegek és a népesség politikai szabályozásának milyenségére). Kutatási főirányunk keretében több ilyen irányú empirikus vizsgálat folyt. Ezek azt mutatják, hogy a politikai tudat a köztudatban nem játszik annyira domináns szerepet, amilyet a politika a társadalmi folyamatok szabályozásában ténylegesen betölt. E paradox helyzet magyarázata a magyar politikai fejlődés (történeti) sajátosságaiban rejlik. A társadalmi problémák kifejezésének keretét az adott társadalom konkrét-egyedi történelme jelentős mértékben megszabja. A magyar munkásosztály, miként a magyar társadalom, rendelkezik kataklizmaszerű történelmi tapasztalatokkal, de nem volt módja arra, hogy kialakítsa egy széles körű és demokratikus politikai kultúra szerves hagyományait. A feudálkapitalista Magyarország uralkodó osztálya szinte teljes egészében kisajátította a maga számára a politikát is (mármint a legális politikai tevékenység minden reális lehetőségét). Ismeretes, hogy a magyar társadalom és a nemzeti élet valóságos problémái ezért más csatornákon fejeződtek ki, kevésbé a politika, mint inkább a művészet területén. Nagyrészt az irodalom vállalta fel a politikai önkifejezés és a politikai befolyásolás feladatát, miként az olyan általánosabb korproblémák megfogalmazásának feladatát is, amelyeknek legadekvátabb tudatosítását egyébként csak a fogalmi-diszkurzív gondolkodás, a társadalomtudományos és filozófiai elméletalkotás szavatolhatja.

(A sematizmus korszakának a művészetekkel s különösképpen az irodalommal szemben támasztott követelményei a nemzeti kultúrának ettől az örökségétől sem függetlenek.)

A társadalmi tudatnak a szellemi objektivációs szférák viszonyában kifejeződő szerkezete tehát a nemzeti történelem sajátosságai következtében eleve torzulásokat mutatott az európai fejlődéshez képest. Ehhez hozzájárult a polgári demokrácia egy sor kritériumának a hiánya. A társadalom önkifejezésének és onreflexiójának ez az öröklött kerete szocialista fejlődésünk sajátosságainak meghatározó tényezői közé tartozik. Az elmúlt három évtizedben azonban ez a keret jelentősen módosult.

Különösen szembetűnő az a fejlődés, amely a művészet és a többi objektivációs szféra viszonyában végbement. Hogy az egyes művé-

szetekben az áttételesebb kifejezési formák kerültek előtérbe, s csökkent az alkotások közvetlen átpolitizáltsága, direkt közéletisége, az a korábban mondottak miatt önmagában még nem értékelendő eleve negatív jelenségként. A politikum közvetlen tematizálásának tétvesztése főként azt jelenti, hogy a művészet a maga sajátos visszatükrözési módjának inkább megfelelő eszközöket keres. S ha a többi tudatforma betölti azt a szerepet, amelyet a kelet-európai történelem sajátosságainak következtében korábban főleg az irodalomnak kellett vállalnia, akkor nemhogy szegényedik, sőt éppen gazdagodik a szellemi élet: javulnak általában a társadalom adekvát önismeretének feltételei, s maga a művészet is nagyobb teret kap annak elvégzésére, amit a visszatükrözés más eszközeivel nem lehet elvégezni. A mondottak természetesen nem azt jelentik, hogy a művészetnek nem kell politizálnia, hanem azt, hogy a politikumhoz való viszonyát saját belső törvényszerűségeinek megfelelően kell kialakítania. A szocialista eszmeiséget a maga autonóm nyelvén juttathatja a leghatározottabban kifejezésre.

A társadalmi tudat szerkezetváltozásai az irodalmon belül például a műfaji struktúra átrendeződésében is kitapinthatók. A művészi visszatükrözés elvontabb eszközeinek térhódítása mellett ugyanis elterjednek a közvetlenebb valóságismeretet nyújtó műfajok. A közéletiség, a társadalmi-politikai szerepvállalás igényére a művészet saját eszközeinek differenciálásával válaszol: létrejön a művészet és a tudomány közt egy olyan határterület, amely a képszerű érzékletesség, az egzakt tényleírás, a közvetlen politizálás egyesítésére ad lehetőséget. Igaz, ebben nemcsak új jelenséget kell látnunk, hanem a húszas-harmincas évek pozitív hagyományának feleleventését is. Mégsem lehet tagadni, hogy a „tényirodalom" kulturális szerepének növekedése a társadalmi tudat nagy vonalakban vázolt átstrukturálódásának egyik mozzanata. Ugyanebbe a képbe illik a film műfajának differenciálódása, ezen belül a dokumentumfilm feltűnő előretörése.

Megállapítható, hogy a művészi kifejezési eszközök változásának jelzett tendenciáival párhuzamos az a fejlődés, amely a társadalom előtt álló problémák tudatosításának centrumát más közegbe tolja át. A társadalomtudományi kutatások fellendülésére gondolunk. A századelő félbeszakadt kezdeményezéseitől eltekintve a magyar történelem során először az utóbbi két évtizedben került megfelelő helyre, szilárdult meg a társadalmi önismeret teoretikus formája.

A társadalmi tudat átstrukturálódási folyamatában a társadalmi önismeret teoretikus formájának már említett megerősödését te-

kintjük a legfontosabb mozzanatnak. Nem elhanyagolható kérdés a tudomány egészének a társadalmi tudatstruktúra egészében elfoglalt helye, a többi objektivációs szférához és a mindennapi tudathoz való viszonya. Itt egyrészt a tudományos beállítottság társadalmi elterjedését kell megvizsgálni. A tudományos gondolkodásmód társadalmi recepciójával szorosan összefüggő kérdés, hogy mennyiben gyökeresedett meg, milyen széles körben fejti ki hatását a tudományos világnézet, illetve a mindennapi és a teoretikus szinten jelentkező világnézeti orientációk mennyiben strukturálódnak át a tudomány hatása alatt.

Az itt jelentkező kérdések mindegyikére nem tudunk egyforma megalapozottsággal és egyforma módon válaszolni. A tudományos ismereteknek a mindennapi életben való elterjedésére vonatkozólag rendelkezünk kvantitatív információkkal. Össze tudjuk hasonlítani általában a teoretikus szférából – a politikai, a jogi, a gazdasági, a tudományos információk köréből – származó ismeretek (köztük a történelmi ismeretek) mindennapi elterjedésének mértékét; vannak támpontjaink, hogy megállapítsuk az egyes ismeretblokkok elhelyezkedésének rétegspecifikus voltát. Az e tárgykörben végzett ismeretvizsgálatok a mindennapi tudat strukturálódásának néhány aspektusára is fényt vetnek, amennyiben rámutatnak az egyes ismeretblokkok szerveződésének hasonlóságaira és különbözőségeire.

Abból, hogy a tudomány presztízsével és befolyásával nem terjed egyenes arányban maga a racionális-kritikai szemlélet, az is következik, hogy a tudomány önmagában nem tud teljes garanciát adni a tudományos világnézet hegemóniájára. A tudomány inherens sajátossága, a racionalitás, a tudományosság megkövetelte tudományos világnézet csak a filozófia segítségével juthat érvényre. Ezért is elengedhetetlen feladat a tudomány és a marxista–leninista filozófia kapcsolatának korszerű formában való kimunkálása. A filozófia ma már nem láthatja el a tudományokkal kapcsolatos funkcióit egy megfelelően tagolt tudományelmélet nélkül. A marxista tudományfilozófia helyzete ezért nemcsak egy szűkebb szakkérdés jelentőségével, hanem világnézeti jelentőséggel is bír.

Lényeges kérdés, hogy van-e kimutatható összefüggés a vallási tudatforma térvesztése és a tudomány mint tudatforma térnyerése között. A korábban a marxisták között is elterjedt aufklärista szemlélet alapján a két folyamat komplementer voltát bizonyító egyenes összefüggéssel kellene számolnunk. Az igazság azonban az, hogy a vallásosság látható formáiban korántsem tükröződik, valójában milyen mértékű a vallási szükséglet, amely a tradicionális vallásosság

mellett különféle valláspótlékokban is keres és talál kielégülést. A hitszerűség, a hiedelmek széles skálája tartozik ide, beleértve a hitszerű viszonyt a tudományhoz, a tudomány mitizálásának lehetőségét.

Az aufklärizmussal szemben – Marx eredeti koncepciója nyomán – joggal hangsúlyozza a marxista valláskritika, hogy a vallás elhalása nem egyszerűen a felvilágosítás, a meggyőzés vagy a tudományos-racionális érvelés dolga, hiszen a hit eleve kívül esik azon a mezőn, amelyben a logikai argumentáció szabályai a mérvadók. Emellett a vallás teoretikusai megtanultak a tudománnyal együtt élni, ami megfelelő előfeltevések mellett lehetőséget ad arra, hogy a hit immunizálódjon a tudománnyal szemben. Ebben az is közrejátszik, hogy a tudományos-teoretikus beállítottság egyre inkább eltávolodik azoktól a közvetlen szemléleti formáktól, amelyekben a mindennapi ember észleli világát, szerzi és feldolgozza a tapasztalatait – a vallási tudat viszont egy széles sávban éppen a mindennapi tudat történelmileg áthagyományozódó és továbbélő szerkezeteit reprodukálja, miközben ezeket látszólag meghaladja.

Mindezek alapján azt is joggal hangsúlyozza a marxista–leninista valláskritika, hogy a vallás elhalása, mindenekelőtt pedig a vallási szükséglet megszűnése az élet reális viszonyainak a megváltozásától, a munkamegosztásban, a tulajdonformákban, a hatalomban, az egyén és a közösség viszonyában, a közösségek érdekkonfliktusaiban gyökerező elidegenülés felszámolásától függ, illetve attól a praxistól, abban a gyakorlatban való részvételtől, amely az elidegenülés perspektivikus felszámolását, a szocialista demokrácia kiteljesedését ígéri. Mutatis mutandis ez a tudományosság és a tudományos világnézet érvényre jutásának is feltétele. Hogy tehát a tudományos racionalitás a mindennapok világát is egyértelműen áthassa, az nem egyszerűen megismerés, művelődés kérdése.

A mondottak ellenére sem lehet kétséges, hogy a tudományok önmagukban is óriási mértékben járultak hozzá nemcsak a szekularizálódás folyamatához, hanem a társadalmi tudat egészének szervezeti átrendeződéséhez. A tudománynak a tudatformák hierarchiájában elfoglalt helyét még olyan jelenségek is mutatják, mint például a művészi alkotó munka világosan észlelhető intellektualizálódása. A tudatformák hierarchiája változásának talán legszembetűnőbb jegye társadalmunkban a szekularizációs folyamat felgyorsulása, illetve a vallási tudatforma szerepének marginalizálódása. A vallási tudat szerepcsökkenésén túlmenően figyelemre méltó magának a vallásosságnak belső szerkezeti átalakulása, a vallásosság

tartalmának és funkciórendszerének a változása. A szekularizációra és a hazai teológiai gondolkodás fejlődésére vonatkozó kutatásaink egyértelműen tanúskodnak e változásokról. Oly mértékben, hogy bizonyítható: a szocialista viszonyok magán a valláson belül is tükröződnek. S bár a vallás távlatilag összeegyeztethetetlen a célul kitűzött osztály nélküli társadalommal, feltehető a kérdés: vajon minden tekintetben idegen-e a valóságos szocializmustól az a szerep, melyet a vallási tudatforma elvileg játszhat? A vallásra mint tudatformara szintén igaz, hogy kifejezésforma is, s elméletileg nem lehet kizárni, hogy – bár az idegen világnézettel eklektikus módon átszőve – ebben a keretben is kódolhatók és kifejezésre juttathatók bizonyos szocialista tartalmak, megfogalmazható szocialista építésünk nem egy fontos kérdése. A hivők körében tapasztalhatók ilyen törekvések, s jelentős tény az is, hogy az egyházak nemcsak az állam és az egyház jogilag szabályozott viszonyán belül, hanem elméletileg, a teológia szintjén is igyekeznek hozzájárulni a szocialista építéshez.

3. A SZOCIALISTA TUDAT MINT ÉRTÉKTUDAT

Kutatási főirányunkban az értékorientációk empirikus vizsgálata mellett helyet biztosítottunk általános értékelméleti kutatásoknak. E kutatások – amelyeknek ismertetésére nincs terünk — a marxi objektivációelmélet alapján vázolták fel egy olyan értékfogalom alapjait, mely alkalmasnak látszik a különböző értékszférák belső összefüggéseinek és közös vonásainak a megragadására. Természetesen nem várhattuk, hogy főirányunk keretében az értékfogalom teljes tisztázását meg lehet oldani, s az értékproblémában érdekelt különböző tudományterületek konszenzusát el lehet érni.

A tudat szocialista jellege igen jelentős mértékben az értékek síkján konstituálódik. Az értékek részben maguk is a tudat kognitív elemei, ugyanakkor meg is határozzák a megismerő tudat szerkezetét, mintegy szűrőként kiválasztva és rangsorolva befogadott tartalmait. A tudat szocialista irányultsága bizonyos értelemben az alapvető értékpreferenciák és értékorientációk függvénye. Tételesen milyen értékek melletti elkötelezettség jellemzi a szocialista tudatot?

A marxizmus–leninizmusnak a kommunizmusra vonatkozó elmélete egyben azokat a legáltalánosabb értékeket is tartalmazza, amelyek megvalósítása mellett a szocializmust építő osztályok elkötele-

zik magukat. Ezeknek az értékeknek az alapját a szocialista humanizmus, a szabad és önkéntes társulás eszméjében kifejezésre jutó közösségiség, a sokoldalúan fejlett autonóm individualitást magában foglaló embereszmény és az összemberi kultúra integrálása alkotja. A történelmi fejlődés egyes szintjein, amelyeket minden esetben különböző vagy ellentétes tendenciák kereszteződése jellemez, a szocialista humanizmus jelenti azt a végső mércét, amelytől egy-egy tudati jelenség szocialista jellegének eldöntését függővé tehetjük.

IV. Értékek és értékorientációk

1. AZ ÉRTÉKKUTATÁSOK HELYZETE

Az értékorientációk társadalmi meghatározottságának elemzésekor döntő kérdés a meghatározóknak gondolt változók kiválasztása, értelmezése és csoportosítása. Három csoportba sorolhatók az olyan hazai empirikus értékorientációs kutatások, amelyek megkísérlik megragadni e sajátosságokat. Az első csoportba tartoznak azok a munkák, amelyek csak külön vizsgálták a változókat valamilyen értéknek, illetve az értékek bizonyos csoportjának egy vagy több társadalmi osztály és réteg tagjai közötti eloszlását kutatva. Például a munkások politikai tevékenységére irányuló egyik vizsgálatunk eleve csak az üzemi mikrokörnyezetre terjedt ki, és azt bizonyította, hogy a szakképzettség és a beosztás pozitívan befolyásolja a politikai aktivitást. A vizsgálat azonban nem mérte fel, hogy a változóknak milyen „relatív súlyuk" van, és nem értékelte az üzemi környezet jelentőségét a munkások tevékenységeinek, ismereteinek egész rendszerében. Emiatt a specifikálás nemcsak részleges lett, hanem bizonytalan is. (A vizsgálat a politikai aktivitás tartalmára sem terjedt ki, ez azonban minden politikai-szociológiai kutatás gyenge pontja.)

A második csoportba olyan kutatások tartoznak, amelyek együtt elemezték az értékválasztásokat magyarázó változókat, és megmutatták az egyes változók magyarázó erejének relatív súlyát. Erre találunk példát a politikai és gazdasági ismeretek szintjéről folytatott vizsgálatban, mely főirányunk keretében folyt. Az informáltság kumulatív természetéből kiindulva a vizsgálat megmutatta, hogy a társadalom különböző csoportjai milyen információkat választanak ki és sajátítanak el korunk tömegkommunikációs hírözönéből. Miután a fontosnak tartott demográfiai és szociális változók elemzésére együttesen került sor, kiderült, hogy a politikai ismeretek inkább függnek az iskolázottságtól, mint a végzett munka jellegétől, míg a gazdasági ismeretek esetében fordított a helyzet. Az is ki-

derült, hogy a két tényező együttesen, de külön-külön is sokkal erősebben határozza meg a politikai tájékozottságot, mint a „hírszerzések" gyakorisága. A politikai vagy gazdasági tájékozottságnak mint értéknek társadalmi specifikálására tehát bizonyító erejű lett a vizsgálat. Meg lehetett állapítani, hogy az egyes társadalmi rétegek – főleg a politikai ismeretek szintje szerint – térnek el markánsan egymástól. Miután a politikai tájékozottság eltérését a legerősebben az iskolázottság magyarázza, levonható az a következtetés, hogy ameddig az iskolázottsági szintben fennmaradnak a jelenlegi különbségek, addig az elemi, politikai ismeretszintben megmutatkozó, társadalmi rétegekhez kapcsolódó különbségeket sem lehet felszámolni.

Az eddig említett kutatások nem komplex értékrendszerekre, hanem egy-egy érték-, értékválasztási terület vagy értékorientáció eloszlására irányultak. Ugyanakkor ismeretesek olyan vizsgálatok is, amelyek az értékorientációk szélesebb körét ölelik fel. Losonczi Ágnes – Békés megyében lefolytatott empirikus vizsgálata alapján – arra tett kísérletet, hogy társadalmunk alapvető osztályainak és rétegeinek értékeit rendszerezze. Az ilyen típusú kutatások legfőbb dilemmáját jól érzékeltethetjük, ha az általuk használt értékcsoportokat, majd pedig a megállapított eredményeket összehasonlítjuk. Losonczi Ágnes 5 szférát különített el (anyagiak, emberi kapcsolatok, szabad idő, munka, kultúra), Hankiss Elemér pedig kilencet (anyagiak, gyerekkor, család, az ember önmaga, a többi ember, a világ, a munka, a szabad idő, az életpálya). Még a felosztás módjának és a két vizsgálat tárgyának, mintasokaságának és módszerének különbözőségei mellett is feltűnő az eredmények különbsége, amit a szakmunkások értékrendjén illusztrálhatunk. Losonczi Ágnes szerint a szakmunkások rétegét „három dominánsnak vallott érték" specifikálja: az igazságosság, a jólét és a puritán élet (fegyelem, tisztesség). Ezzel szemben Hankiss Elemér vizsgálata szerint a szakmunkásokra az értékorientációs ellentmondások a jellemzők (főleg a munkateljesítménnyel arányos jövedelem és más, ezt keresztező értékek között)*. E különbségek nem véletlenszerű, hanem általánosabb okokra vezethetők vissza. Ilyen ok mindenekelőtt az, hogy a marxista–leninista axiológia még nem dolgozta ki az értékek általános elméletét. Az értékek mibenléte, típusai és dinamikája, továbbá az értékorientációk társadalmi meghatározottsága iránt a

* Vö. *Hankiss E.:* Értékszociológiai kísérlet NPI. 1977. és *Losonczi Á.:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Könyvkiadó 1977.

marxista filozófiában és a szaktudományokban csak a hatvanas évektől ébredt fel komolyabban az érdeklődés. Az ekkor megindult vitákban az az alapgondolat kristályosodott ki, hogy a marxizmus–leninizmusnak van „általános értékelmélete", s a marxizmus klaszszikusaiból rekonstruálható az axiológia tárgya és módszere. A marxista–leninista axiológia azonban még nem tart ott, hogy művelői megegyeztek volna az értékproblémák megközelítésének egységes módszerében.

2. ÉRTÉKELSAJÁTÍTÁS ÉS SZOCIALIZÁCIÓ

Az egyéni értékorientációk és a társadalmi értékek közötti kölcsönhatás dinamikájában a szocializációnak fontos szerep jut. Több kísérlet valószínűsíti, hogy a bizonytalan én-kép, a gyenge személyiségfejlődés esetén az egyén vagy nagyon konformmá válik, tehát akaratlanul is engedelmeskedik minden külső befolyásnak, vagy pedig a bizonytalanság és az abból fakadó feszültség által hajtva éppen az ellenkező végletbe esik: tudatosan tagad mindenfajta értéket és olyan magatartást vesz fel, amelyet elsősorban agresszív indulatok vezérelnek. A túlzottan az ismeretátadásra koncentráló iskolában az én-kép formálódásának elősegítése háttérbe szorulhat, ami ma veszélyezteti a személyiségfejlődést, mert az oktatási idő, s egyáltalán a szocializáció időszaka a korábbihoz képest elhúzódott, ugyanakkor megnőtt az értékek heterogenitása és ezzel párhuzamosan relatíve gyöngült, illetve elvesztette kizárólagosságát a szülői ház értékadó szerepe. Így a mai serdülők pszichikailag nagyobb feladatok előtt állnak, mint elődeik. Korunkat az „értékrobbanás" is jellemzi; a felnövekvő generációknak érzelmileg is nehezebb feldolgozniuk a különféle csoportközvetítések révén feléjük áramló életprogrambeli és egyéb hatásokat és elvárásokat. Emellett a szocializáció nemcsak időben nyúlt meg, de csoportszerkezete is hallatlanul kiszélesedett. Így – bár elvesztette értékorientáló szerepének kizárólagosságát – paradox módon növekszik a család szocializációs felelőssége.

A személyes életértékek, értékorientációk kisajátítása szempontjából oly fontos életkor, a serdülő- és ifjúkor ráadásul még önmagában is igen nagy pszichés feszültségekkel terhes. Az ifjúság társat, szellemi és érzelmi vezetőt igényel még akkor is, amikor a leghangosabban tiltakozik ez ellen. Megfelelő társak, vezető nélkül a korunkban kialakult helyzet a deviáns magatartásformák fokozott kialakulásának és elterjedésének kedvez. Az ifjú identitásérzésének

kialakulása szempontjából lényeges, hogy a számára fontosnak tartott dolgokban felelősséggel felruházottnak érezhesse magát. Felelősség nélkül nehéz értékorientált viselkedésre nevelni, illetve nevelődni. A felelősség- és hasznosságérzet hiánya viszont szinte közvetlenül vezet az elidegenedettség, a feleslegesség és neurotikusság érzéseiből táplálkozó cinikus magatartásokhoz. Ugyanez a gondolat fogalmazódott meg a makarenkói pedagógiában, valamint a nyomdokain kialakuló közösségkutatásban is. A szocialista pedagógia igyekezett ezt a szemléletet érvényesíteni, de nem volt elég éber a látszatcselekvések és a formalitások kiszűrésében.

Korunkat nemcsak az jellemzi, hogy problematikusabbá lettek az értékválasztások, hanem az is, hogy élesebben és nyíltabban megmutatkozik a csoportkapcsolatok, különösen a spontán csoportkötődések sajátos értéke az egyén pszichikus fejlődése szempontjából, és ezzel egyidejűleg megfoghatóbb az egyéni értékorientációk társadalmi eredete. (A nyugati diákmozgalmak szociálpszichológiai elemzése kimutatta, hogy ezek sikerének, elterjedésének a forrása nemcsak a fennálló intézményi rend és értékrend kritikájában, tagadásában rejlett, hanem abban is, hogy a diákok jelentékeny része épp e mozgalomban szerezte meg a csoporthoz kötődés és identitás érzését, szabadult meg a „tanult tehetetlenség" érzésétől, amelyre a pedagógiai szituációban kényszerű passzivitása kárhoztatta.) A csoportokban folyó személyes értékorientáció-formálódás szempontjából figyelemreméltók az ún. közvetett modellkövetés jelenségkörével kapcsolatos elgondolások. Megállapítható, hogy a gyermekek inkább hajlamosak szokás-, illetve normarendszer-változtatást elfogadni a valamilyen szempontból (társas pozíció, presztízs tekintetében) többlettel rendelkező közvetítő személytől, mint magától az újítótól, a magas társas kreativitással rendelkező személytől.

A fiatalabb korosztályok óvatosabbak és gyanakvóbbak a direkt értékformáló eszközökkel szemben, esetenként valóban helyesen ismerve fel a sugallt értékek és a valóság közötti ellentmondásokat. Ugyanakkor az is fontos tény, hogy jelentős részük épp a valóságismeret gyengesége, a társadalmi gyakorlat reális feltételeivel való kontaktus hiánya következtében kiszolgáltatottabb is a manipulatív hatásokkal, téveszmékkel szemben, hiszen a fejlődés spontán módon eltolódott a verbális ismeretszerzés irányába. Mivel kevésbé érezhetik magukat felelősséggel felruházottnak és kevésbé próbálták ki reális társadalmi cselekvésben a különféle szokás- és tevékenységbeli beidegződések közegellenállását, könnyebben válnak voluntarisztikussá, szubjektív-anarchisztikussá. A konfliktuskutatás

meggyőzően cáfolja a „lekerekített, jól elrendezett, tökéletes világ" szemléletet sugalmazó nevelés eredményességét. Ez egybevág a meggyőzésre irányuló lélektani kutatásoknak azzal a tapasztalatával, hogy csak az a vélemény válhat meggyőződéssé, amelyet nem problémátlanul vesznek át, sajátítanak el, hanem ellentéteivel is szembesítenek, vagyis amely mind a valóságban, mind a nézetekben tudomásul veszi az ellentétek létezését. Az élet problémáinak dialektikus feldolgozására való képesség nélkül mindig fennáll az irracionalisztikus visszaesés veszélye.

3. GAZDASÁGI VÉLEMÉNYEKBEN TÜKRÖZŐDŐ ÉRTÉKÍTÉLETEK

Az e tárgykörben folytatott vizsgálatok egyik fontos eredménye, hogy a személyes és az országos gazdasági helyzet megítélése valamennyi vizsgált időpontban eltért egymástól. A személyes anyagi helyzetre vonatkozó vélemények – összefüggésukben – valamennyi időszakban inkább a negatív, az országos helyzetmegítélések inkább (persze a gazdasági helyzettől függő módon) a pozitív térfelen helyezkedtek el. Ennek a sajátos kettősségnek a mértéke, bár minden vizsgált csoportban megvolt, nagyon eltérő. Valamennyi periódusban az egyetemi végzettségűek felől az általános iskola nyolc osztályánál kevesebbet végzettek felé haladva, rendre növekszik a személyes és az országos helyzetről alkotott vélemények eltérése. Emellett az ország gazdasági helyzetéről alkotott véleményekben az iskolázottság, a személyes anyagi helyzet megítélésében pedig a lakóhely szerint voltak nagyobbak az eltérések. (Az is kétségtelen, hogy az országos helyzet megítélésében bekövetkező véleményváltozások igen nagy mértékben a tömegkommunikációs eszközöknek köszönhetők; a legnagyobb változás 1975 októbere és decembere között következett be – jóllehet ez volt az egyes vizsgálatok közötti legrövidebb időtartam –, s ez jórészt annak tulajdonítható, hogy ebben az időszakban ugrásszerűen megnőtt az ország gazdasági problémáiról szóló híradások száma.)

A vizsgálatok több ízben megerősítették azt a tapasztalatot, hogy az áralakulás kérdései döntő szerepet játszanak a gazdasági vélemények formálódásában; a gazdasági kozhangulat felfokozódása egyes időszakokban főleg az árakkal kapcsolatos változások körül észlelhető. Az áralakulás kérdései a társadalom minden rétege számára központi jelentőségűek, róluk a tájékozottság – esetenként téves értesultség – rétegenként igen egységes, és ez eltér a más kérdések

esetében általában tapasztaltaktól. Érdemes még kiemelni, hogy az árakkal kapcsolatos problémák a lakosság különböző rétegeiben felnagyítva jelennek meg, az áremelkedés mértékét igen sokan túlbecsülik. (Az árakkal kapcsolatos kedvezőtlen benyomásokat sokan a jövőre is kivetítik. 1975 októberében a lakosság 70%-a úgy látta, hogy a következő évben is emelkedni fognak az árak, és a többség véleménye szerint az áremelkedések nagyobbak lesznek, mint az előző évben. Az áremelkedéssel számolók közel fele úgy látta, hogy a keresetek emelkedése nem fogja fedezni az árak emelkedését.)

A felmérések arra is kiterjedtek, hogy a jövedelemdifferenciálódásról miképpen vélekednek a lakosság egyes rétegei. A vizsgálatok tanúsága szerint itt is kettős megítélésről beszélhetünk: míg a lakosság abszolút többsége általánosságban a jelenleginél kisebb jövedelemeltéréseket tartott kívánatosnak, addig relatív többségük úgy ítélte meg, hogy minden konkrét dimenzió mentén – a felelősség mértéke, az iskolázottság, a munkakörülmények, a teljesítmény szerint – a különbségek növelése kívánatos. Ez az ellentmondás egyébként az iskolai végzettség növekedésével fokozódik. E kettősség hátterében alighanem több tényezővel számolhatunk. Így a globális megítélésben elsősorban norma, elvárás fejeződik ki, míg a konkrét megítélésben elsősorban a konkrét körülmények által meghatározott érdekek fejeződnek ki. Másrészt e kettősségtől a tömegkommunikációs eszközök sem mentesek, amennyiben általában és távlatilag a különbségek csökkentését tartják kívánatosnak, ezzel szemben „itt és most" a munka szerinti jövedelemelosztás fokozottabb érvényre juttatása mellett érvelnek. Végül azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az egyéni és az országos, a „saját" és „mások" helyzetének megítélésében mutatkozó különbségek itt is kifejeződhetnek. Az általános megítélésnél tehát a megkérdezett feltehetőleg mások méltánytalanul magasabb jövedelmét tartja szem előtt, s ezért a különbségek növekedését, mint számára kedvezőtlen változást elutasítja, míg a konkrét kérdéseknél úgy ítéli meg, hogy azok mentén történő differenciálás saját anyagi helyzetére kedvezően hatna. Másképp fogalmazva: a jelenlegi jövedelemkülönbségeket sokan irracionálisnak tartják, s ez is kifejeződhet az elutasításban, ugyanakkor bármilyen racionális szempont szerinti jövedelemkülönbséget indokoltnak tartanak. Valószínű, hogy mindezek a tényezők együttesen kifejeződnek a látszólagos ellentmondásban.

Az előző két problémakörhöz szorosan kapcsolódik az életszínvonal megítélésével kapcsolatos közvélemény. A felmérések szerint a lakosságnak kb. a fele kizárólag anyagi javak birtoklásával azo-

nosította az életszínvonalat, és kb. egynegyede ezek mellett olyan szociális és kulturális tényezőket is említett, amelyek az élet tartalmasabbá tételére, a szabad idő gazdagabb felhasználására utalnak. A leggyakrabban említett tényezők közül minden egyes társadalmi csoportnál a lakás áll az első helyen. A felnőtt lakosság 48%-a szerint az, hogy kinek milyen az életszínvonala, elsősorban a lakástól függ. A lakás az emberek véleménye szerint nemcsak az egyénnek, hanem az ország életszínvonalának is legfontosabb mutatója. A közvéleményben élő, a lakáshelyzettel kapcsolatos, ám közvetett módon a gazdasági közhangulat egészét befolyásoló értékítéletek, normatívák mélyen beágyazódnak az életmódba, tartósan befolyásolják az emberek magatartását, attitűdjeit, aspirációit. Megváltozásuk – minthogy ezek igen lassan követik az életmód változásait – csak az életszínvonalban bekövetkező jelentős változások eredményeként lehetséges. Az életmódot befolyásoló más értékek lakáshelyzethez viszonyított megítélését, rangsorolását vizsgálva megállapíthattuk, hogy a közvélemény állásfoglalása szerint a lakás megszerzése érdekében mindenféle áldozat, lemondás, kompromisszum megengedhető. (A további tényezők rangsora egyébként: ruházkodás [40%], gépkocsi [28%], pénz, jövedelem [23%], utazás, pihenés, szórakozás [22%], művelődés, kulturálódás [17%], táplálkozás [14%], bútor [14%], telek, nyaraló [11%].) A tényezők e rangsora viszonylag stabil, bár az egyes társadalmi csoportokban eltérő.

4. CSALÁD- ÉS ÉRTÉKORIENTÁCIÓ

A család intézményét társadalompolitikai gyakorlatunk és a közfelfogás is belső ellentmondásoktól feszülőnek, de nélkülözhetetlennek, ugyanakkor megóvandónak tartja. Általános vélemény, hogy az egyes emberek magatartását – az értékeket formáló erőket, a képességeket, az ízlést, az attitűdöket, az előítéleteket – elsősorban a család alakítja, vagyis a személyiség kialakulásáért a család a felelős. Kutatásaink is megerősítik, hogy társadalmunk különféle integrációi közül – a nemi és az életkori integrációktól kezdve a munkahelyi, a lakóhelyi stb. csoportokon át egészen a legtágasabb integrációkig, a társadalmi osztályokig vagy a nemzetig bezárólag – a családnak van a legnagyobb hatása az egyének „mi-tudatára". A legtöbbször családjuk nevében ítélnek, formálnak véleményt és foglalnak állást az emberek. A társadalomtudományok azonban más, közvetett módon is bizonyították a család jelentőségét a személyiség társadalmi erőterében. A deviáns, illetve anti-

szociális viselkedésekről, az alkoholizmusról, a fiatalkorú bűnözőkről stb. folytatott vizsgálatok is a család személyiségformáló erejéről tanúskodnak.

A család „válságáról", a köztudatban is élnek – a különféle erkölcsi és történetfilozófiai nézetekre támaszkodó – vélekedések. Főként az idősebb és vallásosabb korosztály körében általános az a nézet, hogy elsősorban a válások magas száma, a nők munkavállalása tanúsítja a család intézményének gyengülését. Ezt azonban már az a tény is cáfolja, hogy az elvált házasfelek többsége újraházasodik. Ráadásul hazánkban egyenletesen nőtt az össznépességen belül a házas családi állapotúak aránya. A nők munkavállalása pedig – legalábbis – csökkentette a nők egzisztenciális kiszolgáltatottságát, s ily módon közvetve növelte lehetőségüket, hogy maguk dönthessenek családi sorsukról. Mások a család életfunkcióinak megváltozásából indulnak ki, és úgy vélik, hogy a társadalom – a funkciók átvállalásával – intézményesen bomlasztja a családot. Ezzel szemben eléggé egyöntetű a kutatóknak az a véleménye, hogy a családi élet átalakulása nem a családi élet válságát jelenti, s hogy új családi funkciók és együttélésformák kialakulása közepette a család továbbra is társadalmunk személyiségformáló alapszerkezete marad. Ami a családalapításban szerepet játszó értékválasztásokat illeti, a mai párválasztási célok és szándékok tartalmai viszonylag új keletűek. A különböző tényezők közül a vagyon – elsősorban a termelőeszközökben lévő vagyon – jelentősége megszűnt vagy csökkent, de a többié is átalakult. A párválasztási döntésekben szerepet játszó motivációk jelenlegi szociális tartalmát azonban más, hasonló fontosságú, s az előbbivel szorosan összefüggő változások is megszabják, mint pl. a nők tömeges munkavállalása és a társadalmi átrétegződés, társadalmi mobilitás nemek szerint is specifikus folyamatai stb. E nagy társadalmi változások módosították a párválasztási „stratégiákat" és a házasság „piacát" is. A mai házasfelek többségét maguk a házasulók választják ki és a párválasztásban döntő – bár nem kizárólagos – szerepe van az érzelmi motívumoknak.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy napjainkra teljesen megszűntek volna a magyar társadalom korábbi formációira jellemző motivációk. Társadalmunkban létezik a házasodási terveket és szándékokat szabályozó szociális mechanizmus, egyfajta „házassági piac", a partnerek „önálló" választását messzemenően befolyásolja két – nem demográfiai – tényező: az iskolai végzettség és a foglalkozás. Magyarországon a házassági mobilitás nem magas, a házastársak többsége hasonló **szoci**ális státusú. (Pontosabban: a nők azonos

szinten vagy legfeljebb egy szinttel magasabban, a férfiak pedig legfeljebb egy szinttel alacsonyabban házasodnak.) Az azonos szint tartása a szakképzett fizikai munkások és az értelmiségiek körében a leggyakoribb.

A házassági „stratégiákban" mutatkozó szociális összefuggések mindig a választás folyamatában mutatkoznak meg. Ez a folyamat értékkonfliktusok sorozatából állhat szülők és gyerekek, családok és családok, egyének és baráti, munkahelyi stb. közösségek között. A házasság által alapított új család formálódását és a házastársi kapcsolat sorsát ezek az értékkonfliktusok formálják.

V. A politikai tudat

A politikai tudatkutatás módszere az adott időszakban a politikai ismeretek és attitűdök, valamint a politikai információáramlás empirikus felmérése volt. Abból indultunk ki, hogy a politikai ismeretek mélységéből, tematikai jellemzőiből, illetve a politikai jelenségek és fogalmak pozitív vagy negatív értékeléséből – a politika presztízséből — következtetni lehet az egyes rétegek és a népesség politikai aktivitására, politikai kultúrájára, valamint általában a politikai szabályozás milyenségére.

A különböző vizsgálatok adatai arra utalnak, hogy minél távolabb esik valamely szervezet, funkció vagy tevékenység az egyén mindennapi gyakorlatától, személyes életszférájától, annál valószínűbb, hogy a megkérdezett politikai jelleget tulajdonít neki. Fordítva: minél inkább a mindennapok problémáihoz, a megszokott tevékenységekhez, a személyes életszférához kapcsolódik a társadalmi élet valamely mozzanata, az egyén annál kevésbé érzi politikai jellegűnek.

A lakosság több csoportjánál közelebb érezték magukhoz a politikát a férfiak, a szellemi foglalkozásúak, a keresők, az iskolázottabbak, a politikai ismeretekben gazdagabbak, a párttagok, továbbá a hazánk jelenlegi politikájával cselekvően egyetértők. A jelzett alapvető tendencia azonban sehol sem fordult meg: még a párttagok is úgy vélekednek, hogy minél távolabb helyezkedik el valamely szervezet, tevékenység vagy funkció a mindennapoktól, az annál inkább politikai jellegű.

Ez a jelenség meglehetősen kétarcú. A lakosság nagy többsége azt is látja, hogy a politikai események, a világfolyamatok a jelenkorban szinte körülölelik az egyént, átszövik közvetlen környezetét. Erre utal például az, hogy nagymértékben tulajdonítanak politikai jelleget olyan foglalkozásoknak, olyan szervezeteknek is, amelyeknek elméletileg nem sok közük van a politikához.

A politikával kapcsolatos elhatároló, de önmagában nem elítélő jellegű beállítottság természetesen igen bonyolult szociológiai és

szociálpszichológiai jelenség, amelyet nem lehet egyetlen tényezőre visszavezetni. Egyrészt egyéni tapasztalatokban, másrészt a hazai társadalom történetileg konkrét fejlődésében gyökerezik. Az egyéni tapasztalatok által meggyőzően cáfolt, történelmi gyökerű előítéletet fejez ki az is, hogy az előbbiekhez hasonlóan nagymértékű volt az egyetértés a kérdezettek között a következő állítással kapcsolatban: „a politikában mindig van valami hamisság, bárki csinálja is".

A politikáról racionálisabban gondolkodó, magasabb iskolai végzettségűek körében a politikától elhatárolódás alapja gyakran, hogy a politika elsősorban a felső szintű irányítás dolga, és a személytelennek tekintett politikai szervezetekhez kapcsolódó tevékenység.

Egészében véve a politika a közgondolkodásban meglehetősen strukturálatlan fogalomnak tűnt – még a társadalmilag tevékenyebb, politikailag képzettebb rétegek körében is. Ezek az utóbbi rétegek viszont nem csupán közelebb érezték magukhoz a politikát, de szélesebben is értelmezték, ugyanakkor a megkérdezettek 25%-a nem tudta fogalmi szinten még részlegesen sem meghatározni azt, mit ért politikán.

A megkérdezettek a gazdasági életnek tulajdonították a legnagyobb jelentőséget, ugyanakkor ezt érezték önmaguktól a legkevésbé távolinak. A legfelső államvezetéssel kapcsolatos kérdéseket (párt, államigazgatás, közügyek) tisztán politikai jellegűnek ítélték.

A politikum kutatásában azt is megvizsgáltuk, hogy a közgondolkodás milyen mértékű politikai töltést tulajdonít gyakran használt történelmi-társadalmi vonatkozású fogalmainknak. A kérdezettek válaszai alapján a legerősebb politikai töltéstől a leggyengébb felé haladva a következő rangsor alakult ki: párt, állam, nemzet, haza, osztály, ország, nép.

Milyen értékítéleteket alkotott a közvélemény a politika hasznosságáról és a politikai tevékenység „őszinteségéről"? Mind az országos, mind a budapesti rétegezett reprezentatív mintában megkérdezettek értékelő nyilatkozataiban a pozitív értékelések túlsúlyban voltak a negatívak fölött. Az értékelést elsősorban a korcsoportokhoz való tartozás és a foglalkozási struktúrában elfoglalt hely befolyásolta; az iskolázottságnak, a nemnek, az ismeretek szintjének, a párttagságnak kisebb volt a szerepe.

1. A TÁJÉKOZTATÁS SZEREPE A POLITIKAI ISMERETSZINT ALAKULÁSÁBAN

A politikai információközvetítés rendszerében az elmúlt két évtizedben a tömegkommunikációs eszközök szerepe jelentősen megnőtt. A szociológiai felmérések szerint napjainkban a politikai információ alapvető forrásává a rádió, az újság és egyre növekvő mértékben a televízió (tehát a szűkebb értelemben vett tömegkommunikáció) vált. Az emberek háromnegyed része a tömegkommunikációs eszközökből értesül a fontos politikai eseményekről. A politikailag nem kiemelkedő időszakokban ez az arány természetesen kisebb, nem növeli azonban a többi forrás szerepét. A felmerés szerint a hagyományos politikai tájékoztatás és a tömegkommunikációs közlés gyorsasága között bizonyos feszültség tapasztalható. Ez látszatra csökkenti a közvetlen szóbeliség szerepét a politikai folyamatokban. Nem véletlen, hogy a kül- és belpolitikai ismeretek a tömegkommunikációs tájékoztatás lehetőségei következtében jóval magasabb szintűek, mint a munkahelyi ismeretek. Az aránytalanság a feltételek különbségéből adódóan bizonyos határig természetes.

A politikai tudatformálás azonban nem nélkülözheti a közvetlen szóbeliséget. A technikai jellegű tömegkommunikáció nagyarányú fejlődése mellett viszont a szóbeli tájékoztatás mind tartalmi, mind módszertani tekintetben visszafejlődött. Az információrendszer fejlesztése tökéletesítette a felfelé irányuló információáramlást. A lefelé irányuló tájékoztatás a pártszervezetekben és a tomegszervezetek apparátusaiban rendszeres, de alig fejlődik. A politikai szervezeteken kívül levőket (a pártonkívülieket, a funkciókat nem viselőket) célzó szóbeli propaganda pedig inkább csak formális szervezeti keretben létezik.

A szélesebb körű politikai tájékoztatás problémája, hogy közvetlen formában, tehát nem a tömegkommunikáción keresztül, nagyon lassan áramlik az információ lefelé. Az emberek millióit közvetlenül érintő kérdésekben főleg a párttagság és az aktivisták gyors felkészítésének hiánya egyrészt tempóveszteséget jelent az agitáció számára, másrészt pszichológiai hátrányt is, mivel még az aktivisták is kénytelenek a tömegközlési eszközök érveit ismételni. Nem véletlen tehát, hogy a taggyűlések idejére ilyen körülmények között az érdeklődés már nagymértékben csökken.

A politikai ismeretszintben megnyilvánuló különbségek nem egyszerűen a propaganda mechanizmusából fakadnak, hanem mélyebb társadalmi előfeltételekből. Ez nem jelenti azt, hogy csak mélyreható társadalmi változások eredményezhetnek más propagandaha-

tást. Adott kereteken belül a propaganda minősége rendkívul jelentős eltéréseket hozhat létre. A vizsgálati tapasztalatok szerint nagyobb erőt kell fordítani a propagandatevékenység társadalmi rétegenként differenciált szervezésére, többek között azért is, mert egy hatékony információrendszer némileg ellensúlyozhatja a társadalmi helyzetkülönbségeket. A nem vezető beosztásúak hátrányos helyzetének kompenzálása az ipari munkások, az irodai dolgozók és a beosztott értelmiségiek esetében különösen szükséges.

A vizsgálatok alapján ugyanis kimutatható, hogy a rétegek helyzetétől függ, milyen ismeretforrásokkal rendelkeznek. Az eddig jelzettekkel megegyező tendenciát fejezi ki a következőkben felvázolt információforrás-lépcső:

				Szervezett kommunikáció
			Sajtó	Sajtó
		TV	TV	TV
	Rádió	Rádió	Rádió	Rádió
Szóbeszéd	Szóbeszéd	Szóbeszéd	Szóbeszéd	Szóbeszéd
Kedvezőtlen helyzetű rétegek			Kedvező helyzetű rétegek	

A társadalmi helyzetkülönbségek determinálják a hierarchikus érdeklődésstruktúrát, amelyben a beosztás emelkedésével szélesedik az érdeklődés tematikája, és szaporodik a források száma. A társadalmi információrendszer bizonyos csatornái egyes rétegek – főleg a parasztság, a bejáró munkások, a segédmunkások, a munkásnők – számára zártabbak, a munkatevékenység az életmód, a szabad idő és a kulturális szint sajátosságai következtében. A politikai ismeretszintet tehát elsődlegesen a társadalmi réteghelyzet határozza meg és csak ennek alárendelten, másodlagosan az iskolai végzettség (a politikai iskolai végzettség is), valamint a lakóhely, illetve a munkahely jellege.

A férfiak és a nők politikai ismeretszintje között lényeges különbség nem volt. Az iskolai végzettség emelkedésével viszont mindkét nemnél egyenletesen nő a helyes ismeret aránya és a felsőfokú végzettségűeknél kiegyenlítődik. Sajátos a politikai ismereteknek a lakóhely szerinti szóródása. A vizsgálat szerint a kisvárosban élők ismeretszintje a legalacsonyabb (50%), ezután következnek a községek lakói és a budapestiek. A legmagasabb ismeretszintűek pedig a megyei városokban élők (65%).

A politikai ismeretek szintjének alakulása munkahelyek szerint: legmagasabb a kiemelt ipari vállalatoknál, az intézményekben, az állami gazdaságokban és a szolgáltatásban. Közepes a többi ipari, építőipari vállalatnál, a termelőszövetkezetekben, a legalacsonyabb pedig az ipari szövetkezetekben. A politikai iskolai végzettség emelkedésével ugyanakkor nem nő arányosan (csak 15 százalékkal), ami szükségképpen felveti a politikai oktatás hatékonyságának kérdését is.

2. A POLITIKAI-TÁRSADALMI ISMERETEK ÉS AZ INFORMÁCIÓ A MUNKAHELYEN

A munkahelyi tájékozottsággal – a felmérések szerint – a dolgozók kétharmada elégedett. Különösen jelentős az elégedettség a közvetlen munkahelyről nyert információk esetében, míg az egész vállalatra vonatkozólag már ugyanez nem mondható el; az átlag rétegenként jelentős szóródást mutat. A beosztási szint növekedésével emelkedik, az ismeret tárgyának növekedésével csökken az elégedettség. A beosztás növekedésével nem egyértelműen, de emelkedik a különbség felismerése. Az adatokból látható, hogy az elégedettségi értékben igény és valóság keveredik.

A munkahelyről a dolgozók ismeretszintje nem homogén. Elsődleges és szoros összefüggés van a beosztás és az ismeret között. Ha a közepes ismeretet kiiktatjuk az elemzésből, csak a „kevés" és a „sok" ismeretet vesszük figyelembe, még plasztikusabban látjuk az összefüggést: a segédmunkások közel felének nincs, vagy minimális az ismerete, a vállalati közép- és felső vezetőknél ilyen probléma gyakorlatilag nem jelentkezik. Az ismereteknek a szóródása nemcsak a korábban jelzett iskolázottsági, beosztási és szociális különbségekre vezethető vissza, hanem szervezeti tényezőkre is. Nem véletlen, hogy a műhelyekről, a gyáregységekről szóló információkban még kicsik az eltérések, de a vállalati információk elégedettségi szintjei között – ágazatonként bontva az adatokat — már 50%-os szóródás-terjedelmet fedezhetünk fel (pl. a híradástechnikai ipar és a gépipar között). Ebben az irányítási módszer, a területi elhelyezkedés és a szakmai hagyományok hatása is jelentkezik. Egyértelműen kimutatható, hogy a szervezet növekedésével nő az elégedetlenség.

Ez a növekedési tendencia azonban más a párttagoknál és a pártonkívülieknél. Az utóbbiak elégedetlensége gyorsabban növekszik. Hajlamosak ezt sokszor csak azzal magyarázni, hogy a pártszervezet több információt juttat a tagsághoz. Azokon a kísérleti helye-

ken azonban, ahol mindenkihez több információt juttattak, a különbség nem változott lényegesen.

A párttagok vállalati hierarchián belüli szerepe, érdeklődési, közösségi törekvése mindig lényegesebb tényező maradt. Ezek a különbségek sem moshatják el azonban az információ szempontjából döntő harmadik tényező, a szervezeti nagyságrend szerepét.

A vizsgálatok ugyanis azt bizonyították, hogy a beosztás után a szervezeti nagyságrend a legjelentősebb tényező. Megállapítható, hogy a gyors szervezeti növekedéssel nem tartott lépést a tájékoztatási rendszer fejlődése a munkahelyeken. A felmérések alapján az is kimutatható, hogy nincs lényeges különbség a kis-, a közép- és a nagyvállalatok információs rendszere és információs tevékenysége között.

A tájékoztatási rendszer objektív feltételekhez viszonyított elemzése azért is fontos, mert az üzemi demokrácia fejlesztése terén a legjelentősebb erőfeszítések ezen a területen történtek. A tájékoztatás és tájékozottság még nem aktív részvétel, de a tájékoztatási demokratizmus fontos előfeltétele a politikai tudat fejlődésének. A felmérések szerint ugyanis a tájékozottsági elégedettség tendenciái megfelelnek a tájékoztatással kapcsolatos elégedettség tendenciáinak. A különbséget elemezve úgy véljük, hogy nem annyira a tájékoztatások számával, mint inkább rendszerességével, tartalmával és formájával kapcsolatban adódnak sűrűn problémák.

Az összehasonlításon túl az adatok önmagukban is jelzik, hogy amíg a műhelyek problémáiról a megkérdezettek kétharmadának rendszeres tájékoztatást tartanak, a vállalatokról csak a kisebbség kap szisztematikus információt. Ez azt is mutatja, hogy a közvetlen munkával kapcsolatos tájékoztatás jó, de az általános munkahelyi információra nem fordítanak elég gondot a vállalatok.

3. POLITIKAI ATTITŰDÖK ÉS ORIENTÁCIÓK

Vizsgálataink megerősítik, hogy a közvetlen vagy direkt politikai attitűdöket általában megelőzi a társadalmi értékorientáció (a szociális igényeken és a társadalmi tapasztalatokon nyugvó életszemlélet, életfelfogás). Ezek tulajdonképpen objektív és logikus előzményei a politikailag tudatos értékorientációk megjelenésének. A lakosság háromnegyedénél tapasztalható részleges, egy-egy esetre vonatkozó politikai igény. Sokrétű, rendszeres és homogén politikai orientáció azonban csak a megkérdezettek kis részénél figyelhető

meg és csak 15 százalékuknál található tudatos politikai értéktörekvés.

Az eddig leírtak többféleképpen értelmezhetők. Mindenképpen tény, hogy a politikai tudatnak a köznapi tudatban elfoglalt helye nem felel meg annak a döntő szerepnek, amelyet a politika a társadalmi folyamatok szabályozásában játszik. Ennek okait a maguk teljességében nem ismerjük. Azt azonban megjegyezhetjük, hogy mind az empirikus vizsgálatok, mind az általánosan ismert társadalmi tapasztalatok szerint a társadalmi tudat nem tükrözi világosan a politikum határait. A politikai tudatforma helyének bizonytalanságát így a politikum határainak elmosódásából következő bumeráng-effektusként is értékelhetjük. Különösen az értékorientációk vonatkozásában nem hagyhatjuk figyelmen kívul az egyes társadalmi csoportok, illetve egész társadalmunk történeti fejlődésének sajátosságait sem. A politikai értékorientáció alakulását ugyanis néhány társadalmi csoportnál specifikus tényezők befolyásolják. Az elmúlt évtizedek nagyméretű társadalmi mozgása során sok helyen dolgozó, de gyökeret verni igazán sehol sem tudó emberek jelentős része idegenkedik a politikától, a társadalmi-politikai aktivitástól.

A politikai értékekhez való viszony vizsgálata során itt beleütközünk egy jelentős társadalmi csoportba, az ún. parasztmunkások számszerűleg nagy csoportjába is. A parasztmunkások társadalmi fejlődésének vizsgálata kétségtelenül kulcsszerepet játszik a munkásság politikai tudata kelet-európai sajátosságainak megértésében is. Vizsgálataink azt mutatják, hogy a bejáró munkásság értékrendjében, amely még napjainkban is a legtöbb szállal kötődik a hagyományos paraszti világ értékrendjéhez, a politikai értékek nem jelentősek.

Társadalmunk egyes rétegeinek politikai értékorientációját azonban alapvetően politikai rendszerünk történetileg konkrét fejlődése határozza meg.

Hazánkban a politikai rendszer egészének és a politikai nyilvánosság kifejlődésének is alapvető gátjává vált az, hogy a kapitalista fejlődés teljes időszakában a politikai szférával szemben a „polgári társadalom" megőrizte a feudális társadalmi alakulatokra jellemző társadalmi viszonyokat; tovább élt az a földbirtokos réteg, amely saját birtokán egyszerre testesítette meg az árutulajdonosi autonómiát és a hatalmi erőszakot, vagyis az államgépezet elégtelenül vált el a tulajdontól. Másrészt az uralkodó osztályok és a kormányzó csoport személy szerinti azonossága is részlegesen megmaradt. A polgári társadalom és a politikai állam közötti közvetítés

rendszere a dualizmus korában csak részben jött létre és korlátozottan funkcionált. A polgári demokrácia egész sor intézménye hiányzott vagy csak csenevész formában létezett. A két szféra közötti közvetítések a Horthy-korszakban tovább szűkültek, a fasiszta tendenciák felülkerekedése után pedig ténylegesen már nem is funkcionáltak. A szocialista forradalmi átalakulás, a dolgozók széles rétegeinek tömeges bevonása politikai ügyekbe, minőségi változást hozott politikai rendszerünkben. A gazdaság tervutasításos rendszerére épülő túlcentralizált politikai rendszer azonban csökkentette a közvélemény szerepét, és meggátolta az egyéni politikai aktivitás kibontakozását.

Politikai rendszerünk torzulásai a személyi kultusz időszakában a politikai öntudatosodás útján megindult széles rétegekben azonosulási válságot idéztek elő. A személyi kultusz kritikája, majd az ellenforradalom által kiváltott politikai katarzis után új utak keresésére nyílt mód a politikában.

Az ellenforradalom leverése után politikai rendszerünk jelentős fejlődése – tudatos fejlesztése – kezdődött meg. A politikai torzulások leküzdése mellett az alapvető törekvés a politikai rendszer különböző elemeinek állandó fejlesztése volt. Az elmúlt két évtized politikai és gazdaságpolitikai gyakorlata – elsődlegesen a realista politikai törekvések, illetve a fogyasztói érdekek dinamikus érvényesülése – arra inspirálta a fiatalabb nemzedékekhez tartozókat, hogy tudatosabban és aktívabban vegyenek részt a gazdasági és a politikai feladatok megoldásában.

E nemzedék egy részénél is megfigyelhető azonban a politikai aktivitás, illetve a politikai értékek részleges vagy esetleg teljes hiánya. Ennek okait már nem lehet pusztán a „történetiséggel" magyarázni. El nem hanyagolható szerepet játszik ebben az is, hogy az elmúlt két évtizedben – a szocialista demokrácia jelentős és permanens fejlődése ellenére – főleg az intézményrendszerünkben és érdekeltségi rendszerünkben megmaradt anomáliák nehezítik a politikai közgondolkodás és a politikai aktivitás fejlődését, amelyek – többek között – hozzájárulnak az apolitikus befeléfordulás, a kritikátlanság, illetve a politikai közömbösség újratermelődéséhez. Az utóbbiakkal kapcsolatos indoklások rendszerint kispolgári magatartásról, a közélettől való elfordulásról, érdektelenségről beszélnek. Ez azonban csak részigazság. A szervezeti bürokratizmus, a vezetési módszerek formális vonásai akarva-akaratlanul érdektelen, az értékeket, a normákat formálisan kezelő politikai gondolkodást és magatartást váltanak ki. A politikai aktivitás és a politikai közgondolkodás fejlődését olyan jelenségek is akadályozzák, amelyek

a szakszerűség és a demokrácia, vagy a szakapparátusi előkészítés és a testületi döntés egyidejű szükségessége, de nem automatikus összhangja miatt keletkeznek. A helyzetet bonyolítja, ha a reális és a formálisan elfogadott döntés egymástól elválik: ahol a tényleges döntésnek meg kellene születnie, ott – látszatszavazással – már csak a jóváhagyás történik meg. Ezáltal egy olyan állapot jön létre, hogy a végrehajtó döntést formálisan meghozó testületre, a testület pedig az apparátusra hárítja a felelősséget. A formalizmus, a diszfunkcionális hatások ugyanakkor akadályozzák az érdekek megfelelő szervezeti közvetítését, szelektálását, útköztetését és érvényesítését is. Politikai rendszerünk stabilitásának napjainkban egyik alapvető feltétele az, hogy a felmerülő konfliktusokat a rendszeren belül, annak legitim eszközeivel oldjuk meg; ez viszont igényli a politikai intézményrendszer állandó fejlesztését, ezzel kölcsönhatásban a politikai nyilvánosság hatékony működését. Ez annál is inkább lehetséges, mert egyrészt társadalmunkban az antagonisztikus ellentmondások megszűntek, másrészt ezt igényli gazdasági, társadalmi viszonyaink jelenlegi fejlettségi szintje is.

Ez a folyamat nem automatikus, nem ellentmondásmentes. A szocializmus kialakult politikai rendszerében – mint minden strukturált rendszerben – léteznek olyan különérdekek, amelyek a változás ellen hatnak. Ez a tény igényli a párt folyamatos irányító-ellenőrző tevékenységét. Politikai rendszerünk sajátosságainak, ellentmondásainak és fejlődési feltételeinek tanulmányozásához ugyanakkor hozzájárulhat a marxista–leninista politikatudomány fejlődése is.

VI. A nemzeti tudat problémái

1. A NEMZET FOGALMÁHOZ

A nemzet nem pusztán olyan alakulat, amely más csoportoktól mintegy két dimenzióban, horizontálisan határolódik el, hanem társadalmi struktúra is, amely a vertikális integráció felől is meghatározást kíván. A polgári fejlődés által létrehozott, s egyben a polgári fejlődés feltételét jelentő nemzeti szerveződés gazdasági, politikai, kulturális és pszichikai integrációt eredményez, amely a tradicionális társadalmak különféle determinánsok által szeltagolt tömegeit igen lényeges kérdésekben homogenizálja.

Ám felmerülhet a kérdés, hogy ha a nemzet fogalma ilyen szoros kapcsolatban áll a vertikális társadalmi integráció fogalmával, szükségünk van-e rá egyáltalán. A nemzetre és a nemzetire vonatkozó kérdések esetleg úgy is felfoghatók, mint amelyek más, alapvetőbb, társadalmi-gazdasági kérdésekre irányulnak, amiért is a nemzeti szempont bevezetése inkább csak zavart okozhat. Ezzel szemben úgy véljük, hogy a zavart éppen a nemzeti szempont olykori figyelmen kívül hagyása okozza. A nemzetfogalom kapcsolatot tár fel olyan gazdasági, kulturális és pszichikai jelenségek között, amelyeknek összetartozó voltáról más megközelítés alapján nem lehet tudomásunk.

A nemzetet hipotetikusan olyan társadalmi nagycsoportként is felfoghatjuk, olyan kommunikációs és érdekközösségként, mely a piacgazdálkodás és az egyenlőtlen iparosodás viszonyai között jön létre (hogy ezúttal csak az eddig részben homályban maradt aspektusokat emeljük ki). Jóllehet a politikai szervezettség – s a csoport iránti politikai lojalitás – valamelyes jelenléte nélkül nemzeti közösség aligha képzelhető el (ezek hiánya esetén inkább nemzetiségről célszerű beszélnünk), az önálló államiságot mégsem kell e meghatározás értelmében a nemzeti lét föltétlen kritériumának tekintenünk.

Kommunikációs közösségen olyan közösséget értünk, melynek tagjai között széles körű, számos komplementer csatornán egyidejűleg zajló, intenzív információcsere megy végbe. Az „érdekközösség" olyan csoportot jelent, melynek tagjai számos eltérő, sőt ellentétes érdekkel bírnak ugyan, ám a csoport fennmaradása valamiképpen valamennyiük közös érdeke. Nyilvánvaló, hogy minden kommunikációs közösség egyszersmind érdekközösség is és viszont.

A nemzeti tudat a nemzeti lét tudata, a tudatos nemzeti lét. A nacionalizmus viszont nemzeti hamis tudat, nemritkán a nemzeti lét hiányát kompenzálni igyekvő ideológia, mely ugyanakkor, ha felemás módon is, bizonyos értelemben a nemzeti közösség megteremtésének irányába is hat. A nacionalizmus mindenesetre a nemzeti érzés bizonytalanságának a jele, eszméi ideologikus eszmék. A nemzeti tudat meghatározott társadalmi, szociálpszichikai, gazdasági és politikai létmozzanatok tudata; a nacionalista ideológia viszont mindenekelőtt historizáló és individuálpszichológiai kategóriákat alkalmaz. A nemzeti hamis tudat lényeges tartalmát képezik a saját nemzetre és idegen nemzetekre vonatkozó nemzeti sztereotípiák és előítéletek. Ezek föloldása, eloszlatása megköveteli a nemzeti problematikával kapcsolatos fogalmi kultúra növelését, annak a szemléletmódnak a tágítását, amely a nemzet történelmi múltjának, a többi nemzethez való viszonyának stb. értelmezésében csakis ellenőrizhető és objektív referenciával rendelkező fogalmak használatát engedi meg. Megköveteli tehát az olyan mitikus fogalomképzés leküzdését, amely a „nemzeti jellemet", a „nemzeti lelket", a „nemzeti sorsot" valamiféle önálló entitásként tételezi. Mindez tulajdonképpen csak az általánosan érvényes tudományos szemléletnek e speciális területen való érvényesítése. A vázolt cél jegyében szívós harcot folytató kutatók és közírók véleménye mindazonáltal megoszlik abban a kérdésben, hogy meddig kell elmenni a „nemzeti jellem", a „nemzeti alkat" és a „nemzeti karakter" fogalmának elvetésében. Ehelyütt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy lehetséges más megközelítési mód is, olyan megközelítés, amely mind az említett fogalmat, mind a tudományosság kritériumát megőrzi.

A „nemzeti alkat" (nemzeti pszichikum) tudományos megközelítésére egyszerre két – egymást kölcsönösen kiegészítő és megvilágító – fogalmi síkon is van lehetőség. A személyiségpszichológiai megközelítés meghatározott dimenziók és jegyek szerint különböző személyiségtípusokat ír le, és ezek statisztikai eloszlását vizsgálja adott nemzeti populáción belül, illetve különböző nemzeti populációk között. Az a kérdés, hogy – ebben az értelemben – végül is beszélhetünk-e „nemzeti alkat"-ról, empirikus kérdés, s a válasz attól

függ, hogy konstatálhatjuk-e a statisztikai eloszlás szignifikáns hasonlóságát valamely adott nemzeti populáció különböző társadalmi rétegeire, illetve szignifikáns eltérését különböző nemzeti populációkra vonatkozólag. Nyilvánvaló, hogy itt más-más személyiségelméletek más-más eredményre jutnak, mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az eddigi vizsgálatok a tipikus nemzeti személyiség (modális személyiség) létének hipotézisét korántsem cáfolták meg.

Mindazonáltal a modális személyiség fogalma csak a nemzeti pszichikum vizsgálatának másik – szociológiai-szociálpszichológiai – síkja felől tekintve válhat termékeny fogalommá. Hiszen ebből kiindulva fogalmazhatók meg e tipikus személyiség és a társadalmi környezet kölcsönhatására vonatkozó kérdések, és mutatkozhat személyiségjegyek valamely elvont komplexuma meghatározott történeti-társadalmi folyamatok eredményének. Szociológiai-szociálpszichológiai síkon a nemzeti pszichikum mint az adott nagycsoport kommunikációs szokásainak szerkezete (mintája, „pattern"-je) határozható meg. A nemzet kommunikációs közösség, a nemzeti pszichikum pedig nem más, mint e közösség kommunikációs jellegzetességeinek foglalata. Komoly megfontolások nélkül nyilván nem vethető el, hogy ilyen jellegzetességek valóban léteznek, s hogy ezek egy része valamiképpen befolyással van az adott közösség tagjainak személyiségjegyeire. Így például a gyermeknevelési szokások (s kivált az anya–gyermek viszony) sajátosságai kifejezetten a személyiségalakító kommunikációs jellegzetességek közé tartoznak. Ide tartoznak természetesen az érintkezési szokások sajátosságai is. Feltűnőek és korántsem lényegtelenek végül a nyelvi sajátosságok. Jóllehet tarthatatlanok azok az elképzelések, amelyek a nyelvnek valamiféle döntő világkép- és lélekformáló erőt tulajdonítanak, abban aligha kételkedhetünk, hogy bizonyos (más nyelvre gyakran éppenséggel lefordíthatatlan) nyelvi formák kommunikációs és értékrendbeli jellegzetességeket tükröznek, sőt, konstituálnak.

2. NEMZETI TUDAT: IDENTIFIKÁCIÓ ÉS ÖNISMERET

A fő irányunk keretében folyó, a nemzeti tudattal és a hazafiság-internacionalizmus problematikával foglalkozó, nem lezárt kutatássorozat tematikai szélessége folytán több figyelemre méltó eredményt hozott.

Míg az első vizsgálat szélesebb tárgykörben, de talán valamivel kevésbé alapos módszerrel mérte fel a nemzet-, az ország-, a ma-

gyarságfogalom és a történeti ismeretek elhelyezkedését a közgondolkodásban, addig a második vizsgálat főleg a „magyarság" problémakörével kapcsolatos nézeteket, előítéleteket, attitűdöket vizsgálta.

Nem véletlen, hogy kutatóink a nemzeti önismeret kérdésével kapcsolatos állásfoglalások tükrében vélik felismerni leginkább a történelmi események hatásait. A „historizálás", a „mítoszok" teremtése, a hazafisággal és a nemzeti múlt értékelésével kapcsolatos nézetek erősen foglalkoztatják a közvéleményt.

Vizsgálatainkból két általános érvényű megállapítás szűrhető le:

1. A differenciált történelemszemlélet és az előítéletek mértéke nagy arányban függ az iskolázottság szintjétől; minél magasabb az iskolai végzettség, annál nagyobb a differenciáló képesség és annál kisebb az előítéletek mértéke.

2. A teljes lakosságra kimutatható egy, a kognitív beállítottság mértékétől csaknem független nemzeti autosztereotípia. A „magyar" kategóriának az identitástudatban betöltött szerepét tanulmányozva a következő korrelációkat lehetett megállapítani: a tényező jelentősége az urbanizáltság fokával és az iskolázottsággal nő (e tekintetben az érettségi a vízválasztó). A magyarságtudat szerepének indokolásai főleg érzelmi természetűek, kevéssé racionalizáltak, megfogalmazásaikban tautologikusak.

Külön vizsgálatok kutatták, hogy kiket tekintenek a nemzeti közösség tagjainak. Az eredmény szerint az alacsony iskolai végzettségűek a magyarsághoz tartozást inkább készen kapott adottságnak tekintik, a magasabb iskolai végzettségűek, az urbanizáltabb népesség szerint viszont az aktív, érzelmi vagy magatartásbeli kötődés a döntő. A nemzetdefiníciókban az állampolgárságszemlélet dominál (a nemzet a határokon belül élők közössége), majd sorrendben a következő meghatározók következnek: anyanyelv, történeti kritérium, közös kultúra, közös cél.

A magyarsághoz tartozás érzelmi alapjának a nagycsoportot homogenizáló funkciója van. Az érzelmi alapzat központi összetevője, a „büszkeség" passzív tényező, negatív ingerekre viszont erősen érzékeny. A fiatal korosztálynál a nemzeti érzés kevéssé aktív és kevéssé tartalmi jellegű.

A magyarsággal kapcsolatos pozitív attitűd a mérések szerint 65 százalékos, 8 százalék negatív, 8 százalék közömbös és 19 százalék ambivalens. A pozitív attitűd a legegyértelműbb az idősebb generációnál, a falusiaknál, az alacsony iskolázottságúaknál, a másik póluson pedig az ambivalens attitűd koncentrálódik. Lehetséges értelmezésként az kínálkozik, hogy a magasabb iskolázottsági szint és a

városi lét relativizál, és differenciált, kritikus látásmódot enged meg. Több kutatás vizsgálta a történelmi tudatot úgy is, mint a magyarságattitűd kognitív tényezőjét. A történelemhez való általános viszony és érdeklődés főként az iskolai végzettség és az urbanizációs szint függvénye. Ezenkívül megállapítható a férfiak nagyobb történeti érdeklődése (és ismerete): az iskola a két nem számára nem egyformán hatékony, ennek okai a korai szocializációban keresendők. Az érdeklődésben preferált a régmúlt története. Módszertani problémaként is felvetődik a „családi" és a „hivatalos" történeti tudat, tehát a tapasztalati és az általános ideologikus szint kettőssége – a kutatásban ez formálisan is regisztrálható volt. A kvantitatív történelmi ismeretszintet tekintve 1:4 arányú szintkülönbségek voltak mérhetők – itt az iskolázottsági szint a meghatározó, kevésbé a foglalkozás.

A vizsgálatokat összevetve feltűnő, hogy a magyarsággal kapcsolatos pozitív attitűd kognitív fedezete igen alacsony. A történelmi szemlélet kérdéseit illetően érdekes, hogy az urbanizáltabb, magasabb iskolázottságú és ismeretszintű népesség történelmi kudarcaink okait hajlamosabb belső okokkal magyarázni, szemben a fatalista szemléletű másik pólussal; ugyanők egyszersmind hajlamosabbak a magyar történelmet inkább tragikusnak, mintsem dicsőségesnek ítélni. Ugyancsak a magasabb iskolázottságúak körében jelenik meg a történelmi kudarcoknak realisztikus magyarázata fejletlenségünkkel. Nemzeti büszkeségérzetünk a kérdezettek harmada szerint indoklásra sem szorul, mert elemi követelmény; akik indokolják, azok az első helyen történelmi érveléssel támasztják alá (egy másik vizsgálat szerint elsőrendűen termelési eredményeinkkel). Az iskolai végzettséggel nő a szellemi eredményekre hivatkozó indoklások aránya. A dicsőségérzettel szemben a nemzeti szégyenérzet igen magas arányban jelentkezik, főként a fiatal korosztálynál, a 40–50 éveseknél, a felsőfokú végzettségűeknél (74 százalék!); indoklása általában 1945 előtti történelmünkre utal, ritkábban napi gondjainkra (munkamorál, cigánykérdés, disszidálások). Regisztrálható a „kis ország"-komplexus is. A magyarság és más népek közötti viszonytípusok kutatásából kitűnik, hogy a kérdezettek többsége olyan erőtérben látja a magyarságot, ahol mások sokat árthatnak és segíthetnek nekünk, ugyanakkor mi csak kevéssé vagyunk, lehetünk aktív tényező.

Nemzeti önsztereotípiák („milyenek a magyarok?") sorában erősen dominálnak a jó tulajdonságok. Az összkép elemzése feltűnő feszültségeket jelez (pl. „hazafias" nép vagyunk, politikus hajlam nélkül). Emellett a pozitív értékelések dominanciája főképp az alacsony urbanizáltsági fokon élő, alacsony iskolai végzettségűekre, idősekre

volt jellemző, míg a fiatalabbak, a városi lakosok, a közép- vagy felsőfokú végzettségűeknek a magyarokra vonatkozó véleménye egyszerre tartalmaz pozitívumokat és negatívumokat, vagyis ambivalensnek mondható. E három tényező hatásának valószínű magyarázata az, hogy az azonosulást lehetővé tevő csoportalternatívák száma az utóbbi esetekben nagyobb, s a nemzeti csoport csupán ezek egyike. Minél nagyobb választási szabadsággal rendelkezik valaki, annál inkább megengedhetőnek tekinti a saját maga számára, hogy elfogulatlanabb, ambivalensebb, ha úgy tetszik, kritikusabb legyen saját csoportjával szemben, anélkül azonban, hogy elutasítaná azt – ez szociálpszichológiai tény. Mindenesetre a probléma tovább vizsgálandó, annál is inkább, mert ez csupán a három tényező közös magyarázó elveként jöhet számításba, s az egyes dimenziók mentén valószínűleg további specifikus magyarázatok szükségesek.

A „nemzet"-felfogás mellett a kutatás a „szocialista nemzet" fogalmára is rákérdezett. A kapott meghatározások erősen tautologikusak, elemei főként gazdaságiak, kevésbé politikaiak, társadalompolitikaiak (egyenlőség). Az interjús vizsgálat eredményeinek összefoglalásában ezzel kapcsolatban a következő konklúziók adódtak: a nacionalizmusnak kevéssé van adekvát fogalmi, verbális mezője. Amit a megkérdezettek verbálisan visszaadnak, nélkülözi azt a társadalmilag intézményesített ideológiai töltetet, ami régen a nacionalizmust oly elevenné tette a hétköznapi tudat igényeihez mért adekvát megfogalmazása. Ennek híján a jelenleg tapasztalható hétköznapi tudat, ha aktuálisan nem is, de potenciálisan feltölthető a nacionalizmus, vagy más csoportideológiák fogalmilag kidolgozott kelléktárával. Így a szocialista nemzet-tudat esetében sem lehet még interiorizált értékrendről beszélni. Az internacionalizmust illetően a megkérdezettek tudatában vannak a jelszó pozitív szankcionáltságának, de kevéssé látják az internacionalizmus osztálytartalmát és lényegi kapcsolatát a szocializmussal.

Az interjúszövegekben meglehetősen differenciálatlanul élnek együtt a különböző sztereotípiák, attitűdök, előítéletek, régmúlt ideológiai maradványok (vélemények, nézetek formájában), jelenleg konformnak számító azonosuláson (esetleg puszta „engedelmeskedésen") alapuló álláspontok, valamint tudatosan vallott, valóban interiorizált marxista gondolati tömbök.

Sajnos, nem rendelkezünk megfelelő ideológiatörténeti előmunkálatokkal, amelyeknek alapján módszeresen is kimutatható lenne, hogy az idősebb generáció történelmi ismeretanyagában milyen számottevő súllyal szerepel a régi iskolai értékrend. Ugyanakkor a történelmi ismeretszint felmérésére irányuló egyes megfigyelések sajá-

tos paradoxonokra hívják fel a figyelmet. Így például, bár a fiatalok összességükben jobban ismerik a progresszív történelmi eseményeket, ugyanakkor feltűnő, hogy éppen a történelmi közelmúlt esetében fordítva áll a dolog: az idősebbek közül (40 év felettiek) többen tudják, hogy milyen történelmi esemény volt 1917-ben, illetve 1919-ben, mint a fiatalabbak (40 év alattiak). Más vizsgálatok – így különösen a Rákosi Mátyás és Rajk László kilétére, szerepére vonatkozó ismeretvizsgálat – bizonyos értelemben a „kognitív disszonancia" elméletét támasztják alá, illetve annak adnak egy speciális, a történelmi ismeretekre is vonatkozó értelmezést. Eszerint a történelmi eseményeknek, személyiségeknek ellentétekben történő értelmezése, értékelése a mindennapi gondolkodás szintjén igen nehéz. Nagyon valószínű, hogy az egyszer már ellentmondásaiban megértett eseményt, jelenséget is az emberi emlékezet később „fekete-fehér", ellentmondást nem tűrő képpé torzítja.

Külön vizsgálat irányul a témánkkal kapcsolatos szocializációs mechanizmusokra is (itt sajnos még csak az első kísérletekről lehet beszélni). Az eddigi eredmények szerint az effektív beállítódás kialakulása az iskolai évek elején megindul, de ekkor kezdődik a negatív észlelési sémák spontán átvétele is. Ide kapcsolódik egy összehasonlító tankönyvelemzés (magyar–román relációban), valamint egy sajtóelemzés („Magyar Nemzet").

A további feladatok kijelölésekor a konkrét kutatási tervek mellett az elméleti alapozás kimunkálásának szükségességét kell hangsúlyoznunk. Így szükség van a kisebbség-többség reláció, a nacionalizmus absztrakt modelljének a megrajzolására, a kelet-európai nacionalizmus konkrét történeti összehasonlító vizsgálatára, valamint a kozmopolitizmus és az internacionalizmus személyiséglélektani leírására.

3. ELŐÍTÉLETEK: MÁS CSOPORTOK MEGÍTÉLÉSE

A saját csoportra vonatkozó tudatban szervesen és alig elválaszthatóan jelen van az idegen csoportra vonatkozó tudat. A nemzeti tudat értelemszerű eleme az összehasonlító funkció, a konfrontativitás. Az önsztereotípiák logikus kiegészítői a más nemzetekre vonatkozó sztereotípiák. Míg az önsztereotípiák általános képe elsősorban pozitív, a más nemzetekre vonatkozóké összességében negatív. Az elutasító, az előítéletes magatartás a szocializációban már az első iskolai osztály után megalapozódik. Kifejezetten diszkriminációs tendenciát a többféle megközelítésű vizsgálatok sem mutattak

ki a zsidókkal kapcsolatban. Az interjúkban azonban gyakran mint „elkülönülőket" jellemzik őket az „asszimilánsok" pozitív példáival szemben. Különösen irracionálisak és előítéletesek a cigányokkal szembeni sztereotípiák, egyszersmind a velük kapcsolatos fogalmazások nélkülözik leginkább a kontrollt. A cigányokat sújtó előítéletrendszerek működési mechanizmusába világít be a Tömegkommunikációs Kutatóintézet egy önálló vizsgálata is, amely egyben a tömegkommunikáció mulasztásaira is rávilágít. Általánosságban megállapítható, hogy a jelenkori magyar nacionalizmus a cigánykérdéssel összefüggő vonatkozásaiban mutatkozik leginkább konzisztensnek.

A vizsgálatok a magyarországi nemzetiségekre és a határokon túl élő magyarokra vonatkozó ismereteket is felölelik. Az ismeretszint nem mondható alacsonynak (csak az interjús vizsgálatban tűnik a határokon túli magyarság kérdése fehér foltnak). A kutatás fontos eredménye, hogy a két kérdés szorosan összefügg. A szomszéd országokban élő magyarok helyzetére vonatkozó ismeretek és megítélések szintje nem jelentéktelen. A Jugoszláviában élő magyarok helyzete válik legpozitívabbnak a szomszédos országok relációjában. A hazai nemzetiségekhez való viszony néha rejt bizonyos feszültségeket. Ezt jelzik egyes olyan megfogalmazások, mint „privilégiumként élik meg a jogegyenlőséget".

A fentiekben érintettük, hogy a mérhető magyarságkoncepció jelentős mértékben „állampolgári" szemléletű, az államhatárokhoz kötődő. Ugyanakkor azonban kitapintható ezzel párhuzamosan egy ellentétes értelmű, etnikus, a vérségi köteléket hangsúlyozó (egy „régebbinek" tekinthető) szemlélet is. A köztudat magyarságkoncepciója tehát jelenleg kettős jellegű. Gyakorlati fontossága miatt külön is érdemes kitérni a cigánykérdés tudati vonatkozásaira.

Az 1971-es felvétel idején általános tapasztalat volt, hogy a hazai cigányság tömegei egyértelműen asszimilációra törekednek. Amennyiben törekvésük eredménytelen volt, az nem a törekvés hiányaiból, hanem a lehetőségek hiányából fakadt. A beépülés másik módja a társadalom egészébe, az integráció, azért nem lehetett vonzó a cigányság számára, mert folyamatosan tapasztalta az előítéleteken alapuló elutasítást, így a pejoratív „cigány"-meghatározás elől minden lehető módon menekülni próbált. E kérdésben 1971 óta bizonyos fordulat tapasztalható. A többség spontán törekvése ma is az asszimiláció: minden vonatkozásban elérni a társadalmi átlagot, megfelelni a társadalmi normáknak, lehetőleg nyom nélkül, az etnikai karakter feladásával eltűnni a nagy társadalomban. Az általános tendencia alól kivétel egyrészt az oláhcigányság egy része (bizo-

nyos vérségi csoportok, bizonyos földrajzi régiókban). Náluk a tradíciók, a folklórkultúra, a nyelv erős csoportkohéziót és a különállás biztos tudatát eredményezik – ők a „még" kivételek. E cigánylakosságon belüli kisarányú csoport még zárt társadalom, amelynek bomlása azonban folyamatban van, s így ez a különállástudat csökkenőben van. Mellettük azonban kialakulóban van a kivételnek egy másik formája (a „már" kivételek): a vegyes eredetű cigány értelmiségieknek egy szűk csoportja, akik megpróbálnak a cigányságból öntudati tényezőt formálni. A két pólus közötti széles tömeg, a döntő többség tudati állapotának alapmotívuma a nem cigány társadalom ítéletének egyszerű lenyomata: „cigánynak lenni szégyen", s ez a nem cigány lét különböző formái felé hajtaná őket. Az összkép azonban ma már nem egyértelmű. A felszabadulás utáni évek számottevő előrelépései (főleg a munkanélküliség megszűnése) határozott progressziótudatot alakítottak ki a cigányság nagy részében, miután azonban életük átalakulásának folyamata lelassult (a letelepedés sokkal összetettebb, nehezebben megoldható problemákat vet fel), ez a progressziótudat elhalványult.

Számos jel utal ma arra, hogy a közérzet e negatív változása új irányt szabhat a cigányság tudata alakulásának. Ha elérhetetlennek látszik a vágyott asszimiláció, felmerül a cigányságon belüli integráció útja. Ilyen fejleményre utal az egyes cigánycsoportok egymással szembeni, korábban merev elzárkózásának oldódása, vagy pl. egy nyelvi integráció megindulása (lovári nyelvjárás). Ha a továbbiakban valóban kibontakozna cigányságunknál egy, a belső csoportkorlátokat áttörő integráció, amely felváltaná a korábbi aszszimilációs tendenciát, s e folyamat úgy bontakozna ki, hogy közben a cigányságnak nincs igazán módja az integrálódásra a nagy társadalmi egészbe, úgy igen problematikus, társadalomfejlődésünk egész egyensúlyát veszélyeztető jelenséggel állnánk szemben. A mai helyzetben a cigányság fogékonnyá válhat retrográd ideológiák befogadására is, és ez olyan fejleményeket okozhat, amelyek komolyen veszélyeztethetik a cigánykérdés tényleges, szociális megoldását. A leírt helyzetben a vallásos ideológiák térhódítása is tapasztalható a cigányságnál, sajátos módon főként a szabadegyházak hódítanak híveket körükben.

VII. Vallásosság és szekularizáció

A vallás relatív térvesztése a tudománnyal, a politikával és a művészettel szemben az elmúlt évtizedek egyik legjelentősebb változása a tudat átstrukturálódásában. A vallás fokozatos visszaszorulása, a szekularizáció kutatásának elvileg új vonása, hogy sikerült túllépni azon a szemléleten, mely hitbeli közömbösségnek vagy sommásan ateistának minősít minden negatív attitűdöt a vallással szemben. A vallásosság és a szekularizáció vizsgálatát ezen az alapon a valláshoz viszonyulás főbb típusainak vizsgálatává bővítettük, arra törekedve, hogy a nemleges viszonyulás pozitív állításokban megjelenő vetületét is megragadjuk.

1. A VALLÁSHOZ VISZONYULÁS KÜLÖNBÖZŐ TÍPUSAI

Elsőként a valláshoz viszonyulás általános típusait vizsgáltuk 18 és 30 év közötti budapesti munkásfiatalok, középiskolások, főiskolások és egyetemisták körében. Az eredmények ezért országosan csak korlátozott mértékben általánosíthatók.

Az ortodox vallásos álláspont jellegzetes vonása az emocionálisan fűtött és merev vallásosság, a hitigazságok feltétlenségének hangsúlyozása. Isten nélkül a világot elképzelhetetlennek, a túlvilág nélkül a halál tudatát elviselhetetlennek, a hitet és a tudást pedig egymás kiegészítőinek tekinti. Ennek az álláspontnak fontos eleme az egyháziasság, az, hogy az egyházak jelentik az emberi értékek legfontosabb hordozóit és megvalósítóit. A vallás az erkölcs „lehetőségi feltétele", a szeretet kifejezője és a magányosság elviselésének egyetlen módja.

Ettől a tradicionális vallásosságot képviselő nézőponttól sok vonatkozásban különbözik az a hivő világnézeti álláspont, amely liberális vallásosságnak nevezhető. Ez sokkal személyesebb, szubjektívebb álláspont, amely többé-kevésbé disztingválja magát a hagyo-

mányos egyházias ságtól, a vallás lényeges vonásának nevezve az egyéni, rítus nélküli hitéletet. Ez az álláspont gyakran éles határt von a hit és a tudás érvényességi köre között, a magány és az erkölcsösség kérdésében pedig – szemben az ortodox vallásosság kategorikusan állító megfogalmazásával – negatív érvelést („vallás nélkül nem lehet") vall a magáénak.

A harmadik az ún. agnosztikus álláspont. Képviselői a „bizonytalanban bizakodás" fogalommal jelölik meg a vallás lényegét. Ez a vélemény is erősen szubjektív színezetű, jellemzője a hit és a tudás egymásra reflektálhatatlanságának állítása. Isten és a túlvilág létének kérdését eldönthetetlennek tekintik, a szeretet, a magány és az erkölcsösség kérdésében pedig elutasítják azt, hogy akár a hivő, akár a nem-hivő álláspont egyértelmű megoldás lehetne. „Világnézeti" értékrendjüket a relativizmus, a bizonytalanság álláspontja jellemzi.

A következő világnézeti választástípus tudományos ateistának nevezhető. Az előbbiekkel ellentétben jellemzője a törekvés az objektivitásra, sőt a történetiségre. Hivatkozik a tudomány eredményeire, amelyek nemhogy feltételezik, de kizárják a transzcendenciát, az istent, a túlvilágot. A vallás okaként társadalmi és egyéni tényekre utal, és hitet tesz amellett, hogy az egyházaknak ma már rohamosan csökken a szerepe. Néha szcientikus a vélekedése a hit és a tudás kapcsolatáról: a tudomány jobb „hipotézist" ad a világ értelmezésére, mint a hit. A valláserkölcs elvetése mellett új erkölcs kiépítésének szükségességét hangsúlyozza.

Az ötödik viszonyulásmód: a vulgáris ateizmus. Szubjektivisztikus, tudományoskodó-tudálékos álláspont, melyet kategorikus kijelentései erősen „hitszerűvé" formálnak. Isten, a túlvilág abszurditás, a vallás tanítása visszaélés az emberi tudatlansággal. Hit és tudás összeférhetetlen, maga a vallás pedig illúziók kergetése, reakciós jelenség, akárcsak maguk az egyházak. A szeretet, a magány és az erkölcs emberi és isteni alternatívái egymást kizáró végletek; a vallás általában hamis, reakciós és ma már végleg idejét múlt ideológia.

A vizsgálat során a megkérdezettek e világnézeti attitűdöket általában jól azonosították.

A rokon- és ellenszenv-választások során kialakult rokonszenvsorok főként a tudományos ateista – az agnosztikus – a vulgáris ateista; az ellenszenv-sorok az ortodox vallásos – a vulgáris ateista – a liberális vallásos kijelentésekből tevődtek össze. Az adatok feldolgozása azt bizonyította, hogy az egyedi viszonyulási módokat nem lehet egyértelműen az előre kijelölt kategóriákba sorolni. Ugyanaz a személy más-más problémákat más-más „világnézeti bázison" ítél meg: agnosztikus, tudományos és vulgáris ateista vagy liberális val-

lásos alternatívák egyaránt megnyerhetik rokon- vagy ellenszenvét. Az ortodox vallásos alternatívával szemben megnyilvánuló ellenszenv azonban a mintában általánosnak nevezhető.

Az agnosztikus alternatíva igen ritkán fordul elő koherens, tiszta formában, ám a szeretet, a magány és az erkölcs megítélésében igen jelentős mértékben épül be a tudományos és vulgáris ateistának tekinthető preferenciasorokba is.

Az ortodox vallásos állásponttal szemben megnyilvánuló ellenszenv mellett általában a tudományos ateista álláspont iránti rokonszenv a jellemző. A tudományos ateista álláspont népszerűsége azonban inkább az „elméleti" problémáknál szembetűnő, az erkölcs és magány kérdésében a leggyakrabban az agnosztikus felfogás fordul elő. Az agnosztikus vélemény gyakran interpretálható úgy, mint „szemérmes materializmus", mint a húzódozás az elméleti szinten kialakult materialista állásfoglalási sémák alkalmazásától a gyakorlati bevezetésben. A vulgáris ateista alternatíva vulgáris vallásellenessége mellett taszító életvezetési normákat, követelményként megfogalmazott dogmatikus közhelyeket is jelent. Ebből táplálkozhat az a „viszolygással vegyes érdektelenség", amely a megkérdezettek álláspontját vele kapcsolatban jellemzi. A vallásellenesség általában az ortodox vallásosság, nem pedig a liberális ellen irányul. Ha a liberális vallásosság rokonszenves véleménynek minősül, akkor maga is az ortodox alternatívával szembesül, mutatva azt a tényt, hogy a szekularizáció folyamatában a hivők és a nem-hivők esetében egyaránt a hagyományos egyháziassággal szemben érzett ellenszenv dominál.

A mondottak mellett fontos megfigyelés, hogy az egyházak értékhordozó lehetőségeinek és mai, pozitív társadalmi szerepének megítélésében a hivők és a nem-hivők jelentős része között konszenzus tapasztalható. Ebben a kérdésben az álláspontok nincsenek kölcsönös összefüggésben a hivők és a nem-hivők kozotti megoszlás más problémák kapcsán kimutatható arányaival, bizonyítva, hogy az egyházpolitika által biztosított közös cselekvés lehetőségeinek, az egyházak társadalmi szerepvállalásának megítélésében véleményazonosság alakítható ki. Ugyanakkor a szekularizáció bonyolultságát mutatja, hogy nem igazolódott az a várakozás, hogy a teoretikus és a köznapi tudat kölcsönhatása következtében a vallással kapcsolatos elvi álláspontok a megkérdezettek felfogásában közvetlenül is tükröződnek. A másik előfeltevés, amely szerint a szocializmus körülményei között zajló szekularizációs folyamat sajátos vonása a tudományos ateizmus meghatározó szerepe, szintén nem volt teljesen kimutatható. Nem lenne elégséges az a megközelítés sem, amely csu-

pán hivő, közömbös és nem-hivő csoportok világos elkülönítését tekintette a világnézeti megoszlási vizsgálatok végeredményének. Az egyéni viszonyulások többféle gondolatmenetből tevődtek össze, ami társadalmunk köznapi tudatának dinamikusságára enged következtetni, arra, hogy az emberek gondolkodására a kiforratlan, az átmeneti tudat a jellemző, nem pedig a kikristályosodott világnézeti modellek. Fontos adat, hogy a vizsgált mintában az ortodox vallásos álláspontnak egyetlen következetes képviselője sem akadt, amiből persze e tény össztársadalmi érvényességére nem lehet következtetéseket levonni. Sokkal meglepőbb a liberális vallásos alternatíva viszonylag csekély népszerűsége, az, hogy ennek az álláspontnak következetes érvényesítése kevés személyre volt jellemző. Az volt a gyakoribb, hogy nem vallásos gondolatmenetekbe épültek be ezek a liberális vallásosságra utaló elemek. E tény úgy értelmezhető, hogy a szekularizáció, a vallásosság hagyományos formáinak válsága következtében megrendült egyházias szemlélet „liberalizálási" folyamata nem zárult le; ez a helyzet pedig a közömbösség népszerűségét erősíti (nem véletlenül igyekeznek az egyházak maguk is a világnézetileg közömbösek nagy táborából „visszahódítani" az embereket).

A nyert adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a vizsgált populáció körében általános tendencia a „vallási kultúra" dezintegrációja, bomlási folyamata. A vizsgálat ugyanakkor a nem vallásos világnézet alakulásának ellentmondásosságára is fényt vet. Az ateista rokonszenvnyilvánítások többsége, a tudományos ateista alternatíva népszerűsége nem engedi meg azt a következtetést, hogy a megkérdezettek többsége tudatosan ateista lenne, aki elfogadja és vállalja a marxista–leninista világnézetet. Bár a tudományos ateista álláspont a többit meghaladó számú rokonszenvnyilvánítást kapott, kevés az olyan egyéni gondolatmenet, amelyben következetesen érvényesülne ez az álláspont. A tudományos ateista álláspont többnyire az erkölcs és a magány kérdésében csonka, ahol az agnosztikus alternatíva iránti rokonszenv lép a helyébe. Ez nem jelent közeledést a vallásos alternatívákhoz, viszont rávilágít arra, hogy a tudományos ateista álláspont igenlése elsősorban és alapvetően azoknak a világképalkotó tudományos ismereteknek lényegében passzív visszatükröződéséből következik, amelyekkel a megkérdezettek iskolai oktatásuk és világnézeti-politikai képzésük során megismerkedtek. Kevéssé tekinthetők tehát egy valóban aktív, világnézetként funkcionáló tudományos vagy éppen marxista ateizmus megnyilvánulásának. Kiforrott tudományos ateizmusról csak azokban az esetekben lehet szó, amelyekben világos a konfrontáció a vulgáris ateista nézetekkel vagy esetleg az agnosztikus felfogással.

A magyar társadalomban is érvényesül – a tudományos ateizmus elsajátítása irányába mutató fejlődés mellett – a hitközöny, a hétköznapi agnoszticizmus, valamint az egyházak megújulási törekvéseinek hatása; viszont a vulgáris ateista eszmék ma is komoly gátat jelentenek a marxista–leninista felfogás terjedése számára.

Az agnoszticizmus jellegzetes vonása a vallásosság és a vallástalanság gyakorlati egyenértékűségének feltételezése. Ez az agnoszticizmus azonban tudományos ateista felfogással társulva jelentkezik, bizonyítva, hogy nem végterméke, csak állomása a szekularizációs folyamatnak. A tudományos ateista álláspontot képviselők között azonban gyakran fellelhető az alkalmazkodás a sablonokhoz; az agnosztikus álláspont pedig a társadalmi szabályozás olyan fontos területén érvényesül, mint az erkölcs, figyelmeztetve arra, hogy ez a szabályozórendszerünk korántsem kedvező. Kedvező viszont az, hogy a fiatalok nézeteinek alakításában a vulgáris vallásellenességnek, a szektás dogmatizmusnak igen csekély a szerepe, bár ennek bizonyos elemei ma is beépülni látszanak a tudományos ateista és agnosztikus nézetekbe. Fontos különbség a szocialista és a polgári szekularizációs folyamatok között, hogy a polgári elvallástalanodás az egyéni életvezetés problémáiból bontakozik ki, nálunk viszont a vallás lényegi tartalma válik kérdésessé (itt az agnosztikus álláspont is súlytalan). Ebből az is következik, hogy a mi körülményeink között a világnézeti-elvi alapkérdések és az egyéni életvezetés problémáinak megítélése között még komoly ellentmondás van.

A hagyományos vallásos szemlélet bomlása hazai körülményeink között gyorsabban megy végbe, mint az új marxista világnézet elemeinek elsajátítása. A vallásos értékrend bomlása tehát gyorsabb, mint a tudományos ateizmus térhódítása a szekularizált tudatban. Közvetlenül gyakran nem a materialista–ateista meggyőződés vállalása, hanem elsajátításának „következetlensége" vezet a „hitközöny", a „köznapi agnoszticizmus" tömeges előfordulásához. Hogy isten tagadásával egyben az ember állítása megvalósuljon, az társadalmi méretekben a szocialista építés eredményeinek függvénye.

2. A VALLÁSOSSÁG DIMENZIÓI ÉS TÍPUSAI

A vallásosság főbb dimenzióit a vallásos hit, a vallási ismeretek, a vallásgyakorlat, a vallási érzés és élmény, valamint a vallásosságnak a mindennapi életvezetésben érvényesülő megnyilatkozásai jelentik.

Külön-külön az öt dimenzió egyike sem alkalmas arra, hogy a val-

lásosság állapotáról képet adjon. Csak két vagy több dimenzió összevetése esetében beszélhetünk vallásosságról. Ugyanakkor nem szükséges minden dimenzió előírásainak tökéletes teljesítése. A gyakorlatban a különböző vallások és a vallásosság különböző típusai éppen abban térnek el egymástól, hogy milyen jelentőséget juttatnak az egyes dimenziók kombinációinak.

A vallásosság változásai következtében kialakult a vallásos viszonyulásmódoknak olyan rendszere is, amely nem áll az egyházak vagy a felekezeti tradíciók ellenőrzése, hatása alatt. Az ilyen vallásosság esetében hiányzik a szilárd viszonyítási alap, nehezen tisztázható, hogy mi nevezhető vallásos magatartásnak, meggyőződésnek. A hivatalos egyháziasságon kívüli vallási formák közül a legegyszerűbb az a vallásosság, amely az egyházi tradícióból táplálkozik, de azt átalakítja, átértékeli, és szektásodáshoz, bázisközösségek kialakulásához vezethet.

Sokkal összetettebb, nehezebben felismerhető az ún. anonim vallásosság. Jellemzője az egyéni életvezetés krízishelyzeteinek, határszituációinak és a „végső kérdéseknek" transzcendens típusú megoldása, ami a tételes vallásosság elvetésével járhat együtt.

Külön problémát jelentenek a pszeudo-vallások, a valláspótlékok. Formai jegyeik alapján vallási jelenségnek tűnnek, de a tradicionális vallásosság lényegi tartalmait nélkülözik. Ilyenek a profán rítusok, a „fogyasztói társadalom" kultuszai (vér, szex stb.), de a technicista mítoszok is, amelyeknek hatása nem lebecsülhető.

A hazai vallásosság szerkezetét, típusait érintő kérdésekre rátérve, meg kell említenünk, hogy a szekularizáción gyakran csak a vallásos emberek számának csökkentését értik. Ezzel a leegyszerűsítő felfogással szemben az adatokkal is dokumentálható szekularizációértelmezés látszik helyesnek, amely a vallásosság periferizálódásáról beszél, vagyis arról, hogy a szekularizáció következtében a vallásosság hatása és jelentősége csökken, a vallás az életvitel perifériájára kerül, és elveszti társadalmi méretekben korábbi releváns funkcióit.

A vallásosság szerkezetét és típusait illetően az eddigi hazai kutatások alapján a következő hipotéziseket lehet megfogalmazni, amelyeknek ellenőrzése a további kutatások feladata lesz.

Első feltevésünk szerint (melyet az előző pontban bemutatott vizsgálatunk is alátámaszt) az egyházias vallásosság társadalmi hatókör viszonylag kicsi, bár különböző dimenziókban más és más nagyságú.

Ezzel összefüggésben feltételezhetjük, hogy Magyarországon is kialakultak a vallásosság új formái. Ezek közül első helyen a személyes vallásosságot kell említenünk, amely a hagyományos hitel-

vek egyéni értelmezését összeköti a hit iránti általános elkötelezettséggel. Ez a vallásfelfogás azonban nem időtálló, tartóssága csak társadalmi elszigetelődés esetén lehet szilárd. Életképesebbnek tűnik a kisközösségekben, a baráti körökben kibontakozó vallásosság, amikor a csoport sajátos mikrokörnyezete a közös kultúra, a közös tudat, a sajátos vallásosság kialakulását teszi lehetővé, bár az ilyen módon vallásos emberek száma feltehetően csekély. Szigorú értelemben nem a vallásosság megnyilatkozásai a babonás, a mágikus hiedelmek, amelyeknek befolyása nem meghatározó, bár főleg falun jelentős. (E hiedelmek „korszerű" formái: az asztrológia, a teozófia, a spiritizmus mint divatjelenségek a társadalom egyes rétegeiben mindenesetre időről időre „szenzációt" jelentenek.) A polgári vallásosság (a profán mítoszok) különféle formái, amelyek társadalmunkban is léteznek, nem vezetnek valamilyen pszeudo-vallási tudat kialakulásához, az életvezetésre gyakorolt hatásuk pedig – legalábbis tömegméretekben – korlátozott.

A társadalmi struktúra alsóbb rétegeiben és kevés kivételtől eltekintve a középső rétegekben is, a közvélemény a vallásos előírások – főleg a szertartásokon való részvétel – teljesítését követeli, ez az igény azonban többnyire formális. Magasabb rétegekben a helyzet fordított; a vallástalanságot sugalló közvéleményt ebben az esetben az eredetileg vallásos környezetből származó közeg fogalmazza meg. A társadalom vezető rétegeiben többnyire a vallástalanság fogalmazódik meg, mint követelmény.

A „marginális" társadalmi helyzet a vallásosság kialakulása, illetve intenzitása szempontjából igen lényeges. Ebből a szempontból a felnőttkorba lépők, az öregek és a betegek helyzete érdemel figyelmet, azoké, akiknek társadalmi kapcsolataiban átrendeződés zajlik le, vagy kedvezőtlen változás következik be. Tény, hogy ilyenkor fellazulnak az egyént körülvevő személyi-intézményi kötelékek; a korábbi kapcsolatok megszűnnek (például nyugdíjba vonulással), vagy új lehetőségek nyílnak meg (például munkába állás). Ez személyiségválságot, magányérzetet, feleslegességtudatot alakíthat ki, és vallásos levezetést kereshet vagy egy menedékként, társadalompótlékként felfogott külsődleges vallásosságban, vagy új vallásos értékek megfogalmazására adhat módot bensőséges vallásosság képében.

A vallásos szocializációnak nagyjából két típusa különíthető el: az első nem jelent többet a vallási kultúra passzív befogadásánál, a második esetben viszont a vallásos meggyőződés szervesen épül be a személyiségbe. Az első a „népi" vallásosság átadási módja: az alacsony iskolai végzettségűek, a falun élők, az idősek körében

gyakori, főleg falusi környezetben, bár hatása a gyors urbanizáció következtében városi környezetben is jelentkezett az elmúlt három évtized folyamán. A másik típus bázisát a szabadfoglalkozásúak, egyes privilegizált csoportok (orvosok, művészek), valamint a társadalmi munkamegosztásban részt nem vevő (diákok) alkotják. Ez a viszonyulásmód jellemző a vallásos pályakezdő fiatal értelmiségiekre is. Ők a társadalmi együttélés és a hagyományos vallásosság rendjét általában nem tekintik kielégítőnek, ezért az együttélés és az emberi kapcsolatok új rendjét, a vallásosság továbbadásának új módozatait keresik.

3. A SZABADEGYHÁZI VALLÁSOSSÁG EGYES JELLEMZŐI

A szabadegyházak a felszabadulás óta is több megújulási törekvést mutattak. Ezek hatékonysága az összlakossághoz képest természetesen elenyésző, de a szabadegyházak léptékében mérve sokszor nagyarányú. (A Szabad Keresztények taglétszáma pl. öt év alatt – leszámítva a lemorzsolódásokat – négy-ötszörösére nőtt.)

E mozgalmak létrejöttének lehetősége éppen a szabadegyházi szervezetforma sajátosságában rejlik. A nagyegyházakhoz képest intézményesültségük foka alacsony, szervezeti kereteik igen rugalmasak, általában nincsen megrögződött személyi hierarchiájuk. Nincs kifejtett teológiájuk, ezért hitelveik közé nagyobb megrázkódtatások nélkül képesek új elemeket felvenni. Természetesen az egyes szabadegyházak között is jelentős különbségek vannak. Úgy látszik, hogy a fentiek elsősorban a „fiatalabb" egyházakra érvényesek. A régebbieknél is lejátszódnak megújulási folyamatok, ezeknél azonban gyakran az egyház szakadása kíséri a jelenséget.

A szabadegyházi vallásosság másik lényeges jegye, hogy a nagy egyházakkal ellentétben nem veszítette el a mindennapi gondolkodást, az életvitelt stb. szabályozó funkcióját. Híveik életének minden szféráját áthatóvilágképet és normarendszert kívánnak nyújtani.

A szabadegyházak kutatása során megfigyelt harmadik figyelemre méltó jelenség az, hogy (legalábbis városi viszonylatban) képesek bizonyos hatást gyakorolni a korábban vallásos nevelésben nem részesült fiatalabb korosztályokra is. (Korábban a szabadegyházak tagjai elsősorban a nagyegyházi vallásosságtól eltávolodott, de vallásos népességből kerültek ki.) Úgy látszik, hogy míg a nagyegyházi vallásossággal szemben hatékony az ateista nevelés, addig a

szabadegyházi vallásossággal és a spontán szerveződő vallásos vagy vallásos jellegű csoportokkal szemben kevésbé. (Természetesen a nevelés önmagában sohasem képes döntően befolyásolni a vallásosságot.)

A szabadegyházi vallásosság saját korábbi funkciójához képest is mutat változást. Az az alapállás változott meg, hogy a szabadegyházak hívei régebben a nagyegyházakhoz, a nagyegyházi vallásossághoz való viszonyukban, attól való különbségukben határozták meg magukat. Ma sokkal inkább a „világ"-hoz mérik magukat. Korábban az „igazi" vallásosság megélése volt a cél a „bort iszik vizet prédikál" normával szemben. A keresztény normák formális betartásán túl, annak tartalmi megvalósítására törekedtek. Ezek a normák a szocialista társadalom fejlődése során felbomlottak. A szocialista erkölcs normái és a szocialista moralitás azonban még számos vonatkozásban és sok helyen nem töltötték be az így keletkezett űrt. (Említést érdemel, hogy a nagyegyházakon belül is megfigyelhető a szektákhoz kulturálisan és szociológiailag hasonló csoportok létrejötte. Különösen a katolikus bázisközösségekre gondolunk.) Bár a szabadegyházak manapság is az „igazi" vallásosságról beszélnek, ezt jórészt a „normanélküliséggel" konfrontálják.

A szabadegyházi vallásosság funkciója az erkölcsi vonatkozásokon túl a világnézeti kérdések hangsúlyozásában is változott. Tanításukban megnőtt az emberi lét értelmének kérdésére adott válasz jelentősége. A felszabadulás előtt, amíg az állam és a nagyegyházak korlátozták a szabadegyházak működését, mintegy kizárva őket a társadalomból, ők is elzárkóztak a „világtól". Ma legálisan működhetnek, s ennek – a bekövetkezett politikai változáson túl – szerepe van abban, hogy részüknél nyitási folyamat indult meg (pl. bizonyos fokig elősegíthetik tagjaik társadalmi integrálását és a mobilitását is). Számos ponton azonban továbbra is erőteljesen érvényesül a szektajelleg ezoterikus volta, a közéleti tevékenységtől és a kulturális élet számos megnyilvánulási formájától az idegenkedés és az elzárkózás tendenciája.

VIII. A szocialista műveltség szerkezete és a műveltség elsajátításának kérdései*

Az egyes társadalmi rétegek műveltségi jellemzői elsősorban a műveltség szerkezetében érhetők tetten. A legfontosabb szerkezeti különbségek azok között a rétegek között mutathatók ki, amelyek a termelési, illetve a szervezői-irányítási funkciókon keresztül kapcsolódnak a társadalmi folyamatokba.

A parasztság hagyományos műveltsége felbomlóban van, s ezt a folyamatot a falu szocialista átalakítása rohamossá tette. E hagyományos kultúra fő jellegzetessége a munka- és a tulajdonközpontúság volt, mint ahogy általában a társadalomhoz közvetlenül a termelésen keresztül kapcsolódó rétegek kultúráját, úgy konkrétan a parasztság kultúráját is a termelés közvetlen szükségletei határozták meg. Ily módon mindig is a mezőgazdasági munka követelményei voltak az elsődlegesek a paraszti műveltség szerkezetének alakulásában. Nemcsak arról van szó, hogy a munka központi szerepe a természetről, a paraszti munka szerszámairól, eljárásairól a sokoldalú tapasztalati ismeretek felhalmozását jelenti, hanem arról is, hogy a munka központi, szinte kizárólagos értékként jelenik meg, s eleve csak olyan műveltségelemeket „tűr meg" maga körül, amelyek ebbe közvetlenül beépíthetők, ebben hasznosíthatók. A viszony a társadalomszerkezethez a hagyományos paraszti gondolkodásban leszűkül a falu közösségének szervezési igényeire, s ennek optimális fönntartási mechanizmusa a szokások és hagyományok átörökítése. A munka centrális szerepe mellett ez a második fő

* E fejezet általánosításai túlnyomóan azokon a konkrét kutatásokon alapulnak, amelyeket a Népművelési Intézet keretében végeztek; így pl. Józsa Péter: Kulturális blokkok Budapesten. I—III. kötet. Népművelési Intézet soksz. 1974—1976; Mátyus Alíz—Veres Sándor: Munkásszállás és életmód. Népművelési Intézet soksz. 1977.; Havas Gábor—Kardos László: Munkakultúra, Népművelési Intézet soksz. 1976. stb. Az anyag részletesebb változatát — az empirikus kutatásokra hivatkozással együtt — lásd a Magyar Színháztudományi Intézet sokszorosításában, „A szocialista műveltség szerkezete, a műveltség elsajátításának kérdései." Budapest 1979.

vonás, amely a paraszti műveltség szerkezetét meghatározza. A műveltségnek a munkához szorosan nem kapcsolódó olyan tényezői, mint a történelemismeret, az esztétikai tevékenység stb., csak ezen keresztül, a hagyományörökítés mechanizmusain át épültek be a paraszti tudatba (folklór stb.), s amennyiben ez a tudat túléli a feudalizmust, az új társadalmi formák számára használható műveltségelemeket is ugyanezen az úton olvasztja magába.

Mindez ma már csak maradványaiban működik. Ez a fajta munkacentrizmus még jellemző az idősebb generáció tudatára, de éppen ez a munkához való közvetlen viszony az egyik fő ütközőpont a falun ma élő nemzedékek között. Ugyanez a helyzet a hagyományőrzésnek mint a műveltségépítés formájának hanyatlásával is. A régi típusú falusi élet felbomlása ez alól is kihúzta a talajt. Az átalakulás elsősorban a termeléshez kapcsolódó ismeretek és készségek megváltozását jelentette. A modern technika, a motorizált és kemizált mezőgazdaság olyan közvetítések, képességek megjelenését tették szükségessé, amelyek korábban az iparban voltak jellemzőek: figyelemkoncentráció, kombinatív gondolkodás, nagyobb fokú analizáló-szintetizáló képesség, kisebb egyéni, nagyobb csoportfelelősség stb. Ezek a képességek a munkához való viszonyt változtatják meg, az egyéni gazdálkodás visszaszorulása azonban már a társadalomhoz való viszony megváltozásában is érezteti hatását. A föld jelentősége, amelynek gyarapítása korábban minden paraszti törekvés középpontja volt, s amelyhez kötődően minden dolog értéke használati értékében jelentkezett, most visszaszorult. Gyakran fordul elő a pénz felhalmozása vagy holt javakba fektetése. A pénz olyan forgatása, mint például a háztáji fejlesztését célzó befektetés, még kevéssé jellemző.

Míg a hagyományos paraszti műveltség felbomlásának tényei egyértelműek, addig a mögötte lévő társadalmi folyamatok értelmezése vitákra ad okot. Társadalmunk átrétegződésének arról a kérdéséről van szó, hogy a mezőgazdasági ágazatban foglalkoztatottak mennyiben alkotnak ma egységes paraszti osztályt.

A struktúrakutatások azt mutatják, hogy a munkássá válásnak több útja van, s ezek közé nemcsak az iparba kerülés tartozik, hanem maguknak a mezőgazdaságban végzett tevékenységeknek az átalakulása is. Vagyis a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban végzett munka megváltozott jellege szintén keretet biztosít a munkássá váláshoz. (Miközben a termelőszövetkezeti forma egyre inkább úgy értelmezendő, mint a mezőgazdaság jellegéből adódó gazdálkodási forma, s nem mint a parasztság sajátos osztályjellegét kifejező tulajdonviszony.) Ebben az értelmezésben az egy-

séges termelőszövetkezeti parasztság képét egy differenciált parasztság képe váltja fel, melynek egyes csoportjai abban különböznek egymástól, hogy mennyiben kerülnek közelebb a munkásosztályhoz. Más szóval: a termelési viszonyok átalakulása és ennek következtében a parasztság hagyományos rétegződésének megszűnése nem egy egységes paraszti osztály kialakulását vonta magával, hanem egy olyan folyamatot indított el, melynek során lebomlanak a parasztság karakterisztikus osztályjegyei, s a parasztság – túl a mezőgazdasági munkaerőnek az iparba kerülésén – a maga sajátos létfeltételein belül is elindul a munkássá válás útján. A mezőgazdaságban foglalkoztatottak rétegét ezért inkább e réteg eredete és hagyományai, mintsem elhatároló jellegű osztálykülönbségek alapján indokolt parasztságnak nevezni.

A paraszti műveltséget ezért ma már inkább csak eredete alapján lehet a parasztság műveltségének nevezni. A műveltségnek azok az elemei viszont, melyek eredetüket tekintve parasztiak, a mezőgazdaságban dolgozóknál sokkal szélesebb körre terjednek ki. Ez a műveltségi hagyomány magyarázza az ipari munkásság jelentős hányadának művelődési szokásait. S amennyiben ez a műveltség – felbomló állapota ellenére – ma is a falu műveltségének szervező eleme, annyiban kiterjed a munkásosztályra, abban az értelemben is, hogy a települési összetételt tekintve a munkásosztály egyre nagyobb hányada él falun.

A hagyományos paraszti műveltségi mechanizmus műveltségvolta megszűnik, részeire szakad. Az új, megfelelő műveltségi mechanizmus híján azonban az új ismeretek a régi gondolkodási sémákba épülnek be. Ezek az ellentmondások fokozottan jelentkeznek azoknak a rétegeknek a problémáiban, akik a paraszti életkörülmények több-kevesebb megtartásával ipari munkába álltak, vagyis az ingázók derékhadánál, a falusi népesség középkorú részénél. Rájuk jellemző leginkább a kulturális vákuum: ők már nem vesznek részt a hagyományos műveltség továbbvitelében, de arra sincs módjuk, hogy a kettős munka követelményein kívül egyéb műveltségelemeket magukba építsenek. Éppen elég megterhelésként élik át a követelményeknek azt a sokaságát, amelyet életformaváltásuk megkíván. Mennyiségileg is kimutatható, hogy az ingázó rétegek szakmai vagy pozícióbeli előbbrejutási ambíciói eleve jóval kisebbek a hasonló képzettségű munkásszármazásúakénál. Ez az ambícióhiány az önképzés, a művelődés iránti érdektelenségben is megnyilvánul. Mivel fő törekvésük érthetően az adaptáció, a műveltségnek azok a felületi elemei érik őket elsősorban, amelyek a városias viselkedés sematizált modelljeit közvetítik számukra. Műveltségi helyzetük

másik fontos problémája, hogy a régi tapasztalati műveltségből kiszakadtak, ugyanakkor iskolázottsági fokuk alacsonyabb a többi rétegekénél: a parasztszármazásúak 48 százaléka nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát, szemben a munkásszármazású munkasok 20 százalékával. Ezzel eleve hátrányba kerülnek a művelődésnek olyan formainál is, amelyeket a társadalom az iskolarendszer köré épített.

Ebből a szempontból a városba áramló fiatalok helyzete sem sokkal kedvezőbb. Többnyire munkásszállásra vagy albérletbe kerülnek, lakáslehetőségeik – az otthonon kívül – minimálisak. Ingázásuk ezért igen nagyarányú, az elszakadás és a visszatérés hullámokban történik. A falutól való elszakadásuk hátterében a régi életforma széthullása, a hagyományos család válsága is jelen van. Ugyanakkor igen nagy hányaduk nem kap elég támpontot az új életforma, az új műveltségforma, az új műveltségtípus, az újfajta műveltség felé közvetítő közösségek kialakításához. Főleg azért nem, mert a társadalomáttekintéshez, a társadalomátalakításhoz szükséges lehetőségek, képességek kialakulásához többségüket munkahelyük – ritka kivétellel – nem képes hozzásegíteni. A kulturális intézményhálózat telepítési problémái, a kis települések gyenge művelődési ellátottsága mellett a művelődési terület további hiányossága, hogy az üzemek – ahonnan a kettős kötöttségű rétegek s főleg a fiatalok az új műveltségmodelleket elsősorban várják – általában nem képesek kulturális munkájukat ezekhez a szükségletekhez igazítani.

Munkásosztályunk műveltsége nem magyarázható a paraszti háttér nélkül, amelyhez jelentős munkásrétegek részint származásuk, részint lakóhelyük, az ingázás és a kettős munka révén többékevésbé erős szálakkal kötődnek. Ez nem jelenti azt, hogy nincs egy tradicionális és sajátos munkásműveltség, ellenkezőleg. Azoknak a termelési feltételekből eredő képességeknek, amelyeket a munkásosztály a kapitalista körülmények között is szembe tud fordítani a hamis tudati hatásokkal, kulcsmozzanata a szervezettség. A szervezettség és ennek követelményei mindmáig a munkásműveltség központi vonását jelentik. Mindez elsősorban a szociális kapcsolódási képességekben, a megbízhatóságban és egyéb, hasonló jellegű erkölcsi vonásokban realizálódik. Így azok a műveltségelemek kapcsolódnak be a legkönnyebben a munkások kultúrájába, amelyek a társas kohéziót leginkább elősegítik. A termelésben és a szélesebb társadalmi folyamatokban való részvétel követelményrendszereinek eltérése okozza, hogy ezt a kohéziót olyan tevékenységek biztosítják, amelyek a munka–pihenés váltakozáshoz kapcsolódnak: egy-

felől a szakmai érdeklődést kielégítő, másfelől a csak szórakozás jellegű kikapcsolódást nyújtó tevékenységek. A művészet például sokkal kevésbé tud ebben a műveltségmodellben szerves szerepet játszani. A közös vonásokon túl azonban igen jellegzetesek a rétegkülönbségek, melyek elsősorban a képzettséghatárok mentén húzódnak.

Az átlagos tendenciákon belüli eltérések a szabad idő eltöltése, a művelődés, az ízlés különböző modelljeiben jelentkeznek. Ezek nagyjából a következő típusokat jelentik:

Az első a munkacentrikus kétlakiság, a gyári munka utáni kiskertművelés, a befeléfordulás az otthon világába, illetve a munkához és az otthonhoz kapcsolódó művelődési területek és lehetőségek (hobbik, szakmai önképzés, tévénézés, újságolvasás). E típusoknál a művészet hatása is legföljebb a magánélet világát érintő vagy így értelmezett művekre terjed ki. A művelődési passzivitást nem az e műveltségtípus centrumában álló tévé (és a többi tömegkommunikációs eszköz) hatása okozza, hanem az emberi teljesítmény legfőbb mércéjeként, megbecsülésének legfőbb kifejezőjeként értelmezett anyagi javak megszerzésének igénye.

Jelen van a második típus is, amely a nyitottabb, társaságibb műveltségformát jelenti. Ebben az esetben a munkásosztályra hagyományosan jellemző közösségi tevékenységek, a kirándulás, a sport, a közös szórakozás köré szerveződik a műveltség. Ez a fajta művelődés sem a műveltség korszerű tartalmaiból épül fel, legalábbis nem elég sokoldalúan. Célja elsősorban a közösségi légkör fenntartása, s ehhez már csak a réteghatárok tartós volta következtében sem látszik szükségesnek a kultúra olyan elemeinek elsajátítása, amelyek inkább az értelmiségi létben bizonyulnak funkcionálisnak.

A munkásműveltség harmadik típusában a politikai és a tudományos továbbképzés iránti fogékonyság jelzi a valódi társadalmi nyitottságot és aktivitásigényt. Ez a típus főleg az érettségizett szakmunkások, illetve az értelmiségi és kvalifikált szakmunkásszármazású munkások körében található meg. Az ide tartozók folytatják a szakszervezeti mozgalom régi művelődési hagyományait, közülük kerül ki egyfelől a művészettel, az amatőrizmussal, másfelől a politikai és a tudományos önképzéssel foglalkozók többsége.

A harmadik csoport képviseli a legpozitívabb tendenciát, hiszen jelentős a közvetítő, az indukáló és a képviseleti szerepe. A szakképzettség nagy szerepe a műveltségben nemcsak azt jelzi, hogy a szakmunkások körében nagyobb az értelmiség irányába történő társadalmi mobilizációs törekvés, hanem azt is, hogy a nagyobb

önállóság, a személyi képességek nagyobb kifejlődése (ami például a kvalifikált szakmunkát jellemzi a segédmunkával szemben) akkor is pozitív hatással van a nyitottságra, ha nem vezet kiemelkedéshez. A nagyobb mértékben érzett személyes képességek, mint a megbecsülés forrásai, ösztönzőleg hatnak a személyiség továbbfejlesztésére; minél kvalifikáltabb és elismertebb munkáról van szó, annál inkább. Ugyanakkor, ahol az általános műveltség magasabb színvonalat ér el, ott a vizsgálatok szerint jól kimutatható pozitív hatást gyakorol a szakmai továbbképzésre. Jobb, gyorsabb azoknak a szakmai képzésben való előrehaladása, akiknek általános műveltsége magasabb színvonalú. Tehát már csak ahhoz is rendkívül fontos művelődési programunk sikeres keresztülvitele, hogy a szükséges kvalifikációemelkedést elősegíthessük.

A vázolt problémákon túl a munkásműveltség egészével kapcsolatban a következő összefüggések és pozitív fejlemények érdemelnek figyelmet. A munkásság általános műveltségi színvonala a vizsgálatok szerint feltétlenül magasabb a parasztságénál: az országos átlag körül van, illetve annál még magasabb is. Ugyanakkor a munkásság nyitottabb a korszerű művelődési követelmények iránt. Ezt a nagyobb személyiségigény, együttműködési igény és a világ alakításában való részvétel nagyobb fokú igénye jelzi. (A legújabban jelentkező tendenciák egyes felmérések szerint éppen a személyiségigény és az aktivitásigény növekedését mutatják az anyagi értékekkel szemben.)

Igen jellemző ma a műveltség alakulására a munkásság és értelmiség viszonyának kérdése. A munkásság saját társadalmi helyzetét mintegy középnek éli meg a társadalomban, de ehhez tartozik az is, hogy a munkásság elégedettségi mutatói általában alacsonyabbak az átlagosnál. Éppen az értelmiséggel összehasonlításban nagyon érdekesen jelentkezik ez az elégedetlenség: az értelmiség munkájának objektív hasznosságát a maguké alá, az értelmiség befolyását, lehetőségeit jóval a maguké fölé helyezik. Ebből következik, hogy az értelmiség felé mutató, előbb jelzett mobilizációs törekvések nem az értelmiség tudásának, műveltségének, hanem életmódjának elsajátítására irányulnak. (Az értelmiségi műveltség többnyire haszontalannak, életidegennek minősül, amiben szerepet játszanak az értelmiségi arisztokratizmus megnyilvánulásai is.) Ez viszont tovább növeli a művelődési egyenlőtlenségeket.

Az értelmiség műveltségének szervezője az értelmiség kultúraközvetítő szerepe. Úgy építi föl műveltségét, ahogyan közvetítő szerepe aktuálisan megkívánja tőle. Ez mindig progresszív és konzervatív tendenciák keveredése, aszerint, hogy a közvetítés milyen

rétegek, milyen műveltségi rendszerek között, s főként milyen irányban történik.

Az értelmiségiek megfigyelhető műveltségi hiányosságai – szociológiai helyzetük, közvetítő szerepük ellentmondásosságán túl – következményei annak a technicista, szakmába burkolódzó szemléletnek is, amelyet az utóbbi évtizedek ugrásszerűen megnövekedett szakemberigénye váltott ki. Ez a technicizmus nemcsak a szó szoros értelmében vett műszaki, technikai értelmiségnél, hanem a humán értelmiségieknél is jelentkezik az adott szakterület technikája iránti fokozott és egyoldalú érdeklődésben. Műveltségük bizonyos szempontból tehát a munkásműveltség problémáival ellentétes, komplementer egyoldalúságot mutat. A szakmai egyoldalúságban, a globális társadalmi áttekintőképesség és alakító tudatosság hiányaiban a korlátok hasonlóak. Erre utaló figyelmeztető adatokat például a diákság történelmi tudatával kapcsolatos felmérésekből kaptunk. Hasonló jelzések az elmúlt években a sajtóban is sűrűn napvilágot láttak.

Értelmiségvizsgálataink szerint az értelmiség jelentős részénél önértékelési zavarokat, az ambíciók és a lehetőségek egyeztetésének hiányait, illetve a munkához szükséges értékek megítélésében a vezetők és a beosztottak igényeinek diszharmóniáját lehet tapasztalni.

Értelmiségünk aránya az összfoglalkoztatottak között 1950 és 1970 között csaknem háromszorosára nőtt, származási összetétele is nagymértékben megváltozott. Természetesen náluk is szerepet játszanak a műveltségjelleg típusaiban a származási, a végzettségi, az életkori tényezők. Az előbbiekben csak bizonyos általános vonásokra mutattunk rá. Itt kell megemlítenünk, hogy a műveltség terjesztésének centruma ma is az iskola. Az iskola pedig inkább az értelmiségutánpótlás követelményeinek megfelelő művelődési szokásokat alakítja ki, és kevésbé a korszerű műveltség alapjait nyújtja. Bevett művelődési elemeket, szabályokat közöl, s csak kevéssé társadalomformáló erejű művelődési nyitottságot sajátíttat el.

A műveltség felsorolt rétegmeghatározói persze az adott műveltség szerkezetének csupán egyik vonatkozását tárják fel. A különbségek nemcsak a rétegek, hanem a nemek, a generációk művelődési szokásainak, műveltségi tartalmainak vonatkozásában is kimutathatók.

A nők társadalmi helyzete a nők művelődési aktivitásában is tükröződik, vonatkozik ez a munkakultúra elemeinek elsajátítására és a humán jellegű műveltséghez való viszonyra egyaránt. Legfőképpen azonban a társadalmi érdeklődésben jelentkezik annak a

tradicionális megkülönböztetésnek az utóhatása, amely a nőket a műveltségnek ebből a szférájából kirekesztette. (Ez a hatrány egyébként még napjainkban is újratermelődik a gyermekek által elsajátított konzervatív nemi szerepek különbségei miatt.) A nők aránya a hagyományokon alapuló paraszti műveltség átörökítésében, vagy bizonyos művészeti ágak alkotásai iránti nagyobb érzékenységük nem egyenlítheti ki azt a hátrányt, amely többek közt épp a szocialista műveltség legfőbb kritériuma, a társadalmi tudatosság terén jelentkezik. A munka egyenlőtlen megosztásából fakadó kevesebb szabad időnél is nagyobb szerepet játszik itt a nemeket elkülönítő viselkedési normáknak a műveltségi normákra is kiterjedő hatása. Fiatalabb nemzedékekben éppúgy fellelhető ez a különbség, mint az idősebbeknél. Nem téveszthetnek meg ebben a kérdésben sem az emancipációnak a fiatalok közt általánossá váló felszíni jelenségei, sem az a tény, hogy a diákságnál az e szempontból való elkülönülés kétségkívül kisebb szerepet játszik.

A műveltség nemzedéki megoszlásáról szólva a legfontosabb mindig az, hogy a rétegeltérések a nemzedékeken belül is érvényesülnek. Ezen túl sajátos nemzedéki vonásnak tekinthető, hogy a legnagyobb művelődési lezártságot 30 és 50 év között tapasztalhatjuk. Erre a korosztályra általában a kialakult művelődési modellek statikus követése jellemző. Az aktivitás viszont legfőképpen a fiatalok (28–30 éves korig) művelődési formáit jellemzi.

A fiatalok legfőbb problémája a felnőtt társadalomba integrálódás nehézsége, ami műveltségük generációs jellegét is meghatározza. Ez vagy fokozott társadalmi érdeklődést és művelődési aktivitást jelent, vagy az iskolai nevelés által is keltett illuzórikus várakozásokból fakadó kudarcok miatt a társadalomtól való elfordulást, vagy pedig nagyfokú dezorientáltságot és művelődési igénytelenséget. Mindez a közoktatás és az egész közművelődési rendszer hiányosságaira is figyelmeztet.

Úgy látszik, az érettségi ma is műveltségi vízválasztó: mind a művelődési aktivitásban, mind az ízléstípusoknak és a műbefogadás típusainak határaiban. Az érettségizett munkás sok műveltségi mutatója inkább az értelmiségiéhez áll közelebb, mint a nem érettségizett munkáséhoz. Ha az általános iskola valódi művelődési aktivitást alakítana ki, akkor a 8–10 és a 12 évi tanulás között nem lenne ilyen éles különbség. Ezek a jelenségek is azt bizonyítják, hogy az általános iskola nem adja meg a kellő művelődési aktivitást, inkább csak azokat a szokásokat, amelyeknek további gyakorlása az érettségivel átlendítheti az embert egy más társadalmi helyzetbe. Vagyis átlendítheti az értelmiség előbb jellemzett közvetítő

szerepébe és műveltségrendszerébe akkor is, ha ténylegesen nem értelmiségi munkakörben dolgozik (az érettségi erre potenciálisan képesíti).

Összefoglalva az eddigieket: a leírt rétegkülönbségek azt sugallják, hogy a műveltség elsődlegesen a munkavégzéstől függ. A megállapított eltérések ugyanis mind kapcsolatba hozhatók a végzett munka eltérésével, illetve az eltérő munkák eltérő követelményrendszerével. Minden műveltség a termelésből nő ki, illetve a munka köré szerveződik, de éppen ebből származnak a műveltségi korlátok is, abban az esetben, ha a munka elválik a társadalom egyéb tényezőitől. A szocialista művelődés feladata éppen az, hogy – megszüntetve a puszta partikularitást – összekapcsolja az egyén munkáját a társadalom rajta kívül álló folyamataival, illetve az egyén életének munkán kívüli területeivel, s így elősegítse az egyén harmonikus, sokoldalú fejlődését.

IX. A mindennapi és a tudományos gondolkodás viszonyának néhány kérdése

A mindennapi gondolkodást meghatározó kognitív tényezők osztályozására tett kísérletek közül az a legígéretesebb megközelítés, amely a kognitív mező két alrendszerét különbözteti meg: a tudást, mint a megbízható ismeretek többé-kevésbé strukturált összességét és a tágabb értelemben vett hiedelmeket, az utóbbiak közé sorolva az előítéleteket is.

E megközelítés a hiedelmeket is összefüggő, strukturált egészként tételezi, s kapcsolatukban a kölcsönhatásra helyezi a hangsúlyt. Ily módon a mindennapi gondolkodás jobb megértésén túl segít eloszlatni azt az illúziót, amely a két rendszer között egyirányú kapcsolatot lát, s úgy véli, hogy az iskolázottság növekedése, a tudományos ismeretek terjedése önmagában, mintegy automatikusan csökkenti a hiedelmeknek a mindennapi gondolkodásban játszott szerepét. Az eddigi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a hiedelmek újratermelődésében legalább három tényező játszik komoly szerepet, s e tényezőkkel mind a közművelődés, mind a közoktatás, mind pedig a tömegkommunikáció szempontjából számot kell vetnünk.

E tényezők közül a legfontosabb az, hogy az egyes hiedelmeket és hiedelemrendszereket nem csupán a mindennapi gondolkodás sajátosságai határozzák meg, hanem a mindennapi élet, maga a gyakorlat is. Többről van tehát szó, mint egyszerű hamis tudati visszatükröződésről.

Második tényezőként a hagyományos paraszti életforma maradványait kell megemlítenünk, annak sajátos interperszonális kapcsolatrendszerével, zárt kommunikációs folyamataival együtt, amelyek már nemcsak megerősíthetik, de egyes esetekben bővített formában újra is termelhetik a közösség hiedelemvilágát.

Végül a harmadik tényező túlmutat a hagyományos életformán és igen általánosnak mondható. Ez nem más, mint a hiedelmek szoros kapcsolódása, egymásra épülése, rendszerjellege. E ténynek a hangoztatása az empirikus társadalomtudományokban még ilyen

általános megfogalmazásban is gyakorlati konzekvenciákat rejt magában. Amikor valaki a tényeket kénytelen hiedelmeivel szembesíteni, e folyamatban a tényinformációk egyenként, strukturálatlanul szembesülnek egy már meglévő, többé-kevésbé koherens hiedelemvilággal. Ily módon egy tényinformáció vagy tudományos ismeret elfogadása nem csupán egy hiedelemnek, hanem a hiedelemrendszer egészének vagy valamely önálló részrendszerének az elutasítását vonná maga után. Nem meglepő tehát, ha egyes esetekben az egyén a kisebb ellenállást követve – mintegy a kognitív disszonancia elhárításaként – a tényeket utasítja el, megőrizve ezáltal hiedelmeinek koherenciáját. E felismerésnek az alkalmazása a társadalmi gyakorlatban azonban korántsem ilyen egyértelmű.

Szociológiai nézőpontból a tömegkommunikációs intézményekre az a feladat hárulna, hogy tevékenységük, felvilágosító munkájuk során ne csupán egyes hiedelmekre, vagy ezek rendszerére alapozva végezzék munkájukat, hanem lehetőség szerint a mindennapi gondolkodásban ténylegesen meglévő kapcsolódási pontokat tartsák szem előtt. A néprajzkutatók azt hangsúlyozzák, hogy a hiedelemrendszer megismerése nélkül csak igen kis mértékben lehet új tartalmakat bevinni a közösség tudatába.

Az az álláspont is megfogalmazódott, hogy a hagyományok rendszerének felbomlása egyik oka lehet azoknak az identitászavaroknak, amelyek a legkülönbözőbb devianciákban (bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus) fejeződnek ki. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy ez csak az összefüggés egyik oldala: az elavult hiedelmek fenntartását az ilyen lehetséges következmények természetesen nem igazolhatják. Különben is az identitászavar akkor alakul ki, amikor a régi hiedelemrendszer bomlásával együtt nem jön létre az új, koherens ismereti szerkezet, amely az egyén és a közösség számára szilárd támpontot nyújthat.

Az egyes társadalmi csoportok veszélyeztetettsége persze nagyon eltérő. Így például számos jel arra mutat, hogy fokozott veszélynek van kitéve a bejárók és ingázók csoportja. Ilyen körülmények között a mindennapi tudat formálása nem könnyű feladat. Megállapítható, hogy a hagyományos teleologikus megközelítés, amely az elérendőből indul ki, s a már meglévő, ténylegesen működő tudati mechanizmusokat csakis e cél elérésének szempontjából, vagyis merőben pragmatikus módon vizsgálja, sem igazán hatékonynak, sem teljesen veszélytelennek nem mondható. De a meglevő hiedelmekkel, azok rendszerszerűségével számot vető kísérletek is csak akkor vezethetnek a társadalmi gyakorlatban sikerre, ha a különböző tár-

sadalmi csoportok esetében az eddigieknél jóval differenciáltabb, árnyaltabb megoldásokhoz folyamodnak.

Ha a tudás- és hiedelemrendszer kölcsönhatását vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a negatív hiedelmeket sem. Ezek ugyanolyan fontos szerepet játszanak a mindennapi gondolkodásban, mint az egyszerű hiedelmek, s a tudás oldaláról nézve egy és ugyanannak a rendszernek az ellentétes pólusait alkotják. Fontosságukat csak aláhúzza, hogy mindeddig kellőképpen figyelembe nem vett tényezőről van szó. Ilyen negatív hiedelem alakult ki az 1969-es Holdra szállással kapcsolatban: egyes zárt településeken szép számmal voltak, akik az ember Holdra szállásának tényét kétkedéssel fogadták, annak ellenére, hogy a tévéközvetítést látták. E disszonancia feloldásának általános sémája az, hogy a megkérdezett a televíziót mint megbízhatatlan hírforrást azonosítja.

Abból, hogy a mindennapi tudat szintjén milyen mértékben jelennek meg a tudományos ismeretek, még nem vonhatunk le közvetlen következtetést a tudományos gondolkodás- és látásmód valóságos hatására, illetve a tudomány iránti attitűdre. A tudomány presztízse, amelyre nézve nincsenek számszerű adataink, de amely az általános tapasztalatok alapján megbecsülhető, adhat alapot bizonyos feltevésekre, ám ezekkel is óvatosan kell bánni. Ami a tudományos gondolkodásban a mindennapi élet általános beállítottságának átformálása szempontjából a legfontosabb, az maga a tudomány racionalitása; az objektív, a racionális-kritikai szemlélet. A tudomány magas presztízse azonban paradox módon összeütközésbe kerülhet a tudományos racionalitással, a tudományhoz a (egyébként teljesen sohasem kiküszöbölhető) hitszerű viszonyt erősítheti, eltorzítva a tudás és a hitszerűség közti viszonyt. Azzal a ténnyel tehát, hogy a szellemi objektivációs szférák közül a tudomány presztízsszempontból a legelőkelőbb helyek egyikén áll, nincs okvetlenül kölcsönhatásban a tudományos racionalitás meggyökeresedése a mindennapi gondolkodásban. A tudomány nem minden tekintetben védett a mítosszal szemben.

A tudományos gondolkodás a hiedelmek oldaláról az áltudományos gondolkodással áll kölcsönhatásban. Az áltudományos nézetek általában nem a mindennapi, hanem a tudományos gondolkodás talaján jönnek létre, s ily módon igen nehéz tudomány és áltudomány között éles határvonalat húzni. Ennek egyik oka az, hogy a tudományos gondolkodás sem mentes a tágabb értelemben vett hiedelmektől. Nem meglepő tehát, hogy az áltudományos nézeteket gyakran kiemelkedő tudósok nevével, tőlük vett idézetekkel igazolják, s ily módon néha a legelképesztőbb nézetek is – legalábbis a

nagyközönség számára – tudományként jelennek meg egy-egy ország szellemi életének színpadán.

Célszerű megkülönböztetni a babonákat a vélekedések szférájától, ez utóbbit pedig a hittől. Igaz ugyan, hogy minden beletartozik a tágabb értelemben vett hiedelmek körébe, ám a tudáshoz való viszonyuk eltérő. A hit – a babonával ellentétben – nem iktatható ki a mindennapi gondolkodásból. Vélekedések nélkül pedig nemcsak a mindennapi, de a tudományos gondolkodás is elképzelhetetlen. Ily módon tehát bizonyos hiedelmekkel minden ember szükségképpen rendelkezik; lehetetlenség, hogy gondolkodásunkat, viselkedésünket – főképp újszerű helyzetekben – mindig és csakis a biztos tudás irányítsa. Emellett a hiedelem semmiképpen sem azonosítható pusztán a tudatlansággal, hanem legalább annyira beletartozik a rosszul tudás is.

Nyelvi oldalról a hiedelmek kialakulásában s főképp terjedésében jelentős szerepet játszik az ún. sugallt jelentés. Ennek a jelentéstípusnak az a jellemzője, hogy – ellentétben az előfeltevésekkel – mindig tagadható, könnyen félreérthető, és így a hiedelemkeltésnek az egyik leghathatósabb eszköze. Emellett a hiedelmek kialakulásában fontos szerepet játszik a nyelvi-fogalmi kategorizálás. A kategorizálás általában túlterjed a biztos ismeretek osztályozásán, így olyan hiedelem forrása, amely egyes esetekben elősegíti, más esetekben inkább gátolja a további megismerést. Az utóbbi esetben – s ez éppen a babonákra jellemző – a kategóriák össze nem tartozó dolgokat, tényeket ad hoc módon csoportosítanak.

X. A társadalmi kommunikáció problémájához

A társadalmi tudat elemzése szempontjából kitüntetett szerepe van a nyelvnek – s ezen belül többek között a nyelvelsajátítás társadalmi csoportonként kisebb-nagyobb eltérést mutató módjának és mértékének – és azoknak a társadalmi kommunikációs folyamatoknak, amelyekben a nyelv (s ezzel együtt értékek, ideologikus mozzanatok stb.) objektiválódnak. A szovjet kutatások nyomán Magyarországon is elterjedt, s a társadalmi tudat kutatása szempontjából is releváns koncepció szerint számos speciális nyelvet, jelrendszert a mindennapi nyelvre épülő másodlagos rendszernek tekinthetünk. Ilyen másodlagos nyelv a politikai nyelv is, amely ideologikus elemeket tartalmaz, illetve az ideológia kifejezésének, explicitté tételének sajátos eszköze. Az a felismerés, hogy a politikai nyelv a mindennapi nyelvhez képest másodlagos, egyúttal azt is jelenti, hogy a mindennapi nyelv bizonyos szintű elsajátítása nélkül nem lehet elsajátítani a politikai nyelvet, következésképpen bizonyos ideologikus tartalmakat sem. Más szavakkal a társadalmi tudat egyes formái – s ez különösen érvényesnek tűnik a szocialista tudatra – előfeltételezik a nyelvelsajátítás egy bizonyos szintjét. Mindez csupán elméleti probléma lenne, ha ezt a szintet mindenki mintegy „automatikusan" elsajátítaná. Ez a szint azonban kétségkívül magasabb annál, mint amit napjainkban a nyelvet legalacsonyabb szinten elsajátítók elérnek.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az anyanyelv elsajátítása egy komplexebb folyamatnak, a korai szocializációnak része, s hogy mind általában a korai szocializáció, mind pedig annak közvetlenül a nyelv elsajátításával kapcsolatos folyamatai kultúránként, szubkultúránként, társadalmi csoportonként jelentősen eltérhetnek egymástól. Ezeknek az eltéréseknek egyik következménye, hogy az iskoláskor eléréséig nem csupán véletlenszerű eltérések mutatkoznak a nyelvelsajátítás mértékében, de határozott eltérések mutathatók ki az egyes társadalmi csoportok között is.

Ily módon képesség és verbális kifejezőkészség viszonylagos elkü-

lönülése alakulhat ki: több nemzetközi vizsgálat igazolta, hogy a gazdasági vagy kulturális szempontból hátrányos helyzetben levő társadalmi csoportoknál az iskolás korú gyermekek verbális készsége határozottan alacsonyabb, mint az azonos képességű (intelligenciájú), de más társadalmi csoporthoz tartozó gyermekek verbális készsége. Ma már azt is tudjuk, hogy ez a különbség, ha a különböző csoportok számára azonos beiskolázási lehetőségeket és oktatási feltételeket biztosítunk, nem csökken, hanem növekszik, ami többek között a lemorzsolódás társadalmi csoportonként nagyon jelentős eltérést mutató mértékében nyilvánul meg. A lemorzsolódás szélsőséges eloszlásával szoros összefüggésben az analfabetizmus is szélsőségesen oszlik meg az egyes csoportok között.

Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, megfigyelések tanúsága szerint nálunk a nyelvelsajátítás legsúlyosabb problémáival a cigány lakosság körében találkozunk; ez csak kisebb részben magyarázható azzal, hogy a Magyarországon élő cigányok egy része nem magyar anyanyelvű. Második helyen kell megemlítenünk a tanyákon élő lakosságot. Mindkét csoportban nagy számban vannak még, akik nem végzik el az általános iskola nyolc osztályát, s ez – még az írás-olvasás elsajátítása esetén is – kizáródást eredményez a társadalmi kommunikáció legkülönbözőbb típusaiból. A hátrányos helyzet ugyanis kumulatív tényező: az alacsony iskolai végzettség általában alacsony jövedelemmel, rossz lakásviszonyokkal és minimális közművelődési lehetőségekkel párosul: így többek között ezekben a csoportokban a rádióval és a televízióval való ellátottság is alacsony szintű.

A részvétel mértéke és módja a társadalmi kommunikációban tehát igen szorosan összefügg az iskolázottsággal, bár kétségtelen, hogy az utóbbi is számos tényezőre vezethető vissza. Ezek közül itt most csak egy – ritkábban említett, de éppen a társadalmi tudattal szorosan összefüggő – tényezőt említenénk, azt, hogy az iskolázottság az egyes társadalmi csoportok tudatában nagyon eltérő mértékben válik értékké.

Az iskola a nyelvi készségnek egy bizonyos minimumát feltételezi, ez a minimum azonban nagyon eltérő. Ennek egyik következménye a hátrányos helyzetűek lemaradása, illetve lemorzsolódása, a másik pedig az egyes iskolák közötti, sokszor igen jelentős színvonalkülönbség. Ily módon az általános iskola elvégzése során a már amúgy is meglevő különbségek sokszor csak fokozódnak, és végső soron elég jelentős készségbeli esélykülönbségek alakulnak ki. Azt is meg kell említeni, hogy az ennek ellensúlyozását célzó egyes intézkedések esetenként fokozhatják a különbségeket. Így például a

külön osztályok kialakítása (pl. cigányosztályok), ami éppen azon a felmérésen alapult, hogy a nagyon eltérő nyelvi és más készségekkel rendelkező első osztályosok esetében a közös oktatás a különbségek növekedését eredményezi, nem érte el teljesen a célját; számos esetben ugyanis – a kis létszám miatt – osztályok összevonásához vezetett, ez az oktatási forma pedig (s ezt felmérések is igazolják) határozottan hátrányos.

Az iskola szerepét a társadalmi kommunikációban és a közművelődésben azért is kell különösen hangsúlyoznunk, mert gazdasági szakemberek bizonyos köreiben elterjedt az a nézet, hogy ma Magyarországon túlképzés van (csak zárójelben jegyezzük meg, hogy ez a nézet még gazdasági szempontból is egyoldalú).

A korai nyelvelsajátítás tehát – többek között az iskola közvetítésével – kihat a részvételre is a társadalmi kommunikáció és a közművelődés különböző formáiban. A másodlagos nyelvek elsajátításánál ugyanis a differenciálódás tovább folytatódik. Így pl. a politikai nyelv elsajátításának előfeltétele bizonyos idegen szavak (struktúra, mechanizmus, szolidaritás stb.) ismerete, amelyek eltérő mértékben épülnek be a köznapi kommunikációba, amelyek nélkül azonban ma már hatékony újságolvasás sem lehetséges. Ezek elsajátítása annál is inkább nehéz, mert a már meghonosodott magyar kifejezéseket is fokozatosan idegen szavakkal helyettesíti a tömegkommunikáció (pl. az űrhajós helyett asztronauta, kormányzat helyett adminisztráció). Mindezt azért kell kiemelnünk, mert nem csupán – sőt, talán nem is elsősorban – nyelvművelési problémákról van szó, hanem olyan jelenségekről, amelyek a politikai nyelv elsajátítását gátolják.

Emellett a másodlagos nyelvek elsajátításának legfőbb akadálya az – és ez már nemcsak a politikai nyelvre, hanem az irodalmi nyelvre és általában a társadalmi tudattal kapcsolatos minden másodlagos nyelvre érvényes –, hogy olyan nyelvi distinkciók, amelyek a köznyelvben szinonimák, vagy árnyalatnyi jelentéseltéréssel használt kifejezések, a másodlagos nyelv szintjén alapvető tartalmi különbségeket fejezhetnek ki. Talán éppen ezzel, a szükséges distinkciók elsajátításának hiányával magyarázhatók a politikai tájékozatlanság egyes esetei.

A nyelv árnyalt használata, a (köznyelv oldaláról nézve) jelentéktelennek látszó distinkciók elsajátítása alapvető feltétele minden olyan társadalmi kommunikációnak, amelynek tárgya a mindennapi életet, kifejezési formája pedig a köznyelvet meghaladja. A nyelvelsajátításnak ezt a szintjét már semmiképpen sem lehet „automatikusan" megvalósítani; ezt sem a tömegkommunikációs eszközök fo-

kozottabb használata, sem pedig a közművelődés egyes formáiban való részvétel önmagában nem biztosítja. A további szociológiai kutatások szempontjából ezért nem az az alapvető kérdés, hogy pl. egyes társadalmi csoportok mennyi időt fordítanak újság- vagy könyvolvasásra, rádióhallgatásra stb., hanem inkább az, hogy az olvasottakból vagy hallottakból mit és milyen szinten értenek meg, melyek a megértést elősegítő és akadályozó tényezők.

*

„A szocialista tudat fejlődése" című téma kutatása a következő ötéves tervidőszakban tovább folyik, s ezért az itt közölt zárótanulmány egy kutatási folyamat kezdeti stádiumáról 1979 elején készült összefoglalásnak tekintendő. Célja sokkal inkább a kutatás tárgyának elméleti és módszertani körülhatárolása, a további kutatások megalapozása volt, mintsem a szocialista tudat egészéről „végérvényes igazságok" leszögezése. A további kutatások az egyes tudatformák és tudatszintek: a mindennapi és a tudományos gondolkodás, a politikai és a jogi tudat; a közműveltség, a vallási tudat és a szekularizáció szerkezetének és változásainak részletesebb és elmélyültebb vizsgálatát irányozzák elő, törekedve az elméleti és módszertani tudatosság magasabb fokára.

A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái

A kutatás bázisintézete:
MTA Szociológiai Kutató Intézete

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Kulcsár Kálmán
Titkára: Cseh-Szombathy László
Tagjai: Andorka Rudolf
Halász László
Hankiss Elemér
Hoch Róbert
Kemenes Ernő
Kovács Ferenc
Köpeczi Béla
Losonczi Ágnes
Makó István
Szántó Miklós
Szecskő Tamás

I. Az életmódkutatás társadalmi okai

1. Az életmód jelenségeinek vizsgálata, az életmód szocialista elemeinek és tendenciáinak feltárása, az életmódot alakító tényezők, valamint a tudatos befolyásolás lehetőségeinek megközelítése 1976 óta kiemelt kutatási feladat. Jóllehet voltak már jelentős kutatási előzmények is, mégis az MSZMP programnyilatkozatában foglalt felhívás valóra váltása szerteágazó és alapos kutatásokat igényelt. „El kell érni, hogy a javuló anyagi életfeltételekkel szocialista módon éljünk. Ezért egész társadalmunk fejlődésének egyik kulcskérdése és nélkülözhetetlen feltétele a tudati viszonyok gyorsabb és erőteljesebb változása, a szocialista erkölcs és életmód általánossá válása" – mondotta a programnyilatkozat. Erre az igényre épült az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának döntése az életmód jelenségeinek kutatásáról.

A tömegkommunikációs eszközök már több mint egy évtizede egyre nagyobb teret szentelnek annak a kérdésnek, hogy miként élünk, és számos tudományos vizsgálat törekedett arra, hogy bemutassa az életmód összetevőit, magyarázza ezek összefüggéseit. alakulásuk törvényszerűségeit.

Hasonló jellegű és szinte egyidőben jelentkező érdeklődés kísérte a többi szocialista országban, a tőkésországokban és a „fejlődő" világban is az életmód alakulásának problémáit. Kétségtelen, hogy az egyik országban végzett vizsgálatok, az ott elhangzott viták hatottak a többi országban is. A hetvenes évek hazai életmódkutatásait ösztönözték a megelőző évtized vizsgálatai, vitái is; a témával való foglalkozásnak feltétlenül volt belső dinamikája, mégis tévedés lenne azt állítani, hogy az életmód szubjektív okok hatására, tetszőleges kiválasztás következtében, mintegy divatként került napirendre. Ellene mondanak az ilyen felfogásnak, hogy az életmódvitákon olyan kérdések hangoztak el, amelyek az embereket hosszabb idő óta foglalkoztatják, és a sajtó, a rádió, televízió, illetve a tudományos kutatás csak tudatosítja, összegezi, valamint elvontabb szinten fejezi ki az emberek problémáit.

2. Az életmód azért vált problematikussá, mert az elmúlt évtizedekben alapvető változások mentek végbe az emberek életkörülményeiben. Ennek következtében jelentősen módosult az emberek nagy részének munkavégzése, jövedelmi helyzete, fogyasztása, lakásviszonya, társas kapcsolatainak formája, időfelhasználásának módja és struktúrája; új magatartási formák terjedtek el, amelyek lényeges vonásaikban tértek el a megelőzőktől, és többé nem feleltek meg a korábbi társadalmi viszonyokhoz kötődő normáknak és szokásoknak. A társadalom fejlődése az értékeket is változtatja, amelyeket lényegében a társadalom egésze hoz létre, megoldva a fennálló ellentmondásokat, vagy azok egy részét. Az új helyzetekben, az új vagy változó értékekhez kapcsolódva új magatartásszabályok jönnek létre, amelyek – legalábbis egy részükben – összeütközhetnek a régiekkel. Ez a bonyolult folyamat jelenleg zajlik, miközben a konfliktusok nyilvánvalóvá teszik az érintettek számára, hogy jelenlegi életmódjuk nem problémamentes.

A változások legfőbb tényezője a *gazdasági fejlődés*. Ennek mértéke, üteme, formája az elmúlt évtizedekben ugyan az egyes országokban – az ott uralkodó társadalmi rendszerektől függően – lényegesen eltérő volt, de még a leglassúbb fejlődésű országokban is gyökeres átalakulást hozott a népesség nagy részének életmódjában. Az európai szocialista országokban, a gyors ütemű gazdasági fejlődés következtében szinte az egész népesség számára lehetővé, sőt szükségessé vált egy újfajta életmód vitelének lehetősége. Ezekben az országokban a társadalom termelési módjának, gazdasági-anyagi feltételeinek fejlődése olyan fokra jutott, amely nemcsak jelentősen csökkentette ezen országok jó részének hosszú történelmi időszakokon át felhalmozódott hátrányos gazdasági jellemzőit, hanem intenzív szakaszba lépve az emberek számára nagyobb lehetőségeket, a választás lehetőségét is biztosította. Így vált társadalmi méretekben problémává, hogy az emberek hogyan éljenek ezekkel a lehetőségekkel, milyen legyen életmódjuk.

Társadalmunk gazdasági fejlődése azonban nem csupán kínálja a „választási" lehetőséget, hanem egyúttal kihívást is jelent az „életmód" számára. Kihívást abban az értelemben is, hogy a továbbfejlődés, a munka, az igazgatás stb. hatékonyságának növelése életmódbeli *változásokat* is igényel.

3. Annak eldöntése, hogy az adott lehetőségekkel miként éljünk nemcsak az egyének gondja, hanem a társadalom egésze szempontjából is probléma. A gazdasági fejlődés irányának meghatározásakor a politikai vezetés preferenciákat jelöl ki. E preferenciák részben hosszú távú gazdaságpolitikai elképzelésektől függnek, másrészt társa-

dalompolitikai célokat fejeznek ki. A társadalompolitikai célok valamilyen életmód-elképzelésben integrálhatók; másképpen fogalmazva: az egyes célok kijelölésénél, a döntések meghozatalánál – vagy tudatosan, vagy nem teljesen végiggondolva – az elérni kívánt életmód ideálja hat.

Az adott lehetőségek mind egyéni, mind társadalmi szinten korlátokat is jelentenek. Az emberek nagy része csak részben és fokozatosan érheti el azt, hogy elképzelései szerint élhessen. Sokszor tekervényes utak vezetnek a célokhoz, amelyeken haladva elhomályosulhatnak az eredeti célok. Társadalmi szinten sincs mód arra, hogy a szocialista életmód valamennyi feltétele mindenki számára, egyszerre, rövid időn belül biztosítható legyen.

4. A fentiekből következően „A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái" címmel kiemelt, 1976-ban megindult kutatási főirány keretében folyó vizsgálatok tobbféle feladat megoldására törekedtek. Egyik céljuk volt az ország lakosságának körében tapasztalható *életmód-típusok,* azok jellegzetességeinek leírása, továbbá annak tisztázása, hogy melyek az életmód alakulása szempontjából legerősebben *differenciáló tényezők.* Mindezt dinamikus szemlélettel úgy kívánták a kutatások megközelíteni, hogy a változási tendenciák részben felismerhetők legyenek, részben fény derüljön a változásokban közreható — illetőleg azokat akadályozó – tényezőkre is. A kutatások tehát legfontosabb feladatuknak tekintették az életmóddal kapcsolatos ellentmondások felderítését és elemzését, hogy így segítsenek mind az anyagi, mind pedig a tudati szférában megtalálni a szocialista életmód megvalósítását akadályozó, nehezítő tényezőket.

II. A kutatásban alkalmazott legfontosabb fogalmak

1. A kutatásokban használt „életmód" kifejezés viszonylag új keletű tudományos fogalom, jóllehet magától értetődőnek tűnik, mert a köznyelv régóta használja. Azt fejezi ki, hogy annak, ahogyan az emberek élnek, van valamilyen jellegzetes módja. Mindennapi életünkben van valamiféle rendszer, többé-kevésbé szabályszerű ismétlődés, amelyet a velünk kapcsolatban állók ismernek, és amellyel számolnak a velünk való érintkezés folyamán.

A közhasználatú értelmezésből indul ki a tudományos definíció is, amikor az életmódot tevékenységi-magatartási rendszernek nevezi. A definíció tehát hangsúlyozza a valamely cél megvalósítását szolgáló cselekvés jelentőségét. Az absztrakció magasabb szintjén azt mondhatjuk, hogy a cél mindig az élet fenntartása, a szükségletek kielégítése. A cél azonban nem mindig tudatos, mint ahogyan nem teljesen végiggondolt az sem. hogy a tevékenységek kifejtéséhez szükséges energiával és idővel miként gazdálkodjunk, milyen sorrendet kövessünk. Ennek ellenére a külső megfigyelő a legtöbb esetben a rendszerbe szerveződő tevékenységek határozott struktúráját tudja megállapítani, amelynek elemei bizonyos hierarchia szerint rendeződnek.

2. Az életmódot alkotó tevékenységek-magatartások nagy számából következik, hogy kombinációs lehetőségük szinte végtelen, és így minden ember életmódjában van valami sajátos, egyedi vonás, ami megkülönbözteti másoktól. Az életmódok között azonban alapvető hasonlóságok is megállapíthatók. Ez oda vezethető vissza, hogy a tevékenységek, magatartások emberi viszonylatokat fejeznek ki, amelyek a történetileg kialakult társadalmi struktúrából adódnak. A társadalmi struktúrában azonos helyet elfoglalók rendszerbe szerveződő tevékenységeinek struktúrája szükségszerűen azonos vonásokat mutat. Az azonos korban élőkre nézve történeti összehasonlítások esetében is szembetűnők a hasonlóságok: akár csak tíz-húsz év távolság is jellegzetes és majdnem mindenkire kiható változást hozhat az emberek életkörülményeiben. A társadalmi struktúrában el-

foglalt hely és a történeti periódus tehát – egymással szemben hatva is – egyaránt differenciáló és integráló tényező. Egy mai munkás életmódja – minden különbség ellenére – közelebb állhat – és egyes vonatkozásokban mindenképpen közelebb is áll – egy mai szellemi dolgozó életmódjához, mint a száz, vagy akár ötven évvel ezelőtt élt munkáséhoz.

3. Az életmód meghatározásánál fontos fogalom a *szükséglet*. E fogalmat a marxista társadalomtudomány mint történeti kategóriát értelmezi: szükségleteink a társadalmi-gazdasági fejlődéssel változnak. Ez még az olyan legelemibb szükségleteinkre is vonatkozik, mint például a táplálkozás: történetileg erősen változik, hogy az emberek mit tekintenek ehetőnek, milyen követelményeket támasztanak a táplálék elkészítésével szemben és mik a minőségi kritériumaik. A szükségletek nagyobb része a termelőerők fejlődésével, a történelem bizonyos szakaszaiban jelentkezett és a későbbiekben változásokon mehetett keresztül. A szükségletek értékelése egy adott időpontban sem egységes; az emberek társadalmi helyzetüktől függően érzékelik azokat. Következésképpen, a mai életmód vizsgálata során sem számíthatunk egységes és stabil szükséglet-rendszerre: a fejlődés most is újabb és újabb szükségleteket hoz létre, amelyek fokozatosan a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely és egyéb társadalmi differenciáló tényezőktől függően eltérően jelentkeznek.

4. A történeti, a társadalmi helyzet tehát döntő az életmód jellegzetességei szempontjából. Az egyes emberek életmódját azonban ezek egyedül mégsem határozzák meg. Az emberek személyisége *viszonylagos autonómiával* alakítja az egyedi életmódot a társadalmilag, gazdaságilag adott feltételek mellett. Az egyének szükségleteik kielégítésénél módosíthatják az általában elfogadott preferenciarendet, és választhatnak a szükségletek kielégítéséhez vezető utak között. Az átlagosnál lényegesen több vagy kevesebb energiát és időt fordíthatnak életkörülményeik megváltoztatására, illetve dönthetnek arról, hogy a rendelkezésükre álló javakat miként használják fel.

Az életmód kialakításánál az egyéni döntések, választások csak részben tudatosak. Sokszor hiányzik a különböző lehetőségek felismerése. Nagy szerepe van a hagyományoknak vagy pedig a divatnak, amelyek sokak számára egyértelműen előírják a tennivalót. Ám akár az egyéni felismerés és mérlegelés érvényesül, akár a korai szocializáció során internalizált szokások, vagy a különféle kommunikációs csatornák közvetítette divat, mindenképpen a *tudati szféra* kapcsolódik be az életmód alakításába.

5. Az életmód tehát nem érthető meg, ha csupán az anyagi szféra

nyújtotta lehetőségek oldaláról vizsgáljuk meg, mint ahogy nem elegendő az sem, ha csupán az életmódot kifejező tevékenységek összességét és szabályszerűségeit regisztráljuk. Kétségtelen, hogy az életmódot az anyagi viszonyok, mint az ökológiai helyzet, a termelési és életszínvonalbeli adottságok, nagymértékben meghatározzák, behatárolják, az adottságokkal való élés azonban a tudati szférában lezajló folyamatoktól függ. Az értékek, normák, szokások és célok egyénenként változó konfigurációja határozza meg, hogy az adott lehetőségek között milyen döntések születnek; ezért kell vizsgálni az életmódkutatásnak a tudati szféra jelenségét és ennek szerepét is.

Az értékek, normák, szokások és célok általában az életmódról alkotott elképzelésekben, modellekben állnak össze. A kommunikáció a modelleket mint mintákat terjeszti; ezek szélesebb körben hatnak egy adott társadalomban és történeti helyzetben. Egyidejűleg többféle minta is élhet. A minták sokasága származhat az erősen differenciált társadalmi struktúrából, mint például a rendi társadalomban, ahol az egyes rendeken, sőt egy-egy renden belül a különböző foglalkozási csoportoknak is pontosan előírt magatartási mintákat kell követniök. Egyidejűleg azonban több minta él és hat a gyors változások idején is: egyes minták teljesen vagy részben visszanyúlhatnak a múltba, mint például a polgári jellegű magatartási minták a mai magyar társadalomban, továbbá lehetnek olyan minták is, amelyek normatív síkon jövőbe mutató tendenciákat tükröznek.

III. A mai életmód történeti előzményei és a legújabb változások

1. A történeti múlt nemcsak a minták által közvetített hagyományos elképzelések közvetítésén keresztül hat a mai életmód alakulására, hanem az anyagi szférák egyes jellegzetességei és bizonyos intézményi, szervezeti formák következtében is. Magyarországon a szocialista fejlődés nagy eredményei ellenére is a mai lehetőségek és az életkörülmények szintje még mindig összefügg az 1945 előtti viszonyokkal.

Ez a megállapítás többféle összefüggésben is igaz. Társadalmunk gazdasági fejlődésében több évszázad alatt kialakult megkésettség és annak következményei részben a gazdasági feltételek alakulásán át, részben közvetlenül a társadalmi jelenségekben is kondicionálják mai életünket.

A szűkebb értelemben vett életkörülmények tekintetében a múlt egyik lényeges hagyatéka a településstruktúra. A múltban döntő szerepet játszott az emberek életének alakulásában az, hogy ki melyik régióban, milyen településen született és élt. Ez meghatározta tanulási lehetőségeiket, foglalkozásválasztásukat, behatárolta fogyasztásukat és sajátos szubkultúra részeseivé tette őket. Bár a bekövetkezett fejlődés a régiók, a településtípusok közötti különbségeket jelentősen csökkentette és a nagymértékű területi mobilitás az egyéni változtatás nagy gyakoriságát mutatja, mégis a lakóhely elhelyezkedése az országos települési struktúrában még mindig fontos differenciáló tényezőként hat az élet legtöbb területére.

A mindennapi élet legfontosabb színterei, a lakások, többségükben még 1945 előtt épültek. Ha a régi lakások egy részét át is alakították, ha módosították is civilizatórikus szintjüket, mégis a régi lakásállományon belüli nagy minőségi különbségek fenntartották az 1945 előtti társadalom erős differenciáltságának egyik fontos velejáróját.

A múltban kialakult intézményi-szervezeti formák továbbélését mutatja az iskolákban folyó oktató munka rendjének változatlansága. Megváltozott az egész oktató-nevelő munka célja, gyökeresen át-

alakult az iskolarendszer, sokszor változott a tananyag, de az új célokat a hagyományos módszerekkel próbálják továbbra is elérni az iskolák és nevelőik.

2. A múlt normái, preferenciái többféleképpen is befolyásolják a mai életmódot. Bár némelyek szerepe egyre csökken, de még nem szűnt meg, annak ellenére, hogy tudatos ideológiai harc folyik ellenük. Ilyenek például a különféle csoportokra vonatkozó előítéletek, amelyek nemcsak a diszkriminált csoport tagjainak életmódját befolyásolják, hanem torzítólag hatnak az előítéleteket vallók magatartására is. Más normák és szokások periférikus helyet foglalnak el a teljes aktivitási rendszerben és ezért a hagyományosak nem váltanak ki nagyobb ellenállást a megváltozott körülmények között sem, követésük inkább megszokásból, mint tudatosan történik. Ez a helyzet például az élelmezési-étkezési szokásoknál (zsírral főzés, a nagy vasárnapi ebéd igénye, a nagy mennyiségű tészta fogyasztása). Vannak végezetül olyanok, amelyek a múltban elérhetetlen, de ma már realizálható vágyak kiélésével függnek össze (pl. a saját gyermek megkímélése mindazon háztartási munkáktól, amelyeket a szülőnek egykor kisgyermek korától kezdve végeznie kellett; a gyermek elhalmozása olyan típusú anyagi javakkal, amelyekről csak álmodozhatott). Hasonlóképpen magyarázható a vendéglátás és a társas szórakozás azon formáinak továbbélése, melyek rítusát az egykori uralkodó osztály alakította ki. Ez némi változtatásokkal olyanok esetében tapasztalható, akik maguk vagy szüleik ebből ki voltak zárva, és ma társadalmi helyzetük gyökeres megváltozásának egyik szimbólumaként élnek a volt urak viselkedésének néhány külsőséges jegyével.

3. A múltban az életmód jellege szempontjából a legfontosabb differenciáló tényező az osztályhelyzet volt. Bár a kapitalizmus fejlődése a feudális rendi társadalomhoz képest már bizonyos fokig csökkentette az életmódvonások osztályhoz, réteghez és csoporthoz kötöttségét, mégis az osztály- és réteghelyzet az életmód legtöbb területén alapvető eltéréseket is jelentett, amelyek még a külsőségekben is kifejeződtek. Így például az öltözködés nemcsak az anyagi helyzet miatt tért el, hanem az íratlan szabályok másfajta viseletet kívántak parasztitól, munkástól, iparostól, hivatalnoktól, vállalkozótól, földbirtokostól.

Az életmód szempontjából a szocialista fejlődés egyik legfontosabb vonása a különbségek csökkentése az életmód egyes fontos összetevői tekintetében. Az életmód így homogenizálódik abban az értelemben, hogy ezen összetevők szempontjából a társadalmi osztályhoz, réteghez tartozás meghatározó szerepe kisebb lett. Így például

a munkaidő hosszában csökkentek az 1945 előtti hatalmas különbségek, lényegesen kisebb lett a két szélső jövedelmi decilis közötti távolság, mint a harmincas években volt: megszűnt az ellentét az alapvető cikkek fogyasztása terén; az iskola, a rádió és a televízió mindenki számára hozzáférhetővé tette a lényeges kulturális javakat is. Kétségtelen, hogy új különbségek is keletkeznek főleg a termelőerők fejlődésével kialakuló új szükségletek kielégítésénél, amelyeknél megfigyelhető egyes társadalmi rétegek, csoportok lemaradása.

Közeledés következett be a férfiak és nők életmódjában, elsősorban a nők kereső tevékenységének szinte általánossá válásával. (Az 1980. évi népszámlálás adatai szerint az aktív keresők 43 százaléka nő, ami azt jelenti, hogy a nők szinte 40 százaléka tartozik ebbe a kategóriába. Ha pedig a munkaképes korú nők számához viszonyítunk, akkor megállapítható, hogy a 15–54 éves korú nők 71 százaléka ténylegesen aktív kereső, s ez az arány a gyermekgondozási segélyen levő nőkkel együtt 80 százalékra növekszik.) A nők többé-kevésbé azonos lehetőségekkel folytathatják iskolai tanulmányaikat, ami ugyancsak bizonyos életmódbeli különbségek csökkenéséhez vezetett. Más demográfiai jellegzetességek viszont továbbra is jelentős mértékben differenciálnak. Így például a serdülő korúak, a felsőfokú tanulmányokat folytatók, valamint a pályakezdő fiatalok tevékenységi és magatartási rendszere számos csoportsajátosságot mutat, s ez megkülönbözteti őket a náluk 5–10 évvel idősebbektől. Másik lényeges differenciáló tényező a családi állapot, különösen pedig az, hogy van-e valakinek kiskorú gyermeke, vagy sem, és ha igen, mennyi. A kisgyermekes anya életmódja lényegében másként alakult, mint a gyermektelen nőé, sőt a férfiak esetében is tapasztalható eltérés; a többgyermekes családok esetében már csak az egy főre eső jövedelem csökkenése is jelentős életmódbeli következményekhez vezet.

A társadalmi rétegződésből, demográfiai jellegzetességekből, a munka- és a lakóhely területi sajátosságaiból adódó életmódkülönbségekhez járulnak végezetül minden egyes ember egyedi életmódjánál mindazok az egyéni készségekből, képességekből következő különbségek, amelyeknek kibontakoztatása az egyén és a társadalom hasznára a szocialista társadalom egyik legfontosabb célja.

4. Az elmondottak végiggondolásából következik, hogy „A szocialista életmód alapvető ismérvei, feltételei, fejlődési tendenciái" című kutatás keretében folyó munkák megtervezésekor eleve nem gondolhattunk arra, hogy valamilyen egységes életmódot keressünk társadalmunkban. Célunk az volt, hogy a kutatások – az életmód külön-

bozó „típusait" regisztrálva – kimutassák a változási tendenciákat és megjelöljék azokat, amelyek a szocialista társadalomra vonatkozó elképzelésekkel összhangban vannak.

Ma egyetlen, univerzális érvényességre igényt tartó szocialista életmódminta nem vagy csak nagy általánosságban fogalmazható meg, jóllehet egyes fontos elemek különböző, tényleges életmódjelenségekben megmutatkoznak.

A szocialista életmód elemei, vonásai a szocialista társadalom fejlődése során, e társadalom anyagi bázisának és a ráépülő társadalmi jelenségeknek a fejlődése során bontakoznak ki. A szocialista életmód már meglevő elemeit lényegében a szocialista társadalom termelte és termeli ki. Nem arról van szó tehát, hogy ebbe a társadalomba a szocialista társadalom valóságához képest valahonnan kívülről kell vagy lehet bevinni a szocialista életmód modelljét, mintáját. Az életmódkutatás feladata sem az, hogy az empirikus vizsgálatok során tapasztaltakat valamilyen kigondolt sémához viszonyítsa, hanem az, hogy elemezze az életmód jellegzetességeinek változási tendenciáit, minősítse azokat a szocialista társadalom általános céljai szerint, mutasson rá a kedvező változás okaira, illetve akadályaira. A továbbiakban e kutatási irány keretében végzett vizsgálatok eredményeit így, a problémák bemutatására törekedve kívánjuk összefoglalni.

IV. A mai magyar életmód legfőbb jellegzetességei, különbségei és problémái

1. A MUNKA ÉS AZ ÉLETMÓD

Az ember és a társadalom létének, fejlődésének döntő tényezője a munka, amely közvetlenül vagy közvetve a szükségletek kielégítéséhez vezet. Ebből következik, hogy az életmódnak is a munka a legfontosabb összetevője.

a) A vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy az utolsó tíz évben az egyik legfontosabb változás az életmód terén a technikai szint fejlődésében, azaz a munkavégzés gépesítésének előrehaladásában következett be. Ez a folyamat valamennyi gazdasági ágban és a legkülönfélébb foglalkozásúak esetében egyaránt megfigyelhető volt. Jelentős változások zajlottak le az elmúlt évtizedben az iparban, ahol az üzemrekonstrukciók során végrehajtott munkagép-kiselejtezések következtében tömegesen modernizálódtak a munkavégzési folyamatok. Hasonló fejlődés zajlott le az építőiparban is, ahol a dolgozók jelentős részének korábbi kisipari jellegű munkavégzését felváltotta a nagyüzemi specializált munka. Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy még mindig sok olyan üzem van, ahol a gépi berendezések elmaradnak a kor technikai színvonalától, ezeken a helyeken konzerválódnak a korábbi munkakörülmények és munkavégzési módok. Esetenként nem kis problémát okoznak a technikai fejlettségi szintben mutatkozó különbségek – esetleg ugyanazon termelési szervezeten belül –, minthogy ezek különbségeket idéznek elő a munkát végzők érdekviszonyaiban, magatartásában és életmódjában is.

A leglátványosabb átalakulás a mezőgazdasági nagyüzemekben volt. Itt az új gazdálkodási formák, a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok létrejötte után a munkavégzés még egy ideig nagyrészt a hagyományos technikák alkalmazásával történt. A hatvanas évek vége óta fokozatosan meghonosodó ipari termelési rendszerek növelték a mezőgazdaság produktivitását, s mivel a gépsorok ma

már éppen úgy dolgoznak a szántóföldeken és az istállókban, mint a gyárak csarnokaiban, az egykori parasztoknak új típusú munkára kellett átállniuk. Ezáltal életmódjukban ahhoz hasonló változás következett be, mint amilyet korábban az egyéni gazdálkodás feladása, a szövetkezeti gazdálkodásra való áttérés jelentett.

Az új termelési rendszerek bevezetése a mezőgazdaságba nemcsak az egykori parasztok életmódjára hatott, hanem változást hozott a városi dolgozók egy részének életében is. Az új gépek üzemeltetéséhez szükség volt szakmunkásokra, technikusokra, akiknek jelentős része a városokból érkezett falura. Már a Központi Statisztikai Hivatal 1973. évi mobilitásvizsgálata is jelezte a mobilitásnak azt az új irányát, amely a városból falura, az iparból a mezőgazdaságba történik, a Szövetkezeti Kutató Intézet újabb vizsgálatai pedig igazolják ezt az új tendenciát. Ez a fejlődési jelenség feltétlenül hozzájárul a társadalmi rétegek közötti életmódkülönbségek csökkentéséhez, és ezzel közelíti a szocialista társadalom egyik célját.

A munkások és parasztok munkavégzéséhez képest viszonylag kisebb volt a változás a szellemi dolgozók esetében. Az igazgatás, az adminisztráció gépesítése valójában még csak most indult meg. ezért az értelmiségiek és egyéb szellemi dolgozók munkatevékenységének gyökeres átalakulása csak az elkövetkező évtizedben várható.

b) A fokozott gépesítés, az automatizálás a termelékenység növelése szempontjából egyértelműen pozitív jelenség. Az életmód egészét tekintve azonban már lehetnek negatív kihatásai is. Az elvégzendő munkafolyamatok leegyszerűsödése nemcsak könnyítést jelenthet, hanem megfoszthatja a dolgozót a feladat megoldásából adódó siker élményétől is. A munkának az életmód szempontjából kettős jellege van: eszköz a különféle szükségletek kielégítésére szolgáló javak előteremtéséhez, de egyúttal az önkifejtés legfőbb módja is, mely által egy fontos szükséglet közvetlen kielégítője. Ha a munka során nem kell az emberi képességeket, készségeket, ismereteket mozgósítani, mert elegendő az egyszerű rutin, akkor a végzett munka csak részben tölti be funkcióját. Ez a probléma valamennyi gazdaságilag fejlett országban előtérbe került, automatikus megoldására pedig a szocialista gazdálkodás mellett sem számíthatunk.

c) A munka érdektelenségét azonban nemcsak a technikai fejlődés, hanem e fejlődés elmaradása is okozhatja. Ez a helyzet a segédmunkások nagy részénél. Annak ellenére, hogy egyre nagyobb lesz a hiány segédmunkásokban, mégis erősen elmaradt az általuk végzett munkák – így például az anyagmozgatás – gépesítése. Ennek következtében nem ritkaság, hogy automatizált üzemben az anyag-

mozgatást részben nyers fizikai erővel végzik. Ez a munkavégzés összeegyeztethetetlen a kor termelési szintjével. E munkák végzése nemcsak azért problematikus, mert erős fizikai igénybevétellel jár, vagy lélekölően monoton, hanem azért is, mert az így dolgozó ember egész életmódjára nem hat ösztönzőleg, fejlesztőleg. A munkával szemben támasztott alacsony igények szükségszerűen kihatnak e réteg egyéb tevékenységének, így kulturálódásának színvonalára is. További problémát jelent az is, hogy az ilyen munkát végzők saját munkájukat a fejlettebb technikával dolgozókkal összehasonlítva joggal elégedetlenek, és helyzetüket igazságtalannak érezhetik. Az alacsony képzettségi szint, a kulturális igények gyenge jelentkezése azután más hátrányos tényezőkkel is párosul: nagy család (így alacsony az egy főre eső jövedelem), lakáshátrányok (a segédmunkások jelentős része falun lakik, hosszú távolságra ingázik, a városokban pedig többnyire rossz lakásviszonyok között él), igénytelen életvitel, amelyhez a réteg arányához képest nagyobb mértékben társulnak a deviancia különböző formái stb.

A több mint 600 ezer főnyi segédmunkásság léte és viszonyai összefüggnek tehát a történeti hagyatékból eredő technikai elmaradottsággal, melynek felszámolása folyik. Nem megnyugtató azonban az a tény, hogy a segédmunkásság reprodukálása tovább folyik, hiszen a fiatalok nem jelentéktelen hányada most is előzetes szakképesítés nélkül kezd dolgozni. Ez egyrészt bizonyos munkafázisok esetében késlelteti a technikai fejlődést, mert továbbra is lesz segédmunkás, aki vállalkozik a technikailag igénytelen munka elvégzésére, és ez önmagában is nehezíti a technológiai fejlesztést. Másrészt konzerválja, sőt reprodukálja a társadalomban egy olyan csoport létét, amelynek életmódjában a legfontosabb összetevő, a munkavégzés, inkább visszahúzó, mint serkentő erejű.

d) A szocialista munkásmozgalom kezdettől fogva egyik fő céljának tekintette a munkaidő csökkentését, hogy ezáltal a munkásoknak maradjon idejük a pihenésre, regenerálódásra, olyan tevékenységek folytatására is, amelyek más irányú érdeklődésük kielégítését szolgálhatják és életüket gazdagabbá tehetik. Magyarországon a szocialista fejlődés a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején érkezett el arra a pontra, amikor a kéthetenkénti szabad szombat bevezetésével megtehette az első lépést ebben az irányban.

A hetvenes évek elején végrehajtott időmérleg-vizsgálat azonban azt mutatta, hogy a tényleges munkavégzés igénybe vette a szabad szombatok egy részét is, sőt a munkavégzéssel töltött idő a többi hétköznapokon is meghaladta a törvényesen megszabott 8 órát mind a munkás, mint pedig a szellemi foglalkozású férfiak esetében.

A kereső munkával töltött idő hossza 1972-ben (órákban, tizedórákban)

Megnevezés	Hétköznap	Szombat	Vasárnap
Szak- és betanított munkás			
férfi	9,3	6,3	3,4
nő	6,8	4,6	2,1
Vezető és értelmiségi			
férfi	8,8	5,6	2,1
nő	6,7	3,1	1,4
Egyéb szellemi foglalkozású			
férfi	8,9	6,0	3,3
nő	6,9	3,7	1,2

Amennyiben a munkások és szellemi dolgozók szabad szombatjaikat kikapcsolódásra, pihenésre fordítanák, az átlagos szombati munkaidőnek 4 órának, illetve annál is kevesebbnek kellene lennie – figyelembe véve a vizsgálati mintában szereplő betegeket, szabadságon levőket. Ezzel szemben a férfiak esetében a szombati munkaidő mind a három bemutatott kategóriában meghaladta a 4 órát, mégpedig másfél-két órával. Hétköznapokon a tényleges munkaidő ha arányban nem is, de jelentősen meghaladja a 8 órát, továbbá figyelemre méltó a vasárnapokon munkával töltött átlagos idő tartama is.

A törvényes munkaidő csökkentése tehát nem vezetett nyomban a szabadidős tevékenységekkel eltöltött idő komoly növekedéséhez, ugyanis a dolgozók nagy része a felszabadult időt további munka vállalására fordította, amivel jövedelmét növelte. Amint a Központi Statisztikai Hivatal 1976–1977. évi országos időmérleg-vizsgálatának adataiból kiderül, jelentős arányú maradt a munkanapi túlórázás és a szabadnapi munkavégzés a hetvenes évek második felében is.

A főfoglalkozásként munkát végzők százalékos aránya és az átlagos munkaidő (percben)

Megnevezés	Hétköznap		Szombat		Vasárnap	
	százalékos arány	átlagos munkaidő	százalékos arány	átlagos munkaidő	százalékos arány	átlagos munkaidő
Aktív férfi						
vezető	88,4	500	48,9	346	2,2	—
értelmiségi	82,7	483	48,8	358	15,9	353
egyéb szellemi	83,7	498	43,6	397	14,1	389
szakmunkás	84,1	513	47,6	455	11,8	477
betanított munkás	80,5	511	43,4	469	20,3	480
segédmunkás	81,1	528	54,4	504	17,5	447
növényterm.	71,4	534	61,3	475	20,4	456
állattenyésztő	80,2	523	88,6	493	60,6	478
mg. gépkezelő	87,2	580	73,7	506	11,9	514
Aktív nő						
vezető	82,6	475	52,9	342	—	—
értelmiségi	73,4	442	48,0	337	10,0	198
egyéb szellemi	82,0	475	36,1	347	9,1	381
szakmunkás	76,7	474	39,7	423	5,1	392
betanított munkás	75,9	464	45,0	436	14,0	359
segédmunkás	76,9	459	43,2	402	12,3	418
növényterm.	52,3	504	30,5	385	7,9	445
állattenyésztő	62,0	524	75,0	517	—	—
mg. gépkezelő	—	—	—	—	—	—

(Évi átlagos hétköznapra, szombatra és vasárnapra számítva, csak azok figyelembevételével, akik a munkát végezték.)

Mint az adatokból látható, a férfiak valamennyi foglalkozási csoportjánál, a nőknél egy kivétellel a szombati munkavégzők aránya meghaladja a hétköznapi munkavégzők arányának felét, azt, amennyire akkor lehetne számítani, ha a szabad szombatokat mindenki pihenésre, szórakozásra használná fel. A két arányszám egybevetése alapján mutatkozó többlet mint a szabad szombatokon is főfoglalkozásként munkát végzők aránya értelmezhető:

Megnevezés	Férfi	Nő
Vezető	16,3	28,1
Értelmiségi	18,0	30,7
Egyéb szellemi	4,2	12,0
Szakmunkás	13,2	3,3
Betanított munkás	7,8	18,6
Segédmunkás	34,1	12,4
Növénytermesztő	71,6	16,6
Állattenyésztő	109,4	126,6
Mezőgazdasági gépkezelő	69,0	—

e) Az 1976–1977. évi időmérleg-vizsgálat adatai szerint a szombatonként, illetve vasárnaponként végzett nem mezőgazdasági különmunka gyakorisága 1–2 százalék, tehát nem jelentős.

Az 1972–1973. évi felvételek a legnagyobb méretű különmunkát a mezőgazdasági foglalkozásúaknál mutatták ki, ami a kisegítő gazdaságokban folytatott munkával függ össze.

A termelőszövetkezeti fizikai dolgozók által kereső tevékenységgel eltöltött idő hossza 1973-ban (órában)

Megnevezés	Átlagos nyári nap		Átlagos téli nap	
	férfi	nő	férfi	nő
Állandó munkahelyen	8,4	4,4	6,4	2,6
Alkalmi munkahelyen részes munkán	0,4	0,5	0,2	0,1
Háztáji és kisegítő gazdaságban	2,3	2,9	2,1	1,6
Összesen	11,1	7,8	8,7	4,3

A termelőszövetkezetek dolgozói átlagosan tehát több mint napi két órát dolgoznak a kisegítő gazdaságban. A kisegítő gazdaságokban végzett munka azonban nemcsak a termelőszövetkezeti parasztság életmódját jellemzi. Az 1972-es Általános Mezőgazdasági Összeírás kimutatta, hogy a kisegítő gazdaságok más társadalmi rétegek mindennapi életében is nagy szerepet játszanak. A mezőgazdasági foglalkozásuk mellett jóformán minden falun lakó ipari munkás is rendelkezik kisegítő gazdasággal, továbbá 250 ezer kisegítő gazdaság-

ban szellemi foglalkozású és annak családja termelt. E gazdaságok többsége éppen nem a mezőgazdasági foglalkozásúak kezében van. Az itt végzett munka nagyarányú elterjedtségét és jelentős időigényét bizonyítják az 1976–1977. évi időmérlegadatok is.

Jovedelemkiegészítő mezőgazdasági munkát végzők százalékos aránya és az átlagos munkaidő (percben)

Megnevezés	Hétköznap		Szombat		Vasárnap	
	százalékos arány	átlagos munkaidő	százalékos arány	átlagos munkaidő	százalékos arány	átlagos munkaidő
Aktív férfi						
vezető	7,4	82	6,4	117	17,4	141
értelmiségi	6,8	148	4,9	201	11,6	276
egyéb szellemi	23,7	112	26,2	208	29,4	192
szakmunkás	25,6	120	28,5	205	26,8	176
betanított munkás	37,2	135	45,9	198	45,5	162
segédmunkás	46,9	151	41,2	243	46,7	178
növényterm.	71,7	220	75,0	270	77,4	273
állatteny.	71,1	157	74,3	198	62,9	190
mg. gépkezelő	59,0	100	60,5	137	69,0	204
Aktív nő						
vezető	1,4	100	11,8	195	—	—
értelmiségi	6,5	74	—	—	4,0	140
egyéb szellemi	7,8	77	9,2	170	9,7	168
szakmunkás	13,5	89	13,7	89	12,5	87
betanított munkás	31,8	88	26,6	118	26,5	92
segédmunkás	38,0	114	37,5	135	41,9	102
növényterm.	83,1	163	81,7	182	82,9	126
állatteny.	59,5	101	66,7	132	75,0	96
mg. gépkezelő	—	—	—	—	—	—

A kisegítő mezőgazdasági gazdaság így a mai magyar életmód szempontjából fontos jelenség, hiszen minden második háztartásnak van kisegítő gazdasága. E gazdaságok jelentős szerepe a magyar mezőgazdasági termelésen belül közismert, és a gazdasági tervek szerint még hosszú időn keresztül meg is marad. A kisegítő gazdaságokban végzett munka hozzájárul a szocialista társadalom gazdasági és társadalmi céljainak megvalósításához. Ezzel szemben már problematikus, hogy a lakosság ellátásához, a nemzeti jövedelemhez való nagy hozzájárulást a kisegítő gazdaságok legnagyobbrészt kézi munkával, primitív technológiával, hatalmas munkaidő-ráfordítással érik el. Az 1972. évi Mezőgazdasági Összeírás adatai szerint az egy gazda-

ságra jutó napi átlagos munkaidő 4,6 óra, azaz évi 1680 óra volt. Ez az egész országra számítva 2,7 milliárd órát jelent, amely munkaidő-mennyiség 1,2 millió aktív keresőnek, azaz az összes aktív kereső együttes egész évi munkaidőalapjával egyenlő. Ez a munkamennyiség 24 milliárd forint bérjellegű jövedelmet eredményezett, ami átlagosan valamivel több, mint 9 Ft-os órabért jelent. Ha figyelembe vesszük még azt a hasznot, ami a személyi fogyasztású termékeknél a felvásárlási és fogyasztói árak közötti különbségekből adódik, és levonjuk a jövedelmi adót, akkor 8,30 Ft átlagos órabért kapunk. Ez a kereseti szint azt mutatja, hogy a háztáji és kisegítő gazdaságok zöme nem juttatja a termelőket különösebb nyereséghez, hanem egy részüknek ez nyújt lehetőséget munkaerejüknek a főfoglalkozáson túli értékesítésére. Ez a kisegítő gazdaságokban végzett munka egyik magyarázata. A másik magyarázat a falusi emberek hagyományaival, normáival, értékeivel függ össze, hiszen a kisegítő gazdaságok nagyobb részében viszonylag alacsony haszon mellett is folyik a termelés. A magyar falusi kultúra a ház körüli tevékenységet nem tekinti igazán munkának, tartamát hozzávetőlegesen sem méri, és így az időbeli ráfordítást nem veti egybe a megtermelt eredménnyel.

f) A teljes foglalkoztatás, illetve az egyes területeken jelentkező munkaerőhiány a munkásoknak és a szellemi dolgozóknak saját szakismeretük területén is, fő foglalkozásuk mellett lehetőséget nyújt kereső munka végzésére. Ez is valós társadalmi szükségletet elégít ki: a velük kapcsolatos ellenérzéseket az váltja ki, hogy jövedelmezőségük magasabb, néha többszöröse a főfoglalkozás keretében végzett munkának, és ez a helyzet visszaélésekre is lehetőséget ad.

A főfoglalkozás mellett végzett kereső munka semmiképpen sem kezelhető egyedül, a munkavégzés egészéből kiszakítva. Gyakorisága, a ráfordított időmennyiség a főfoglalkozásként végzett munkák szervezettségének, intenzitásának és elosztásának függvénye. Ennek következtében a vele kapcsolatos negatív jelenségek megszüntetésének útja is a főfoglalkozásként végzett munkák jobb szervezésében van.

g) A munkahelytől távol, az úgynevezett szabad idő terhére végzett munkának még egy típusa van: ez a fizetetlen többletmunka. a munkahelyről hazavitt feladat. Ez elsősorban az értelmiségiek körében fordul elő. A budapesti V. kerületben dolgozó vezetők és értelmiségiek körében 1978-ban lebonyolított vizsgálat során a megkérdezettek 41 százaléka tett említést arról, hogy a vizsgálati napot megelőző héten otthon hivatalos munkát végzett. A fizetetlen többletmunka ilyen jelentős mértékű előfordulása részben jelzi a mun-

kával való azonosulást, a hivatali elkötelezettséget, de még inkább bizonyíték a munkaszervezés hiányosságaira.

h) Az egyén többletjövedelmét, amely a mellékfoglalkozás formájában végzett kereső munka gyümölcse, a legkülönbözőbb formában használja fel. Sokaknál az alapvető szükségletek kielégítéséhez járul hozzá. Ez például a helyzet azon fiatal férfiak esetében, akiknek felesége kisgyermekükkel gyermekgondozási szabadságon van, és a férj többletjövedelme a feleség átmeneti inaktivitásával járó családi jövedelem csökkenését pótolja. Nagyon sokszor az önálló lakás megszerzésére való törekvés vagy a lakás szerzésekor vállalt kölcsönök törlesztése motiválja a különböző munkák vállalását. Az életciklus későbbi szakaszában az emberek a többletjövedelem révén élhetnek azokkal az újonnan jelentkező lehetőségekkel, amelyeket a gazdasági fejlődés viszonylag nem olyan régóta nyújt.

A fentieket figyelembe véve, továbbá a többletmunka népgazdasági hasznára gondolva nem vitás, hogy a többletmunka hozzájárul az életmód fejlődéséhez, gazdagodásához. Kérdés viszont, hogy miként hat más tekintetben e munka az életmód alakulására. Az egyik probléma az, hogy mitől von el időt és energiát a többletmunka: nem válik-e például a sokoldalú kulturálódás vagy a családi élet, a gyermekekkel való rendszeres foglalkozás akadályává, avagy nem csökkenti-e a pihenés idejét olyan mértékben, hogy az előbb vagy utóbb elkerülhetetlen egészségi károsodással jár? A másik probléma a plusz keresettel járó többletmunka rendszeres végzésének a tudati szférában, az értékek rendjére gyakorolt hatásával függ össze. Az éveken át folytatott, rendszerint rutinjellegű munka ritkán segíti elő a szakmai fejlődést; háttérbe szorítja a munka alkotó jellegére vonatkozó igényeket. Ezzel szemben a magasabb jövedelem önálló értékké válik, nem pedig bizonyos célok eléréséhez szükséges eszközzé. A felhasználás módja másodlagos lehet, a célokat esetleg utólag kereshetik az emberek a rajtuk eluralkodott jövedelemszerzési hajszához.

j) Az életmód munkadimenziójának része a végzett munka szubjektív értékelése is. Ennek vizsgálatára még nem sikerült vitathatatlan, bizonyító erejű módszereket kialakítani. Figyelemre méltó kísérlet azonban e téren az a vizsgálat, amelyet a Népművelési Intézet és a Szociológiai Kutató Intézet közösen hajtott végre éppen az életmóddal kapcsolatos kutatási irány keretében.

A vizsgálatról „Az emberi erőforrások kérdése" címmel adott beszámoló jelentés részletesen értékelte a kérdőíves vizsgálatnak a végzett munka értékelésére vonatkozó kérdésére adott válaszokat.

Az egyik releváns kérdés azt tudakolta, hogy „az a munka, amit végez, tudása legjavát igényli-e?" A megkérdezett aktív keresők 61 százaléka válaszolt fenntartás nélküli igennel, 24 százalék véleménye szerint ez részben áll fenn, és 15 százalék mondta, hogy ez egyáltalán nem áll az ő esetére. Mintegy 15–20 százalékot tesz ki más kérdéseknél is azoknak a száma, akik úgy érezték, hogy a különféle képességekből, ismeretekből kevesebb is elég volna jelenlegi munkájuk elvégzéséhez.

A negatív jellegű válaszok az aktív keresők arányában az egyes kérdéseknél

Magasabb szakképzettségre	18
Hosszú évek tapasztalatára	19
Kezdeményezőkészségre, találékonyságra	20
Figyelemre, összpontosításra, gondosságra	13
Donteni, határozni tudásra	18
Állandó továbbképzésre, továbbtanulásra	14

(Negatív válasznak tekintettük azokét, akik a „valamivel kevesebb is elég volna", illetve a „jóval kevesebb is elég volna jelenlegi munkám elvégzéséhez" kategóriát választották.)

Ugyancsak ezt a nagyságrendet adta a negatív válaszok aránya arra a kérdésre, hogy a megkérdezett a vizsgálat idején azon a pályán volt-e, olyan munkát végzett-e, amihez kedve, tehetsége volt. 16 százalék válaszolt nemmel, másik 16 százalék mondta, hogy részben és 68 százalék felelt igennel. A kombinatív feldolgozás adatai azt mutatják, hogy a segédmunkások körében a legmagasabb a negatív válaszok aránya; itt az első kérdés esetében 40 százalék mondta, hogy munkája nem igényli tudása legjavát és 27 százalék, hogy nem olyan munkát végez, amelyhez kedve volna. Az értelmiségieknél ezen mutatók értéke 4, illetve 9 százalék volt. Illúzió volna bárhol és bármikor azt várni, hogy munkájával mindenki elégedett legyen, de a teljes aktív népességre jellemző 15–20 százalék közötti negatív, kiábrándult válaszarány már jelentős kisebbségre utal. Ezzel a problémával foglalkoznia kell a társadalompolitikának is.

A munkavégzés motívumai között a szocialista társadalomban is alapvető a szükségletek kielégítésére szolgáló jövedelem megszerzésére való törekvés. Éppen ezért lényeges a dolgozók részéről az az érzés, hogy munkájukkal megfelelő keresethez tudnak jutni. A már idézett Népművelési Intézet–Szociológiai Kutató Intézet által együttesen lefolytatott vizsgálat kérdései közül egy azt tudakolta, hogy a dolgozók munkahelyükön miként ítélik meg a kereseti lehetősé-

geket. Mindössze 11 százalék mondta, hogy a kereseti lehetőségek rosszak, 38 százalék, hogy jók, míg a többiek az „is-is" válasz kategóriával élték. A határozottan negatív vélemény aránya tehát nem magas, alatta van annak, ami a munkával való egyéb elégedetlenséget fejezte ki.

A kereset mellett lényeges szerepe van a munkahelyi közösséghez tartozás értékelésének is abban, hogy a munka milyen szerepet játszik valakinek az életében. Ez a közösség sokféle lehet: nem kivételes jelenség az olyan munkahelyi kollektíva, amelyet az együttes ivások, a jogtalanul szerzett előnyök, együtt elkövetett visszaélés, lopás, csalás tart össze. Ezzel szemben a szocialista normákat valló közösség mind a munkavégzés, mind pedig az életmód egyéb összetevői szempontjából fontos lendítő erőt jelenthet. Ilyen szempontból van nagy jelentősége a szocialista brigádmozgalomnak, mely keretet teremt a pozitív irányba ható közösség kialakulása számára.

2. A FOGYASZTÁS ALAKULÁSA

a) A magyar életmód gazdagodásában a leglátványosabb előrehaladás a fogyasztás terén mutatkozott az utolsó másfél-két évtizedben. A fogyasztás szintje mindegyik alapvető társadalmi osztályban és rétegben növekedett, mégpedig olyan differenciáltsággal, amely korábbi elmaradásokat csökkentett. A fogyasztás szintjének növekedése együtt járt a fogyasztási struktúra változásával is. A Belkereskedelmi Kutató Intézet adatai szerint a fogyasztás szintje 1962-ben a szellemi dolgozók háztartásában 35 százalékkal, 1975-ben 29 százalékkal volt magasabb a munkásháztartásokénál, a kettős jövedelmű, illetőleg paraszti háztartások fogyasztási szintje viszont utolérte a munkásokét. A fogyasztás bizonyos differenciáltságát jelzi az is, hogy az áremelkedések jobban érintették a munkás- és szellemi háztartásokat, mint a kettős jövedelmű és paraszti háztartásokat. (A különbségek azonban jelentős mértékben adódnak az élelmiszerpiacon elfoglalt különböző helyzetből.)

Az életmód alakulásában azonban igen fontos tényező az, hogy a lakosság nagyobb részének jövedelmében megjelent, a magas jövedelmekben pedig igen jelentős lett az úgynevezett diszponibilis jövedelemhányad, továbbá olyan fogyasztási javak váltak általánossá, amelyek a hatvanas évek elején még csak egészen kevesek számára voltak elérhetőek. A fejlődést ezért először a tartós fogyasztási cikkek elterjedési mutatójával jellemezzük:

Az 1000 lakosra jutó ellátottság	1960	1975
Hűtőgép	3,8	218
Mosógép	45,2	228
Porszívó	10,7	157
Gépkocsi	3,1	55
Motorkerékpár	23,6	69
Rádió	222*	242*
Televízió	10,4*	226*

* Előfizetők száma

Az ellátottság mértékéről jobban értelmezhetők azok a mutatók, amelyek a háztartások számához viszonyítanak. Ezek a mutatók társadalmi rétegek szerinti bontásban – a Belkereskedelmi Kutató Intézet vizsgálatai szerint – a következő fejlődést mutatják:

A tartós fogyasztási cikkek 100 háztartásra jutó állománya (db-ban)

Megnevezés	Munkás		Szellemi		Kettős jövedelmű		Paraszti	
	háztartásokban							
	1962	1975	1962	1975	1962	1975	1962	1975
Hálózati rádió	—	78	—	81	—	83	—	79
Táskarádió	—	72	—	96	—	61	—	37
Rádió összesen	94	150	98	177	93	144	72	116
Televízió	19	93	31	96	3	94	2	75
Magnetofon, lemezjátszó	14	46	26	71	5	29	1	13
Fényképezőgép	24	44	46	71	11	29	4	15
Mosógép	36	90	52	89	24	95	14	81
Centrifuga	—	51	—	68	—	36	—	27
Padlókefélőgép	1	4	7	10	0	2	—	1
Porszívógép	7	69	28	86	1	53	—	36
Hűtőszekrény	2	79	8	90	—	68	—	51
Boyler	3	30	12	55	—	19	—	11
Varrógép	39	45	44	47	52	53	44	48
Kerékpár	77	112	71	80	134	194	107	153
Motorkerékpár	11	22	9	14	17	46	6	26
Autó	—	14	—	33	—	17	—	7

Az adatok azt mutatják, hogy az egyes társadalmi rétegek ellátottsága között lényeges a különbség. A legnagyobb a 100 háztartásra számított ellátottsági mutató rétegenként számított értékei között

azon cikkeknél, amelyek ma még viszonylag kevésbé elterjedtek, például a gépkocsinál vagy a boylernél. Ezzel szemben a rádió, a televízió vagy a mosógép esetében az aktív keresővel rendelkező háztartások között kicsik az eltérések: e téren az inaktívak háztartásainál figyelhető meg komolyabb lemaradás. A legfontosabb társadalmi rétegek és az inaktív háztartások ellátottságának 1976 végén mért mutatói az alábbiak:

A tartós fogyasztásicikk-állomány 1976 végén
(darab/100 háztartás)

Megnevezés	Hűtőgép	Boyler	Mosógép	Porszívó	Gépkocsi	Motork	Rádió	Televízió
Munkáscsalád	78	28	89	66	17	23	123	91
Szovetkezeti parasztcsalád	65	20	87	47	12	33	110	84
Vezető állású értelmiségi család	98	61	90	95	55	18	169	106
Egyéb szellemi család	93	51	89	89	30	15	150	99
Inaktív család	47	17	57	33	1	3	98	55

Az inaktív háztartások jelentős lemaradása jelzi, hogy e csoporton belül még nagy azoknak az aránya, akik egyáltalán nem rendelkeznek diszponibilis jövedelemrésszel; lényegében az alapvető szükségleteiket, főként elemi szükségleteiket tudják kielégíteni, mégpedig úgy, hogy a szükségletek kielégítésénél a legalacsonyabb árú cikkek dominálnak. Ilyen helyzetben a nyugdíjasokon kívül mások is vannak, de az előbbiek képezik a lemaradt életszínvonalú csoporthoz tartozók zömét.

b) A tartós fogyasztási javak terjedése mellett, az életmódban lényeges helyet elfoglaló életszínvonal-fejlődés másik jellegzetes mutatója a fogyasztási struktúra változása. Ez a struktúra az élelmiszer-fogyasztásra fordított jövedelemhányad folyamatos csökkenését, a tartós fogyasztási cikkek vásárlására, a szolgáltatások igénybevételére történő ráfordítás emelkedését mutatja.

A jelenlegi fogyasztási struktúra társadalmi rétegek szerint differenciált: a kiadások megoszlása a legkedvezőbbnek a vezető állásúak és az értelmiségiek, a legkedvezőtlenebbnek a községekben lakó nyugdíjasok esetében tekinthető.

Az egy főre eső évi személyes célú kiadások megoszlása 1976-ban
(KSH háztartásstatisztikai adatok százalékban)

Megnevezés	Munkás, szövetkezeti tag		Szellemi, ebből vezető és értelmiségi		Inaktív, ebből községben lakó	
Élelmiszerek	33,7	36,1	27,7	25,1	44,0	46,7
Élvezeti cikkek	8,6	8,6	6,7	6,0	8,0	8,4
Ruházkodási cikkek	13,0	12,3	12,0	10,9	9,4	9,5
Nagy értékű, tartós javak	9,1	9,4	10,4	11,7	4,1	3,9
Egyéb fogyasztási iparcikkek	13,5	12,5	16,4	17,5	15,4	15,0
Lakásépítés, ingatlan	9,8	13,2	8,6	8,7	5,9	7,8
Szolgáltatási kiadások	12,3	7,9	18,2	20,1	13,2	8,7

Az élelmiszer-fogyasztáson belül változatlanul megmutatkozik a hagyományok továbbélése. A sertés- és marhahúsfogyasztás aránya 8 vagy 12 az 1-hez. Még a vezetők és értelmiségiek is közel nyolcszor annyi sertéshúst fogyasztanak, mint marhahúst. A zsiradékon belül a disznózsír dominál 60–65 százalékkal, kivéve a vezetőket és értelmiségieket, akiknél a zsírfogyasztás már 50 százalék alá esett. Nagy a kenyér-, péksütemény-, liszt- és lisztárufogyasztás, de itt már igen erősek a rétegkülönbségek. A szövetkezeti parasztok kenyérfogyasztása mintegy kétszerese a vezetők és értelmiségiek fogyasztásának.

Magyarországon az élelmiszerek fogyasztása, az étkezés sajátos kultusz tárgya, túlmegy a táplálkozási szükséglet kielégítésén. Ez feltehetően oda vezethető vissza, hogy 1945 előtt az ország népességének egyharmada rosszul táplált volt, időnként éhezett. A jóllakottság akkoriban a társadalom egyes szegmentumaiban szinte érték, életcél volt. A háború alatt, valamint a háború befejeződését követő évben további tömegek is megismerkedtek a koplalással. Az utóbbi időszakokban ugyan a népesség zöme jövedelmi, illetve kereskedelmi ellátottságból adódó akadály nélkül tud megfelelő mennyiségű élelmiszerhez hozzájutni, a korábbi beidegződések azonban bizonyos fokig mégis élnek; ez megnyilvánul abban is, hogy a családok jelentős része napról napra kívánja élvezni a jóllakottság érzetét. Ennek szükségszerű következménye a túltápláltság, ami egészségtelen, s már ezért is ellentétes a szocialista életmóddal. Ha ugyanis igaz, hogy az „evésben emberi viszonyok sűrűsödnek", azaz a táplálkozás módja értékeket hordoz, akkor kívánatos, hogy a táplál-

kozás ne öncél, még kevésbé presztízs jellegű elem, hanem olyan eszköz legyen, amely a tudományos kutatások eredményeinek figyelembevételével racionálisan betölti szerepét. Az életmódnak ezt az elemét is éppen úgy mint a többit, végső soron az életmód egészében elfoglalt helye minősíti.

c) A háztartásstatisztikai adatok szerint az összes személyi célú kiadásnak mintegy 6–9 százalékát fordítjuk élvezeti cikkekre. A szeszes italokra költött összeg hányada 3–6 százalék. Sajnos, más forrásokból tudjuk, hogy ezek az adatok messze alábecsülik az alkoholfogyasztás mértékét: ezen a téren a háztartásstatisztikai adatgyűjtés módszere sem alkalmas az őszinte válaszok szerzésére, a teljes fogyasztói népességre jellemző minta megfigyelésére. A népgazdasági mérleg fogyasztási adataiból az derül ki, hogy a szeszes italra fordított kiadások a személyi fogyasztás költségeinek ma már több mint 10 százalékát teszik ki.

A szocialista társadalom normái nem ítélik el az alkohol fogyasztását és nem kívánják az absztinenciát. Még a rendszeres bor, sör vagy pálinka ivása is elfogadható. Baj akkor van, ha az alkoholfogyasztás uralkodóvá válik az egész magatartásrendszeren belül, azaz az alkoholra fordított összegek nagysága megakadályozza egyéb szükségletek kielégítését, a fogyasztás pedig befolyásolja az összes többi tevékenység alakulását. Közismert az összefüggés a társadalmi normákba ütköző magatartások bekövetkezése és az alkoholizmus között, ami másképpen úgy fogalmazható, hogy az alkoholisták sokkal inkább ki vannak téve annak, hogy bűncselekményt kovessenek el, társadalmi konfliktusaikat ne tudják kielégítően megoldani, öngyilkosságba menekuljenek vagy elmebetegekké váljanak, mint a nem alkoholista népesség.

Nyilvánvaló, hogy az alkoholizmus összeegyeztethetetlen a szocialista életmód követelményeivel, és minden téren küzdeni kell visszaszorításáért. Az alkoholizmus azonban csak másodlagosan fogyasztási probléma: abban, hogy valaki az ivás rabjává válik sokkal nagyobb szerepe van a társadalmi összefüggésekkel rendelkező belső késztetéseknek, mint a rendelkezésre álló jövedelem nagyságának vagy a kereskedelem alkoholkínálatának. A prohibíciós politikák csődje intő jel arra, hogy ne keressük a megoldást kizárólag forgalmazási intézkedésekben, hanem legyen az alkoholizmus elleni fellépés a munka, az egészségügyi gondozás, a politikai tevékenység és a kulturális területek kozos feladata.

d) A lakosság ruházkodásában is megállapítható a színvonal általános emelkedése, ami elsősorban a választék növekedésében nyilvánul meg. Az emberek éltek a lehetőségekkel és általában növekvő

gondot fordítottak öltözködésükre. Érvényes ez a fiatalok öltözködésére is, annak ellenére, hogy az ő esetükben a farmernadrág elterjedésével bizonyos uniformizálódás következett be: a különböző márkájú farmerek közül a legrangosabbak, valamint kiegészítőik megszerzésére azonban ők is törekednek.

Ahogy az étkezés, úgy a ruházkodás is öncélúvá válhat. Pontos határvonalat szinte lehetetlen húzni, hogy meddig tart a racionális, ízléses öltözködés és mikor válik az új cikkek vásárlása divatmajmolássá, pazarlássá. A mindennapi tapasztalatok azt mutatják, hogy a leggyakrabban a fiatalok, a serdülők öltöztetésénél lépik túl a szülők a határt, és ezzel mintegy kárpótolni kívánják magukat is azért, amitől gyermekkorukban elestek.

A fogyasztáson belül még három kiadáscsoportról kívánunk megemlékezni, amelyek a jelenlegi magyar életmód alakulásának lényeges összetevői: a szolgáltatások igénybevételéről, a gépkocsivásárlásról és üzemeltetéséről, valamint a lakásépítésről, ingatlanvásárlásról.

A szolgáltatások fordított átlagos kiadások, amelyek osztályokrétegek szerint igen erős differenciálódást mutatnak. Tapasztalható ez már az élelmezés területén is, ahol a háztartáson kívüli étkezések aránya az összkiadásokban a szövetkezeti parasztoknál csupán 3 százalék, a munkásoknál 8, az egyéb szellemieknél 14, a vezetőknél és értelmiségieknél viszont már 16 százalék. Jelentős a különbség a háztartási szolgáltatások igénybevételénél, a testápolási szolgáltatásoknál, a hírközlési szolgáltatás igénybevételénél és a kulturális szolgáltatásoknál. A legnagyobb eltérés az üdülési kiadásoknál figyelhető meg. E téren az egy főre jutó kiadás a vezető és értelmiségi családokban ötször nagyobb, mint a munkáscsaládokban és tízszerese a paraszti családbelinek.

Az egy főre jutó évi kiadások
a szolgáltatás néhány területén (forintban)

Megnevezés	Munkás	Szövetkezeti paraszt	Vezető és egyéb szellemi értelmiségi	
Háztartási szolgáltatás	58	43	301	185
Testápolás	177	94	406	354
Hírközlés	98	74	247	191
Kulturális szolgáltatás	354	288	653	540
Üdülés	220	111	1107	676

A szolgáltatások fokozott igénybevétele magasabb életszínvonal mutatója. A szolgáltatások egy része megkönnyíti bizonyos szükség-

letek kielégítését anélkül, hogy a családoknak külön munkát kellene e célra fordítani. Más szolgáltatások az egészségesebb, a kulturáltabb, ismeretekben gazdagabb élethez segítik hozzá az embereket, és így előmozdíthatják a szocialista ember ideáljának megvalósítását.

e) A személygépkocsik elterjedése már a hatvanas években megindult, és az életmódra gyakorolt hatását már ekkor alapos szociológiai kutatás elemezte. Az akkor tett megállapítások ma is érvényesek: az autó továbbra is lehetőséget nyújt a gazdagabb életre, de ugyanakkor azzal a veszéllyel is jár, hogy beszűkíti tulajdonosa életét.

A magán-személygépkocsi elvben lerövidítheti a mindennapi közlekedés idejét és kényelmessé teheti azt. Ott azonban, ahol a korábbi évszázadokban kialakult városstruktúra csak szűk kereteket szab az egyre növekvő gépkocsiforgalom számára, az autón megtett út több időt vehet igénybe és kimerítőbb lehet, mint a tömegközlekedési eszközök használata. Városon kívül az úthálózat fejlettségétől és minőségétől függ, hogy mennyivel előnyösebb az autó használata más eszközöknél, például a vasútnál. Ha valaki a kedvezőtlen feltételek ellenére is erőlteti a saját gépkocsijával való közlekedést, akkor tulajdonképpen egy eszköz rabjává válik. Ez életmódjának alakulását kétségtelenül negatívan befolyásolja, az ország energiagazdálkodása számára pedig felesleges és egyre drágúló teher.

Nagy lehetőségeket kínál a személygépkocsi a szabad idő eltöltésére. A nagyobb mozgási lehetőség kitágítja a megismerhető tájak, városok körét. De itt is bekövetkezik az ellenkező irányú változás. Ha az autó megvétele után telek vagy nyaraló megvásárlására is sor kerül, akkor attól fogva az autó jóformán csak arra szolgál, hogy a tulajdonosát minden hétvégén a telekre, a nyaralóba vigye; ez esetben is az életmód nem kitágul, hanem beszűkül.

A személygépkocsival való ellátottsági adatok társadalmi rétegek szerint lényegesen eltérőek. Ezt tükrözik a személygépkocsi-vásárlásra és -fenntartásra fordított kiadások is.

A gépkocsival kapcsolatos, egy főre jutó évi kiadás 1976-ban (forintban)

Megnevezés	Munkás	Szövetkezeti paraszt	Vezető és egyéb szellemi értelmiség	
Személyautó-vásárlás	522	580	2029	986
Járműalkatrész, üzemanyag	349	288	1433	675

f) 1976-ban az egy főre jutó személyi kiadások 9–13 százaléka a lakásépítést, az ingatlan vásárlását szolgálta. Ez a hányad a legmagasabb – 13 százalék – a parasztságnál volt; ebből 11 százalék építésre, 2 százalék ingatlanvásárlásra ment; a legalacsonyabb – 9 százalék — a vezetőknél és értelmiségieknél volt, amelyből az építési hányad 6, az ingatlanvásárlás 3 százalékot tett ki.

A fenti kiadások két különböző cél érdekében eszközölt ráfordításokból adódnak. Az egyik a saját, önálló lakás elérésével kapcsolatos, a másik a hétvégi ház, nyaraló szerzését célozza. Az előbbi egy alapvető szükségletet elégít ki, az utóbbi jellegzetesen a megnövekedett lehetőségek produktuma, ez az egyik olyan látványos jelenség, amely a nagy tömegek hetvenes évekbeli életmódját megkülönbözteti a hatvanas évekbelitől.

Összeegyeztethető-e a telek, a hétvégi ház vagy a nyaraló birtoklása és rendszeres felhasználása a szocialista életmód követelményeivel? Feltétlenül! Ezen javak birtoklása elleni dörgedelmek hasonlóak azokhoz, amelyek valamikor a frigidaire-szocializmust ostorozták és aszkézist hirdettek. Ugyanakkor azonban közismertek a telek, a nyaraló megszerzésével és felhasználásával kapcsolatos, a szocialista normától feltétlenül idegen magatartások. Ilyen a megszerzés költségeinek előteremtése érdekében folytatott többlet-munkavállalás – nem is beszélve a visszaélésekről –, a telek ápolásával, a ház építésével összefüggő robot, majd a felépült épület hasznosításánál előforduló üzérkedés. Mindezek nem szükségszerű velejárók, így aligha indokolnák egy olyan lehetőség sommás elutasítását, amely józan felhasználással a pihenést, a kikapcsolódást, a természethez való egészséges kapcsolatot és a hobby-jellegű munkavégzések terjedését szolgálhatják. Valószínűleg az egyéb jellegű pihenés, üdülés lehetőségeinek erőteljesebb fejlesztése segítene abban, hogy ez a most kétségtelen divat jellegű jelenség normális mederbe térjen, és ne nyomorítsa el az emberek ezreinek életét.

3. A LAKÁSHELYZET

A lakás a mai magyar életmód egyik legfontosabb differenciáló tényezője. A lakásállomány mennyiségében, minőségében és színvonalában bekövetkezett lényeges fejlődés ellenére a jelenlegi helyzetet mégis elsősorban az jellemzi, hogy a szükségletek kielégítésére még mindig nem áll rendelkezésre elég lakás és a nem megfelelő lakáskörülmények, a lakás megszerzésének, majd a lakás változtatásának, cseréjének nehézségei a szocialista életmód elterjedésé-

nek legfőbb hátráltatójaként tekinthetők. Ezek az adatok már jelzik az alapproblémát: a lakosság túlnyomó részének átlagon felüli erőfeszítéseket kell tennie az egyik legelemibb életfeltétel, a lakás biztosítása érdekében. A lakásprobléma kiemelt jelentőségére való tekintettel azonban az így adódó kérdésekkel, az életmódra gyakorolt hatásával, a mai életmóddal kapcsolatos problémák okainak elemzésénél fogunk részletesebben foglalkozni.

4. A TELEPÜLÉSSZERKEZET HATÁSA AZ ÉLETMÓDRA

A történeti múlt az évszázadok során kialakult településstruktúrán és településtípusokon keresztül is hat a ma élő emberek jelentős részének életmódjára. Az, hogy nálunk a városiasodás folyamata évszázadok során lemaradt a nyugat-európai fejlődéshez képest, hogy a népesség nagy többsége falvakban, sőt jelentős részük tanyákon élt, olyan adottságok voltak, amelyek a szocialista társadalom építésének három évtizede után is éreztetik hatásukat.

a) A harminc év előtti helyzethez képest a községek zöme ma már messze többet nyújt az ott lakók számára, ennek ellenére azonban nem vitás, hogy a községek infrastruktúrájának fejlődése erősen lemarad a városoké mögött.

A Szövetkezeti Kutató Intézet vizsgálatai sokoldalúan mutatták be a községi infrastruktúra lemaradásának következményeit a népesség mindennapi életére. A gazdaságosság szempontjai szerint végrehajtott kiemelések bizonyos negatív következménnyel jártak a nem kiemelt községek népességének életmódjára. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a fejlődés legújabb eredményeiből nem részesülnek, hanem egyes esetekben a korábbi állapotokhoz viszonyítva is romlás következik be, mint például a helyi kis pékségek bezárása következtében a kenyérellátásban.

A községek mint a hátrányos tényezők „gyűjtőhelyei" azonban a falusi településszerkezet egyes típusaihoz való tartozásuktól, regionális elhelyezkedésüktől, nagyságuktól stb. függően nagyon különböző lehetőségeket nyújtanak: egyes községek szinte városi infrastruktúrát biztosítanak, másutt a korábban meglevő is romlott.

b) A községek lakóinak jelentős része nem lakóhelyén végzi napi munkáját, hanem más településen, ahova naponta vagy hetente jár. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint az aktív keresők 13 százaléka nem lakóhelyén dolgozott. Ez egymillió embert jelentett. 90 százalékuk községi lakos volt. A lakóhelyétől távol dolgozó községi lakosoknak több mint a felét az ipar foglalkoztatta, de jelentős ré-

szük – mintegy 14 százalékuk – a mezőgazdaságban dolgozott. A más településen mezőgazdasági munkát végző községi lakosok aránya 1970 óta feltehetően tovább emelkedett a mezőgazdasági szövetkezetek egyesítésének folyamata következtében.

A lakóhelytől távol végzett munka döntően befolyásolhatja az érintettek életmódját. Vannak a városba járásnak pozitív következményei. Vitathatatlan, hogy az ingázó a városokban új ismeretekre is szert tesz, nagyobb választék nyílik számára akár anyagi fogyasztása, akár kulturálódása tekintetében. Másrészt viszont a mai viszonyaink között az ingázás számos negatívummal is jár. Jóllehet az ingázók között jelentős különbségek vannak a lakóhely és a munkahely közötti távolságból adódóan: más a helyzetük a naponta, hetente, kéthetente utazóknak; a naponta ingázók közül egyesek egy órát, mások kettőt vagy többet töltenek utazással, mégis az ingázók zömétől a munkahelyre járás nagy időráfordítást igényel, és gyakran fejlettségünk általános szintjével összeegyeztethetetlen körülmények között zajlik le. Az ingázás több százezer ember otthoni életét nagymértékben korlátozza. Vagy a naponkénti bejárást, ingázást vállalják, ami a közlekedésre fordított idő félelmetes megnövekedését jelenti, vagy pedig munkanapokon a különlakást, a munkásszállásokon való életet kell választaniuk, ami egyrészről a családi élet teljes átszerveződését eredményezi, másrészről a munkahely bizonyos „ideiglenességét", adaptációs nehézségeket, sajátos – társadalmilag nem kívánatos – életforma kialakulását jelenti (nemritkán deviáns jelenségekkel). Az idő- és energiaveszteség miatt beszűkül a családi érintkezés, a társas kapcsolatok fenntartásának és a művelődésnek a lehetősége. A deviáns jelenségekkel kapcsolatban különösen fontos, hogy az inga-csoportok jelentős részénél kialakul egy alkoholfogyasztási szubkultúra, amely utánpótlást ad az idült alkoholizmusban szenvedők táborának. (Ez a „szubkultúra" éppen úgy adódhat az utazásból, mint a városi ideiglenes szállások életformájából.)

5. A HÁZTARTÁSI, CSALÁDI AKTIVITÁS SZEREPE AZ ÉLETMÓDBAN

Az életnek a munkahely mellett fontos keretet ad az otthon. Ez kitűnik már az időmérlegadatokból is: a saját lakásban, háztartásban ébren töltött idő – átlagos napokat számítva — meghaladja a munkahelyen töltött időt.

Az otthon töltött idő változatosan oszlik meg: jelentős hányadát az otthoni környezet, a háztartás fenntartására fordított munka jelenti.

a) A háztartási munkák végzésével kapcsolatban két fontos tendencia figyelhető meg: az egyik, a háztartási gépek elterjedésével és a szolgáltatások bővülésével, a háztartási munkák végzésének könnyebbé válása; a másik, a férfiak egyre nagyobb arányú részvétele ezekben a munkákban.

A háztartási gépek terjedéséről már megemlékeztünk, ezért szükségtelennek tartjuk részletesen ecsetelni azt, hogy a mosógép és az új mosószerek mennyire csökkentik az energia- és időráfordítást, hogyan egyszerűsíti a hűtőszekrény a beszerzést és mennyire növeli a változatosabb táplálkozás lehetőségét. Az előbbiekhez képest ugyan még kisebb mértékben terjedt el, de a háztartási munkák átalakítása szempontjából ugyancsak jelentős a porszívó, és az elkövetkező években várhatóan bővülni fog a mosogatógép használata is. A háztartási munkák mellett az általános higiénia szempontjából is fontos az elektromos- vagy gázvízmelegítő, illetve a központi melegvíz-szolgáltatás, amely ugyancsak erőteljesen terjed. 1976 végén például már a falusi munkás-, illetve paraszthaztartások 20 százalékában is volt boyler.

A háztartások gépesítése ellenére is még mindig jelentős időmennyiséget fordítanak az emberek háztartási munkákra. A KSH időmérleg-vizsgálatának eredményei szerint az aktív kereső nők átlagosan napi 3 óra 46 percet, a férfiak pedig 1 óra 6 percet dolgoznak háztartásukban. Ez a munkavégzés és az alvás után fennmaradó időnek nők esetében 36, férfiak esetében 12 százaléka.

Háztartási, karbantartási munkákra fordított átlagos idő (percben)

Megnevezés	Aktív kereső férfiak	Aktív kereső nők
Főzés, tálalás, mosogatás	11	106
Lakás, udvar takarítása	12	48
Fűtés	8	3
Vízhordás	1	1
Mosás, vasalás, varrás	1	44
Háztartási berendezések javítása, karbantartása	10	—
Egyéb háztartásban végzett munka	16	6
Vásárlás	7	18
Háztartási munka összesen (az idő az összes megfigyeltre számítva)	66	226

A háztartási munkákra fordított idő tehát nem csökkent radikálisan. Ez azonban nem könyvelhető el egyszerűen kudarcként. Elképzelhető ugyanis az is, hogy a háztartási munkák gépesítésével a rendelkezésre álló idő alatt az embereknek nem kell többé olyan hajszoltan és nagy fizikai erőfeszítéssel dolgozniuk, ez feltétlenül pozitívum. A háztartási munkák időtartamát befolyásolhatja az is, hogy az egyik munka végzésénél nyert időt most olyan másik munkára lehet fordítani, amelyre korábban nem volt idő, amely végzése esetleg bizonyos passziót is jelent.

Háztartási és karbantartási munkákat végzők százalékos aránya

Megnevezés	Aktív kereső férfiak	Aktív kereső nők
Főzés, tálalás, mosogatás	30,0	89,5
Lakás, udvar takarítása	28,6	77,0
Fűtés	14,5	11,3
Vízhordás	4,0	3,0
Mosás, vasalás, varrás	2,0	43,4
Háztartási berendezések javítása, karbantartása	11,7	0,6
Egyéb háztartásban végzett munka	12,1	6,6
Vásárlás	18,2	43,4

A múltban a háztartási munkák a nők feladatköréhez tartoztak. Ebben ugyan lényeges változás következett be. A nők kereső tevékenységének elterjedésével eddig azonban még minden vizsgálat azt mutatta, hogy a férfiak részvétele messze elmarad a nőké mögött, valahogy úgy jellemezhető, hogy „segítenek" a nőknek. Az értelmiségiek körében a legelterjedtebb az egalitáriánus családmodell, a háztartási munka egyforma arányú végzésének ideálja. A nemek közötti egyenlőtlenség azonban mégsem vezethető le valamiféle tudati szférában kimutatható lemaradásból, tradicionalizmusból, hanem azoknak a társadalmi hatásoknak a következménye, amelyek a családi élet alakulásának hosszabb folyamatát megfigyelve lesznek csak igazán feltárhatók.

b) Mindennapi tapasztalatok és kutatási eredmények egyaránt mutatják, hogy az életmód lényeges meghatározója a családi környezet, a családi élet. Az elmúlt évtizedekben a család lényeges átalakuláson ment keresztül, de továbbra is az emberek mindennapi életének kerete és színtere maradt, tagjai érzelmi életére való hatá-

sával pedig az életmód szubjektív értékelésének és minősítésének egyik legfontosabb tényezője.

A család működését nem tudjuk statikusan megragadni. A családi élet egymástól megkülönböztethető szakaszokból álló folyamat. Az egyes szakaszokon belüli történések nem érthetők meg az előzmények nélkül, szerepük van a későbbi szakaszokra vonatkozó elképzeléseknek is, de ennek ellenére indokolt a megfigyeléseket szakaszonként tagolni.

A családon belüli háztartási tevékenységek szempontjából például jól elkülöníthető a kezdeti periódus, amely a házasságkötéstől az első gyermek születéséig tart. Erre az időszakra ma általában az jellemző, hogy a fiatalokat – különösen az értelmiségi családokban – az egalitáriánus normák vezetik. Egyforma jelentőséget tulajdonítanak férj és feleség foglalkozási karrierjének, és az otthoni, háztartási feladatok elvégzését is úgy tervezik, hogy az nagyjából azonos terhet jelentsen mindkettőjüknek. Ettől nem is tér el a gyakorlat az első gyermek születéséig. Ekkor azonban alapvető változás következik be azzal, hogy a feleség-anya hosszabb időre inaktívvá válik, igénybe véve a gyermekgondozási szabadságot és segélyt. Az anya otthonmaradásával csökken a családi jövedelem, s ugyanakkor a gyermekkel szaporodnak a szükségletek. Vagy radikálisan korlátozzák a korábban kielégített szükségleteikre fordított kiadásokat, vagy pedig a férj-apának többletkereset után kell néznie, ami természetesen nagyobb időráfordítással, lekötöttséggel jár. Ezáltal a férj közreműködése csökken a háztartási feladatok ellátásában, a feleségre hárul a jelentősebb rész, hiszen úgyis otthon van, nincs más dolga. Az eredeti munkamegosztási séma felborul, a tradicionális forma válik jellemzővé.

Erős a veszélye annak, hogy a gyermekgondozási séma megmarad a gyermekgondozási szabadság lejárta után is, amikor a nő ismét dolgozni kezd. Többnyire a feleség ekkor már csak második kereső-je lesz a családnak, kereső munkája elsősorban a családi jövedelem kiegészítésére szolgál. Amennyiben a családi feladatok megoldásához az kell, hogy a házastársak közül valaki otthon maradjon és így munkájából rövidebb-hosszabb időre kiessen, akkor ez az esetek túlnyomó többségében az asszony lesz. Mindinkább eltér így egymástól a férfi és női életmód; ennek jó mutatói az időmérleg-vizsgálatok adatai, amelyek csoportosításánál a legfontosabb minősítő változó rendszerint a nem.

A felszabadulás előtti helyzethez képest gyökeres változást hozott az, hogy az egykeresős családtípus elveszítette uralkodó jellegét, és erősen visszaszorult. A kétkeresős családtípus dominánssá válása

megfelel a népgazdaság követelményeinek, és jelentős előrelépés a nemek különbözőségéből származó egyenlőtlenségek megszuntetése felé. Még nem jutottunk el azonban az úgynevezett szimmetrikus családtípushoz, amely a biológiailag adott határok között a férj és a feleség számára azonos lehetőségeket biztosítana.

c) A gyermekszülés ugyanis-mindenféle családmodell mellett hosszabb időre átalakítja a nő életét, háttérbe szorítja a többi tevékenység nagy részét, és a jövendő vagy a már megszületett gyermek körül szervezi át a mindennapi életmódot. Kétségtelen, hogy ez másodlagosan kihat a férj életére is, azaz a gyermekvállalás a családi életmód egésze szempontjából alapvető döntés.

A KSH és a Népességtudományi Kutató Intézet vizsgálatai bizonyítják, hogy a gyermekszületések nagy többsége ma már valóban tudatos döntés eredményeként következik be. A fogamzások egy része ugyan még mindig esetleges a fogamzásgátló szerek elterjedése ellenére is, de ezekben az esetekben is csak a gyermekvállalás időpontja az, ami tisztázatlan. Ezért joggal tekinthetjük a mai családok életmódja egyik legfőbb vonásának a családtervezést, amely feltétlenül pozitívan értékelendő, hiszen a racionális gondolkodás területének kiterjesztését jelenti olyan téren, ahol az ember addig a természeti erőknek volt kiszolgáltatva.

d) Az egyes családok életmódját erősen behatárolja a gyermekek száma, kora, több gyermek esetén a közöttuk levő korkülonbség. A családi szükségletek e tényezőktől függően változnak, hangsúlyozódnak. Azonos korú, foglalkozású, anyagi helyzetű, lakóhelyű házaspárok mindennapi élete egész más attól függően, hogy vannak-e gyerekeik, vagy sem és azok milyen korúak. Éppen ezért indokolt, hogy az életmódtípusok megrajzolásánál mindenképpen szerepeljen a családi helyzet, mint változó, mégpedig a családi életciklus dimenziójában kifejezve.

Ha egy olyan életmodellből indulunk ki, amely a legfőbb értékeket a legeredményesebb munkavégzésben, a családon kívüli közösségek érdekében kifejtett nagyfokú aktivitásban, valamint a munka eredményeként kapott jövedelemmel az egyéni anyagi és kulturális szükségletek minél teljesebb kielégítésében látja, akkor a gyermek feltétlenül hátráltató, korlátozó. A gyermekkel járó gondok, fáradság, lemondás vállalása csak akkor racionális, ha a fenti célok mellé bekerül az érzelmi szükségletek kielégítésében központi helyet elfoglaló családi élet, a gyermek is, amely megéri, hogy engedményeket tegyünk az előbb említett célok elérését illetően.

A Szociológiai Kutató Intézet vizsgálata azt mutatja, hogy a fiatalok körében a családi élet mint érték él, és készek a gyermekkel

járó korlátozásokat vállalni. Így a társadalom reprodukálásához szükséges születések egyik lényeges feltétele adott. A baj az első gyermek születése után következik be, amikor a család egy sor előre nem látott nehézségbe ütközik. Ezek között kiemelkedő a megfelelő lakás hiánya. A szülők lakásában, az albérletben megszült gyermekkel járó gondok elveszik sok házaspár kedvét a további gyermek vállalásától.

Nem hanyagolható el azonban az a tény, hogy a többgyermekes családok már eleve hátrányba kerülnek az egy főre eső jovedelem jelentős csökkenésével, amelyet sem a családi pótlék nem képes jelentősen enyhíteni (ez ugyanis az ún. teljes családok esetében a jövedelem kb. 6 százalékát, nem teljes, csonka családok esetében kb. 10 százalékát jelenti), sem pedig az egyéb segélyek és természetbeni juttatások eléggé kedvezően befolyásolni. Annál is kevésbé, mert az adatok azt jelzik, hogy a gyermekszám növekedésével csökken a bölcsőde, az óvoda és az iskolai napközi igénybevétele. Hasonló képet mutatnak az igénybevételnek az egyes társadalmi osztályok, rétegek szerint bontott adatai: a mezőgazdasági fizikai foglalkozású, a betanított és segédmunkás szülőktől származó gyermekek jutnak hozzá legkevésbé ezekhez a juttatásokhoz, tehát azok a rétegek, amelyekben a legtöbb a gyermek és a legkisebb az egy főre eső jövedelem. Ez a jelenség már önmagában is problematikus, és kedvezőtlenül hat az életmód fejlődésére. Minthogy azonban e családfők jelentős része a falvakban él, ahol a gyermekintézmények kevéssé fejlettek, és ahol a leginkább maradtak fenn a hagyományos családi munkamegosztás legfontosabb vonásai is, úgy tűnik, hogy ezek a tényezők kumulatív hatásukban még komoly erőt jelentenek egy tradicionális családi életmód vagy jelentős elemeinek fenntartásában.

e) Mennyiben sikerül a családi életnek az érzelmi szükségleteket kielégíteni, befolyásolni azt, hogy az emberek életükkel elégedettek legyenek? E kérdésre nagyon nehéz megfelelő választ adni, mert az intim élettel kapcsolatos érzelmek megismerése nagy nehézségekbe ütközik.

A Népművelési Intézet és a Szociológiai Kutató Intézet közös életmód-életminőség kutatása megpróbálta közvetlen kérdésekkel tisztázni a házastárshoz és a gyermekhez fűződő erzelmi kapcsolatok értékelését. A válaszok szerint a 10 fokú skála felső felében, a „boldogság mezőben" helyezte el magát a házas megkérdezettek 85 százaléka, 10 százalék a boldog és boldogtalan mező határát jelölte meg, és csak 5 százalék mondta, hogy házassága boldogtalan. Hasonlóan pozitív volt a gyermekek megítélése is. Gyermekük tehet-

ségével, szorgalmával, jellemével a megkérdezett szülőknek általában 85–90 százaléka volt teljesen vagy nagymértékben elégedett.

Félő, hogy ez a megnyugtató kép nem felel meg a valóságnak, és nagyrészt annak következménye, hogy az emberek zöme egy kérdőíves felvétel során elzárkózik élete intim szférájában jelentkező problémáinak őszinte közlése elől. A fenti eredmények érvényessége ellen szól például a válások magas gyakorisága, az, hogy a hetvenes években megkötött házasságok közül feltehetően minden harmadik a bíróságon fog véget érni. A válások többnyire nem egyik percről a másikra fellépő egyet nem értések, ellentétek következményei, hanem konfliktusokkal és azok sikertelen megoldásával terhes évek záróaktusai. Valószínű ezért van az, hogy a kimutatottnál sokkal nagyobb azoknak az aránya, akik mindennapi élete a házassági problémák jegyében zajlik.

A válás az életmód szempontjából nemcsak mint az érzelmi viszonyok mutatója említendő, hanem azért is, mert a válás utáni helyzet lényegesen befolyásolja az érintettek életmódját. Az évi 25–27 ezer válás 50–54 ezer felnőtt számára teszi szükségessé életének újjászervezését, és mintegy 20 ezer gyermek további életmódját határozza meg. Az elváltak jelentős része hamarosan újabb házasságot köt, ami a felnőttek számára teljesen új lehetőséget teremt életuk berendezésére; a felbomlott házasságból származó gyermek életmódjában azonban továbbra is ott marad a válás nyoma. Nemcsak ahhoz a szülőhöz tartozik, akinek gondjaira a bontóper döntése bízta, nemcsak egy háztartás tagja; van egy másik családja is, ahova tartozását a másik szülővel való rendszeres találkozás ismételten hangsúlyozza. Ez a helyzet kihat a gyermek időfelhasználására, fogyasztására és otthagyja bélyegét érték- és normarendszerén is.

f) A családi életciklus végső szakaszában levők az öregek, és életmódjuk két szempontból érdemel különös figyelmet. Egyik a jövedelempolitikai szempont. A legidősebb korosztályhoz tartozók jövedelmi viszonyai meglehetősen visszamaradottak. A háztartásstatisztikai adatok jól mutatják azon háztartások lemaradását az átlagos szinttől, amelyben csak inaktívák élnek.

A másik szempont – amely alapján az öregekkel külön kell foglalkozni – a háztartási munkák végzésének, önmaguk gondozásának képességét emeli ki. A népesség elöregedésével, különösen pedig az „igen öregek", a nyolcvan éven felüliek arányának gyors növekedésével, mind többen lesznek, akik már nem tudják magukat ellátni, és rendszeres segítségre, gondozásra szorulnak. Százezres nagyságrendjüknél fogva e csoport életmódja külön figyelmet érdemel. De nem feledkezhetünk meg azon személyekről sem, akik családi, ro-

koni kapcsolatuk alapján a gondozást, ellátást végzik. Jelentős időt és energiát vesz igénybe ez a munka, és az életmód lényeges meghatározójává válhat.

6. A SZABAD IDŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK ALAKULÁSA

Az úgynevezett szabad idő eltöltésével kapcsolatos tevékenységek vizsgálata az életmódvizsgálatokban különleges figyelem tárgya. Ezt a figyelmet túlzottnak nevezhetnénk, ha csak azt nézzük, hogy e tevékenységek nem primér szükségletek kielégítését szolgálják és nem mérhetők a munkához, az étkezéshez, amelyek a tevékenységek hierarchikus rendjében feltétlenül előbb állnak. Ugyanakkor viszont az életmódban döntő szerepet játszó értékek és normák, célok és minták tekintetében a szabad időben folytatott tevékenységek megvilágítók, ezek megfigyelése alapján tudunk az előbbiekre következtetni.

a) Nem könnyű feladat a szabad idő elméletileg indokolt fogalmát operacionalizálni. Általában a szabad idő a munkaidőn túl, a háztartási és családi feladatok ellátása és a biológiai szükségletek kielégítése után fennmaradó időt jelenti. Kérdés azonban, hogy nem fordíthatja-e valaki szabad idejét kereső munkára, nem végezhet valamilyen háztartási munkát passzióból, és nem jelenthet-e valaki számára kikapcsolódást a gyermekeivel való játék, amely egyébként a családi feladatok kategóriájába sorolandó be? Ha a szabad időt úgy definiáljuk, mint azt az időt, amellyel szabadon rendelkezünk, tetszésünk szerint használhatjuk fel alapvető szükségleteink kielégítésére, akkor nem tehetünk egyenlőségjelet a szabadon megválasztott és az úgynevezett szabadidős tevékenységekkel eltöltött idő között. A legtöbb adatfelvétel viszont, kényszerűségből, tevékenységek alapján regisztrál, és ezért a rendelkezésre álló adatok jellegénél fogva mi sem tehetünk mást, mint azt, hogy a szabadidős tevékenységek előfordulásait, tartamát, struktúráját elemezzük.

Megállapítható, hogy a szabadidős tevékenységek legnagyobb részének előfordulása és tartama meglehetősen differenciált. A differenciáltság elsősorban a társadalom osztály- és rétegtagozódását tükrözi, de nagy szerepe van a területi elhelyezkedésnek, a lakóhely településjellegének is.

b) Az osztály- és rétegtagozódás a legkevésbé a televíziós adások nézésének gyakoriságában mutatkozik meg. Ez abból következik, hogy a televíziós készülékekkel való ellátottság az aktív keresők háztartásában már a telítettséghez közeledik, sőt a vezető állásúak

és értelmiségiek esetében 100 háztartásra már 106 darab készülék is jut. Ezzel szemben az inaktívak háztartásában még csak 55 százalékos az ellátottság. Jelentős különbségek tapasztalhatók még a városi és községi lakosság között is annak ellenére, hogy a hetvenes évek elejétől a községi lakosság a tömegkommunikációs ellátottság és egyéb kulturális fogyasztás tekintetében felzárkózott a városi lakossághoz.

c) Többféle forrás egybecsengő adatai azt bizonyítják, hogy a nap 24 órájából jelentékeny időt foglal el a tömegkommunikációs eszközök használata.

Az 1972-es időmérleg-vizsgálat adatai szerint az értelmiségi és az egyéb szellemi dolgozók fordítanak legtöbb időt tv-nézésre. Ezen a téren nincsenek kiugróan nagy különbségek az egyes társadalmi rétegek szerint. A Tömegkommunikációs Kutatóközpont legújabb, 1978-as adatai arról tanúskodnak, hogy a tv-nézésre fordított idő az 1970-es évek elejéhez képest nőtt. 1978-ban a lakosság naponta átlagosan 142 percet ült a képernyő előtt. Az adatok világosan kimutatják, hogy különösképpen a hétvégi szabad idő jelentős részét foglalja el és tölti ki a televíziónézés.

d) Az életmód és a tömegkommunikáció közötti kölcsönösség egyik legfontosabb kérdéscsoportja, hogy a tömegkommunikáció miként és milyen területeken hat vissza az életmódra, az életmódban megtestesülő szükségletekre, értékekre, normákra, aspirációkra, a mindennapi életvitelre, az ismeretszint és az információszükséglet (információéhség) alakulására. Másképp fogalmazva: a tömegkommunikáció nyújt-e – s ha igen, miképp – mintákat, modelleket az életmódhoz.

Az ilyen irányú kutatások csak néhány évre tekintenek vissza, annyi azonban már a részeredményekből is leszűrhető, hogy ha a tömegkommunikációs eszközök közvetítette modellek találkoznak a közösség érdek- és értékrendszerével, akkor egyfajta modellnyújtó szerepet töltenek be az életmód anyagi (lakáskultúra, tartós fogyasztási cikkek használata, öltözködés, étkezés stb.) és nem anyagi, tudati, művelődési, szórakozási szféráiban, továbbá a munka világa, az emberi kapcsolatok, a magatartáskultúra terén. A tömegkommunikáció explicit és implicit („rejtett') üzenetei különösen fontossá válhatnak a magatartásminták, az interperszonális kapcsolatok alakításában, az életmód számos konfliktusszituációjához nyújtott megoldási minták formálódásában.

Mindez természetesen csak potenciális lehetőség, hiszen a szociális percepció szelektálja a tömegkommunikációs üzenetek befogadásának és hatásának mechanizmusát. S a tömegkommunikáció közve-

títette inkonzisztens értékek az életmód területén is értékkollízióhoz vezethetnek.

e) A mindennapi szabad idő mellett megnövekedett a szabad szombatok bevezetésével a hétvégi szabad idő jelentősége, továbbá az évi fizetett szabadság ideje mind nagyobb fontosságúvá vált az életmód egésze szempontjából.

A kétnapos hétvégi pihenő eltöltésével foglalkozó vizsgálatok itt is a keresőmunka számottevő gyakoriságát mutatták ki. A másik megállapítás a háztartási munkák koncentrálódására vonatkozott: egyes munkák – mint például a mosás, nagyobb takarítás – a szabad szombatokon zajlanak, ezáltal a korábbi időkben tapasztalt helyzethez viszonyítva felszabadul a vasárnap.

Az évi fizetett szabadság eltöltésénél lényegesnek tartjuk, hogy azt a dolgozók milyen részletekben veszik ki. Azoknál ugyanis, akik a szabadságukat elaprózzák, feltételezhető, hogy a szabadság is vagy keresőmunkára, vagy pedig háztartási-családi feladatok elvégzésére megy. Ezzel szemben az egyfolytában kivett szabadság ad lehetőséget arra, hogy a tartós pihenés, kikapcsolódás időszaka, az életmód része legyen, mely egyúttal a művelődés szempontjából is jelentős funkciót tölthet be.

Mint a fogyasztási adatokból látható, az üdülési célra fordított kiadások nagysága szempontjából társadalmi rétegek szerint rendkívül nagy különbség tapasztalható. A vezetők és értelmiségiek üdülésre fordított évi kiadását 100-nak tekintve az egyéb szellemi foglalkozásúak mutatójának értéke 61, a munkáshaztartások tagjaié viszont már csak 20, az inaktívaké 15 és a szövetkezeti parasztoké pedig 10. A jelzett különbségek feltehetően nagyrészt az évi szabadság felhasználásánál tapasztalható eltérésekkel függnek össze.

7. A MŰVELŐDÉS

Értelmezésünk szerint az életmód folyamatosan alakul: tevékenységi-magatartási rendszerünk mindig módosul, változik. A változásnak vannak fontos külső okai (pl. új munkagépek beállítása a munkahelyen, új közlekedési eszközök biztosítása, az árukínálat növekedése stb.), az egyes emberek életmódjának alakulását azonban ezek mellett az határozza meg, hogy miként élik meg a körülöttük folyó változásokat, mennyiben lesznek annak aktív részesei, vagy pedig passzívan sodródnak. Az életmód tudatos alakításának, a gazdaságitársadalmi fejlődés nyújtotta lehetőségekkel való élésnek a feltétele a megfelelő műveltség.

a) Az életmód vizsgálatánál célszerű olyan műveltségfogalmat használni, amely magában foglalja a külső világról és önmagunkról szóló ismeretek sokaságát. E meghatározásból következően a művelődés folyamatához tartozik az ismeretszerzés, függetlenül annak helyétől, módjától. A kulturális célú intézmények munkája tehát a művelődésnek csak egyik oldalát adja: a mindennapi munkavégzés során felmerülő új feladatok megtanulása, a családi munkamegosztásnak megfelelő tevékenység, azaz a családi szerepek gyakorlása, a társas érintkezések tapasztalatai szintén részei a művelődés állandó folyamatának.

b) A mindennapi élet viteléhez szükséges elemi ismereteket sem a kulturális célú intézményekben kapjuk, hanem a szülői családban. Ezen ismeretszerzés talán legjelentősebb része annak a folyamatnak, amely során a biológiai lényből társadalmi lény lesz, tehát az ember beilleszkedik a társadalomba. Ezt szocializálódásnak nevezzük.

A családok nagy részében a gyermek gondozása, nevelése annak a mintának az alapján történik, amelyet a szülők saját maguk gyermekkorából és neveléséből leszűrtek. Ilyenformán a családi nevelés nagyrészt tradicionális elemek továbbadását jelenti, ezek egy részének hasznossága azonban kérdéses a változó világban. Következésképpen, a mai életmódhoz szükséges művelődés kialakításának első lépéseként a szülők felkészítését kell tekintenünk a tudatos, átgondolt gyermeknevelés érdekében.

c) A rendszeres iskolai tanulmányok jelentősége közismert: hiszen meghatározóan hozzájárulnak az egész további élet alakulásához. Az iskolai tanulmányok során elért végzettségi fok az egyén későbbi pályafutását általában döntően befolyásolja: a megfelelő képzettséget bizonyító okmányok kapukat nyitnak meg, hiányuk pedig sokszor kizáró ok valamely beosztás elnyerésénél. Mivel pedig a kereső tevékenység az életmód legfőbb összetevője, így az iskolai tanulmányok már ebben a vonatkozásban is kihatnak az életmód egészére.

Az életmód egésze szempontjából azonban még lényegesebb, hogy az iskolába járás ideje alatt mennyire sikerül a tanulás és a gondolkodás hatékony mechanizmusát elsajátítani. Ettől függ ugyanis, hogy az iskolai tanulmányok lezárulása után mennyiben tud valaki tovább művelődni, folyamatosan megszerezni azokat az ismereteket, amelyek az állandóan változó világban jelentkező feladatok megoldásához szükségesek.

A mai magyar iskolák egyre több fiatalnak adnak olyan ismereteket és ezt tanúsító bizonyítványt, amely kedvező indulást biztosít pályáján. Bár csökken, de még mindig számottevő azoknak a száma, akik ilyen képesítés nélkül, csupán az általános iskolai végzettség-

gel, sőt anélkül kezdik meg kereső pályájukat. Az életmód alakulása szempontjából ez az iskolai oktatás egyik problémája.

Ennél általánosabb érvényű, s többeket érint az a kérdés, hogy a mai magyar iskolák mennyiben alakítják ki azt a kulturális érdeklődést és azt a tanulási készséget, amelyek az iskolába járás ideje utáni művelődés feltételeit jelentenék. Úgy tűnik, hogy a családi neveléshez hasonlóan, az iskolák munkája is számos olyan tradicionális elemmel terhelt, amelyek akadályozzák a cél elérését. Nem kis jelentőségű ugyanis a közlendő ismeretanyagok megváltoztatása, modernizálása, ebből a szempontból még inkább szükséges lenne az oktató-nevelő munka kereteinek és formájának megreformálása. Ennek viszont személyi, tárgyi és szervezeti feltételei vannak, amelyek megteremtése nélkül nem remélhető, hogy az iskolákból a fiatalok egy életen át tartó további művelődésre készen lépjenek ki.

d) Nagy lehetőséget nyújt az életmód alakítására a felnőttoktatás széles körű szervezete. Évről évre 300 ezer felett van azoknak a száma, akik különféle oktatási szervezetek tanfolyamain, iskolán vesznek részt. A felnőttoktatásban részt vevők többsége olyan szakismereteket kíván kapni, amelyek vagy jelenlegi munkája elvégzéséhez szükségesek, vagy távlati céljai elérését segítik elő. Ide tartoznak a legalacsonyabb szintű üzemi tanfolyamok résztvevői, a frissen. előzmények nélkül gép mellé került munkások, akik így szerzik meg szakmai alapismereteiket, de ide sorolandók az egyetemek esti tagozatainak hallgatói is.

E felnőttoktatásnak nagy szerepe volt és van a társadalmi mobilitásban, hiszen felkészít az egyik rétegből a másikba való átlépésre, illetve megadja az új foglalkozáshoz szükséges ismereteket.

A felnőttoktatásban való részvétel azonban nemcsak a szakmai cél elérése szempontjából fontos, hanem azért is, mert más területeken is felkeltheti a megismerés igényét, általános érdeklődést, fogékonyságot támaszthat. A felnőttoktatás ezen másodlagos eredménye azonban csak akkor várható, ha az oktatás gondolkodásra késztető, problémafelvető és nem elégszik meg a különféle ismeretanyagok mechanikus közlésével.

e) Az életmód alakítását szolgálja a közművelődési program is, amelynek az a célja, hogy az iskolai oktatáson kívüli intézményes ismeretátadó szervezetek sokoldalú munkájával minél szélesebb tömegeket mozgasson meg, és a művelődési lehetőségek minél nagyobb skáláját nyújtsa. A közművelődés elősegíti az egyéni készségek, képességek kibontakozását, a változatosságot az életmód területén úgy, hogy közben megerősödik az életmódtípusok közötti alapvető azonosság, a szocialista értékek, normák és célok elfogadása.

8. A TÁRSADALMI AKTIVITÁS

A szocialista életmód alapvető követelménye a közösségi magatartás, amelynek egyik fontos megnyilvánulási területe a közélet. A közélet a szocialista társadalomban tágan értelmezendő: azaz túlmegy a szűkebb értelemben vett politikai tevékenységen, s magában foglalja a szocialista gazdasági-társadalmi rend jellegéből adódóan a – közéleti tevékenységnek minősíthető termelésfejlesztés érdekében – kifejtett társadalmi munkát vagy a kulturális élet kibontakozása érdekében végzett önkéntes tevékenységet is.

a) A közéleti tevékenység időegységekben mérhető gyakorisága kifejezhető. Így például az V. kerületi vezetőkről és értelmiségiekről tudjuk, hogy mintegy 60 százalékuk végzett társadalmi tevékenységet, fordított hetente egy vagy több órát párt- vagy más szervezeti tagságából adódó feladatok ellátására. A közéleti tevékenység tartama és gyakorisága azonban csak egyik mutatója a közösségi magatartásnak. A társadalom egészével, a lakhelyi közösséggel, a munkahellyel stb. kapcsolatos elkötelezettség, helytállás, áldozatvállalás nem mérhető időegységekkel vagy gyakoriságokkal, sőt nem feltétlen szükséges, hogy speciális, a közéleti tevékenységek nomenklatúrájában szereplő tevékenységben fejeződjék ki. A közéleti magatartás minősítése nem könnyű feladat: ugyanazon viselkedésnek különböző értelme lehet: így például rendkívüli körülmények között a veszélyes és nehéz munka vállalása közéleti helytállás; viszont ugyanúgy közéleti helytállás lehet a veszélyes munka megtagadása is, amennyiben a rossz munkakörülmények gondatlanságból, felelőtlenségből, rossz szervezésből adódnak.

A szocialista társadalomban a szocialista célok megvalósítását szolgálja a társadalmi munkamegosztásból eredő feladatok tisztességes elvégzése. Ennek ellenére nem tartjuk célszerűnek a munkavégzést automatikusan a közéleti magatartás megnyilvánulásának tekinteni. Véleményünk szerint érdemes megkülönböztetni a munkavégzés azon mozzanatait, amelyek túlmutatnak a megszokott, kötelezőnek tekinthető feladatvégzésen. Ilyen nemcsak a különleges kontextusban végzett munka lehet, hanem például ide sorolható a munkatársak fejlődésének érdekében kifejtett erőfeszítés, a munka eredményesebbé tételét szolgáló próbálkozások, a munkahelyi közösség zavartalan működésének előmozdítása. Mindezen magatartások megfigyeléséhez, regisztrálásához még nincsenek megfelelő módszerek, az operacionalizálás nehézségei azonban nem akadályozhatják meg egy szélesebb értelemben vett közéleti magatartás elfogadását, és annak a veszélynek az elkerülését, hogy torz következtetéseket vonjunk le a ma rendelkezésre álló korlátozott értékű mutatókból

V. A szocialista életmód kialakulását nehezítő társadalmi problémák

Az elmondottak alapján is világos, hogy a szocialista gazdaság- és társadalomfejlődés a társadalom túlnyomó része számára biztosította az emberibb élet alapvető feltételeit. A népesség tömegei a múlthoz viszonyítva messze kedvezőbb színvonalon élnek, és a tudatukat érő hatások – akár a társadalmi létfeltételekből fakadó közvetlen hatásokat értjük ezen, akár a tömegközlés, az iskola, a propagandaszervek stb. által közvetített hatásokat — sokkal inkább az emberibb élet felé alakítják a tömegeket, mint bármikor korábban. Ennek megfelelően a szocialista társadalomban kialakult létfeltételek bizonyos fokig folyamatosan hozzák létre, sőt fejlesztik a szocialista életmód elemeit is.

A szocialista társadalom viszonyainak talaján is kibontakoztak azonban ellentétes tendenciák, olyan jelenségek, amelyek negatívan érintik a szocialista életmód kialakulását. Olyan problémák vetődtek fel, amelyekkel számolniuk kell az életmódot tudatosan alakító törekvéseknek. Ezen problémák némelyikét – más összefüggésekben – korábban már elemeztük, röviden – ezúttal kifejezetten az életmódra ható negatív következményeik szempontjából – mégis össze kell foglalni őket.

A legfontosabbak ezek közül a szocialista gazdaság jelenlegi fejlettségi fokával összefüggő korlátokból adódó következmények. Mindenekelőtt az a körülmény, hogy gazdaságunk fejlettségének mai szintjén nem biztosítható a szocialista társadalom értékeiből is keletkező magas igények kielégítése. Különösen nem akkor, amidőn az állam gazdasági erejéhez képest túl sokat vállal, s kevéssé szelektálva finanszíroz esetenként presztízsszempontokkal összefüggő feladatokat (pl. az ún. versenysport). Ezek az igények azonban társadalmilag általánosan jelen vannak, és az igényszint valamint a valóságos lehetőségek közötti eltérés feszültséget okozhat. Különösen így van ez, ha azokra az igényekre gondolunk, amelyek egy nagyon magas fogyasztói szinten élő (meglehetősen összetett) réteg életmódjából mintaként mutatkoznak a széles tömegek számára.

A termelőerők fejlettségi szintje ugyanis szükségszerűen megtermeli a javakkal együtt az azok iránti igényt, azok „szükségletét", de ugyanakkor hosszabb időn át nincs lehetőség arra, hogy e javakból mindenkinek azonos szinten és mértékben jusson. A termelőerők fejlettsége így az életmód alakulása szempontjából húzóerőt és korlátokat is jelent. Ez vonatkozik a szocialista társadalom viszonyaira is, ahol a társadalmi célok és normák különösen kedveznek a legmagasabb szintű fogyasztási minták széles körű elterjedésének, hatásának.

A szocialista társadalomban meglevő osztály- és rétegtagozódás jellege, a betoltött munkakör természetére tekintet nélküli egyenlőség eszméje ugyanis természetszerűen – és helyeselhetően – kiküszöbölte a társadalomból azt a tudati állapotot, amely eleve differenciáltnak fogadta el a fogyasztási szintet, és – természetesen a nagyon jelentős anyagi-jövedelmi különbségeken túl – korlátozta a legtehetősebb réteg életmódjának mintának való tekintését. A szocialista társadalomban ez a tudati állapot jelentős mértékben kiküszöbölődött (vagy gyengült), nemegyszer problémát okozva a teljesítmény szerinti elosztás elfogadtatása számára is. Az anyagi-jövedelmi viszonyokban azonban, ha nem is a felszabadulás előttiekhez hasonlíthatóan, mégis megmaradtak az esetenként nagyon jelentős, ha a végzett munka alapján nem is elegendő, vagy esetenként nem a végzett munkához kapcsolódó különbségek.

Röviden szólva, mai gazdasági fejlettségünk nem teszi lehetővé az egész társadalom számára azt az életszintet, amely mintaként már mutatkozik. E minta erősségét a tömegközlési eszközök, a fejlett világ felé való nyitottságból fakadó következmények csak erősítik. Ezzel függ össze aztán, hogy az ún. hiánygazdálkodás összefüggéseiből, az ipari kapacitás korlátozottságából, a nem eléggé fejlett infrastruktúrából stb. adódó következmények torzítóan hatnak az életmód területén is, és nehezítik az életmód szocialista elemeinek kibontakozását, erősítését.

a) Ezekben az összefüggésekben elsőként a lakásproblémával kell foglalkoznunk, amely negatív következményekkel jár az életmód alakulására. Ezek közül különösen jelentősek:

– a lakásállomány mennyiségéből és minőségéből,

– a lakáshoz való hozzájutás módjából fakadó kovetkezmények.

Az országban rendelkezésre álló lakásmennyiség nem kielégítő. Ismertek ennek okai, és azok az erőfeszítések is, amelyekkel a vezetés és a társadalom együttes erőfeszítéssel törekszik felszámolni az elmaradásokat, pótolni a hiányokat. A helyzet jelentős mértékben javult is az utóbbi két évtizedben, hiszen 1960-hoz viszonyítva 1980-

ra a száz lakásra jutó lakosok száma 349-ről 304-re, a száz szobára jutó lakosok száma pedig 236-ról 151-re csökkent. Ez mindenképpen jelentős fejlődést mutat, mégis a lakáshelyzet továbbra is súlyos társadalmi probléma maradt, éspedig mennyiség tekintetében is. Csak egyetlen adat: 1977. december 31-én a tanácsok 396 282 lakásigénylést tartottak nyilván, és ezzel szemben – valamennyi lakásformát ideszámítva – 1977-ben összesen 50 746 lakást utaltak ki. Minthogy ebben a számban az ún. lépcsőzetes lakáskiutalások is bennfoglaltatnak, valójában kevesebb ember lakásproblémája oldódott meg, hiszen a lépcső „tetején" azok foglalnak helyet, akik korábban is megfelelő lakásból újabba, tetszetősebbe költözhettek. Még ha tekintetbe is vesszük, hogy a lakásigénylések egy része már elavult (ezt világosan jelezte a legutóbbi évben a fővároshoz benyújtott lakásigények megújításának aránya), a különbség az igények és a kiutalási lehetőségek között jelentős.

Jelenlegi lakásviszonyaink közepette eleve társadalmilag kedvezményezettnek kell tekintenünk azt, aki állami bérlakásban (ideértve a szolgálati lakást is) lakik, azokkal szemben, akik „tulajdonosként" élnek akár családi házban, akár öröklakásban. Ezt tekintetbe véve a lakásállomány ilyen megoszlása eleve jelentős egyenlőtlenséget takar, éspedig olyan egyenlőtlenséget, amely nemcsak hogy a végzett munkával s a jövedelmi viszonyokkal nem függ egyértelműen összse, hanem településtípusonként még tovább fokozódik. Míg ugyanis pl. Budapesten a lakosság többsége (62 százalék) főbérleti (szolgálati) lakásban él és csak 38 százalék tulajdonos, addig ez az arány a városokban 34 százalék, illetőleg 66 százalék, a községekben pedig 9 százalék, illetőleg 91 százalék.

Ezek a településtípus szerinti különbségek aztán tovább hangsúlyozódnak, ha a lakás minőségét, felszereltségét vizsgáljuk. Igaz ugyan, hogy 1980-ban a lakások 48,8 százaléka kétszobás, 23,9 százalékuk pedig három és több szobás, az is igaz, hogy a lakások 98,1 százaléka ma már villanyvezetékkel ellátott, 64,9 százalékuk vízvezetékkel, 53,2 százalékuk vízöblítésű W. C.-vel is rendelkezik, de ismeretes, hogy a legutóbbi időkig a falusi területeken a villanyfogyasztás díjszabása mintegy kétszerese volt a budapestinek, továbbá, hogy mások a közműépítés feltételei a lakosság számára a városokban és a községekben. A lakások felszereltsége településtípusonként jelentősen eltér. Az 1980. évi népszámlálás adatai szerint a következő képet kapjuk.

A lakások felszereltség szerint, településtípusonként (százalékban)

Terület	Villany-	Víz-	Gázzal	Víz-öblítéses W. C.-vel	Közös házi csatornával
	vezetékkel				
Budapest	99,8	94,2	74,2	80,9	96,3
Városok	98,2	76,5	81,0	67,2	79,8
Községek	95,9	41,6	72,0	29,6	44,8
Összesen	97,5	63,8	75,4	52,3	66,9

A felszereltség foka azután a lakások nagysága szerint is változik, a kis, egyszobás lakások esetében a legalacsonyabb. Ebből következik, hogy a zsúfoltság mellé – amely önmagában is akadályozza a valamennyire is elfogadható életmód kibontakozását (ennek összefüggései azonban a falusi területeken bizonyos szempontból másként jelentkezhetnek, mint a városban) – még a felszereltségbeni hiányosságból adódó hátrányok is társulnak. 1980-ban a háztartások 26,5 százaléka lakik egyszobás lakásban (és ez az adat 1970-hez viszonyítva – amidőn ezek még a háztartások 45,6 százalékát tették ki – már jelentős fejlődést mutat). A laksűrűség azonban még mindig a munkásosztály esetében a legnagyobb (egy szobára 1,63 személy), majd a mezőgazdasági fizikai dolgozók következnek.

Az alapellátottságot, a lakásállomány nagyságrendbeli, felszereltségi és területi megosztási sajátosságait figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy jóllehet a szocialista életmód természetesen nem a lakás függvénye, teljesebb kibontakozásának mégis egyik lényeges akadálya a lakáshelyzet. Nehezen várható nemcsak a szocialista, hanem egyáltalán a kulturált életmód kibontakozása

– zsúfolt lakásban;

– kettőnél több generáció együttélésével (a két generáció együttélése szülő és nem házas – szélsőségesen nem felnőtt – gyermek esetében fogadható el);

– elemi civilizatórikus feltételek hiányában.

Az említett körülmények mindenekelőtt nem teszik lehetővé a személyiség sokirányú kibontakoztatását, ezt pedig a szocialista életmód alapvető kritériumának tekintjük. E körülmények esetén a szükségletek pl. eleve korlátozottabb szinten jelentkezhetnek, szélsőséges esetben a kulturált életmódra irányuló igények ki sem bontakoznak. A lakáshelyzetből fakadó negatív körülmények másrészt olyan következményekkel járhatnak, amelyek a társadalom számára

fontos primér kötelékek (házastársi, szülő–gyermek-viszony) gyengülésében fejeződhetnek ki, kedvező lehetőségeket teremtenek az antiszociális befolyások számára stb.

Nehéz pontosan meghatározni azoknak az arányát, akik lakáshelyzete megoldatlan. Az 1980. évi népszámlálás adatai alapján végzett számítások szerint jelenleg még további mintegy 400 ezer lakásra lenne szükség ahhoz, hogy minden család önálló lakásban élhessen. S ez még távolról sem a megoldás. A Népművelési Intézet és a Szociológiai Kutató Intézet közös vizsgálata a megfigyeltek szubjektív értékelése alapján azt találta, hogy a megkérdezettek mintegy 30 százaléka nem tekinti megoldottnak lakáskérdését. (A vizsgálat során elhangzott azon kérdésre, hogy „Lakáskérdését lényegében megoldottnak vagy megoldatlannak tekinti?", a megkérdezettek 70 százaléka megoldottnak, 16 százaléka megoldatlannak minősítette, de úgy vélte, hogy előreláthatóan 5 éven belül sikerül megoldani, 13 százalék viszont megoldhatatlannak úgy, hogy még kilátást sem látott a megoldásra. Bár a válaszok a lakáshelyzet szubjektív értékelését adják, amely számos esetben eltérhet valamilyen szakértők által megkonstruált mérce szerinti elbírálástól, de a mindennapi tapasztalatok alapján nem vonhatjuk kétségbe a vizsgálat által kimutatott elégedetlenség jogosságát még ilyen arányú előfordulás mellett sem. Az elégedetlenség legfőbb oka a saját, önálló lakás hiánya, a másik pedig a lakás rossz minősége, korszerűtlensége.

Véleményünk szerint a lakásnak az életmód kialakulásában játszott szerepét az életciklus dinamikájában kell vizsgálni és értelmezni. A korábban már említett adatok szerint is magas, 30 százalékos azon felnőttek aránya, akiknek nincs megfelelő lakásuk, ha azonban azt nézzük, hogy az emberek mekkora hányadának okoz életük folyamán súlyos gondot az önálló lakás hiánya, akkor ennél jóval magasabb arányt kapunk.

Nem állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyek a lakásgondokkal küszködők kor szerinti megoszlását adnák, de anélkül is tudjuk, hogy a fiatalok kiugró arányban szerepelnek azok között, akiknek lakáshelyzete még megoldatlan. A Szociológiai Kutató Intézet egy másik vizsgálata, amely a fiatal házasokkal foglalkozott, csak kivételesen találkozott olyan fiatal párral, amely saját, önálló lakásban kezdhette családi életét, míg a többiek, még az optimisták is, több éves együttlakásra számítottak a szülőkkel, rokonokkal, főbérlőkkel. Előbb vagy utóbb, kevés kivétellel, minden házaspár, család saját, önálló lakást szerez, de sokuk életének egy szakaszát távolabbi kihatásaiban is megnyomorítja a lakáshiány.

Lehet a történeti múltra hivatkozni, amikor az önálló lakás nem

volt magától értetődő szükséglete a fiatal házasoknak, de világos, hogy a család mai struktúrája és funkciói egészen mások, és nem indokolják a több felnőtt generáció együttlakását. Lehet azt is mondani, hogy a lakás olyan érték, amelyért meg kell dolgozni, ennél nyomósabb ellenérv, hogy a lakás alapvető szükséglet: ennek kielégítése más szükségletek kielégítését is befolyásolja, és megoldása éppen ezért az egyén és a társadalom szintjén egyaránt prioritást élvez, illetve prioritást kell élveznie. Abban a társadalomban, amelyben a népesség reprodukciója, a gyermek gondozása és nevelése, a jövedelemmel való gazdálkodás a szülőkből és gyermekeikből álló ún. kis családban történik, a társadalom feladata, hogy az új családok számára, létrejöttük időpontjától kezdve biztosítsa a saját, önálló lakást. Ha ez nincs és csak hosszabb periódus után valósulhat meg a lakásszükséglet megfelelő szintű kielégítése, akkor számolni kell a másokkal való együttélés negatív hatásaival, mind a lakás megszerzése érdekében kifejtett tevékenység terén, mind pedig az emberi kapcsolatokban. E hatások pedig nem szűnnek meg a lakáshoz jutás időpontjában, hanem továbbra is érvényesülhetnek az életmód alakulásában. Ezen túl azonban további problémákat eredményez pl. a népesedés alakulásában, a gyermeknevelésben stb.

A lakáshelyzet – a lakáshoz való hozzájutás módozataiból következően – sokban hozzájárul a szocialista életmód szempontjából negatív elemek kialakulásához.

A lakásállományban való „lakói minőség" alakulásából világos, hogy lakáshoz különbözőképpen lehet hozzájutni. A jelenlegi hatályos szabályozás szerint állami bérlakásra csak alacsony jövedelmi kategóriákban élők számíthatnak. A kétségtelenül meglevő és sok kivétel árt a közhangulatnak, s gyengítheti a vezetés iránti bizalmat. Viszonylag alacsony jövedelmi kategóriákban kaphatnak ún. szövetkezeti lakást, és a bérkategória szempontjából többen (de a rendelkezésre álló lakásmennyiség miatt kevesebben) tanácsi értékesítésű öröklakást. Minthogy azonban a jogosultak száma jóval nagyobb, mint a rendelkezésre álló lakásoké, és a várakozási idő gyakran igen hosszú, a lakosság jelentős arányban kényszerül magánerőből (jóllehet az állami támogatás különböző formáinak igénybevételével) építkezni. Ezzel szemben a bérviszonyok és az építkezési költségek alakulása ma anyagilag igen megnehezíti a magánerőből való építkezést, még jelentős állami kölcsön esetében is. A – természetesen más tényezőkkel is összefüggő – következmény ismert: a munkaidőn túl vállalt (ám nem kis részben a munkaidő alatt végzett) mellékmunka, a csúszópénz, a borravaló, a hálapénz stb. szinte megállíthatatlannak tűnő terjedése. Megállíthatatlannak tűnik, hi-

szen például a „mellékmunkát" nem csupán az egyéni szükségiet, hanem a hiánygazdálkodás különböző jelenségei is indokolják – bizonyos értelemben tehát találkozik a szubjektív és az „objektív" szükséglet. Nem kismértékben ugyanez a forrása a hála-, illetve a csúszópénzek stb. gyakorlatának is.

Ez a helyzet azonban egyrészt felemészti a szabad idő jelentős részét, vagyis a majdani kulturált élet puszta fizikai kereteinek megteremtése jelentős mértékben csökkenti a kultúrára felhasználható időmennyiséget, és a kulturált vagy szocialista életmód szempontjából olyan káros szokásokat rögzíthet, amelyek esetleg a lakás megszerzése után is továbbélnek (pl. a további, éspedig a társadalomban ható fogyasztási minták által is motivált szerzésre való mindenáron törekvés, a „könnyű", nem fárasztó szórakozás megszokása stb.). Ennek a körülménynek a veszélye két szempontból is nagy: egyrészt – mert többnyire fiatal emberekről lévén szó – ezek a negatív tulajdonságok könnyebben rögződhetnek, másrészt átszállhatnak a következő generációra is. Nem kis veszélye van annak sem, hogy a lakás megszerzésének kilátástalansága felelőtlen fogyasztásra csábíthat, és így társadalmi céljainkkal ellentétes fogyasztási minta alakulhat ki. Mindennek folytán olyan egyéni tulajdonságok és „közmorál" bontakozhat ki, amelyek nem csupán a szocialista életmód értékeivel, hanem a szocialista erkölccsel, sőt esetenként a büntetőtörvénnyel is szemben állnak.

E helyzetet nem kívánjuk dramatizálni, sem pedig eltúlozni a lakáshoz való hozzájutás problémájának jelentőségét, de a társadalmunkban jelenleg észlelhető és bizonyos dimenziókban elítélhető „szerzési" törekvések társadalmi méretekben alapvetően a lakásszerzés módjával kezdődnek, és folytatódhatnak a berendezésével, a civilizált élethez való tárgyak (tartós fogyasztási cikkek) beszerzése iránti szükséglet kielégítésével, majd az ehhez már nem feltétlenül hozzátartozó igények kielégítésének szükségletével. Az egyszer berögződött cselekvési mód és pszichés állapot már nagyon nehezen változtatható meg. Csak mint további összefüggést említjük, hogy a gyakran jelentős beruházással létrehozott „látványos" létesítmények kihasználtságának alacsony szintje is kapcsolatban van az elmondottakkal.

Hangsúlyozzuk: nem a lakás vagy a tartós fogyasztási cikkek stb. megszerzése, illetőleg az erre való törekvés ítélendő el, ezek hozzátartoznak a kulturált életmód civilizatórikus feltételeihez. Társadalmilag problematikus azonban a megszerzés módja az esetek többségében (jóllehet az egyént tekintve ez a mód ismét nem „elítélendő", hiszen a nagy többség másként nem juthat hozzá). Összességé-

ben tehát nem „elítélésről" van szó, éppen ezért a közvetlenül a tudatra ható eszközök hatástalanok is. Annak felismeréséből, hogy ez a jelenség társadalmunk adott gazdasági feltételeiből fakad, az következik, hogy a megoldás módozatai is itt keresendők.

Ezzel összefüggésben még egy problémát kell megemlíteni. Ha a tulajdonosi minőség a gyakorlatban az esetek túlnyomó többségében feltétele a lakásnak, akkor a tulajdonosi minőség társadalmi méretekben szükséghelyzet kifejeződése, azaz az emberek túlnyomó része nem azért épít vagy vásárol saját tulajdonú házat, öröklakást, mert tulajdonra vágyik, vagy mert nem tudja pénzét másképpen felhasználni (bár természetesen egy szűkebb réteg esetében ilyen motívumok is találhatók), hanem mert másképp nem jutna lakáshoz. Ebből kiindulva eleve sokkal hátrányosabb helyzetben vannak a saját tulajdonú lakásban, mint a bérlakásban lakók. Az állami bérlakásban lakó lényegében könnyen hagyományozhatja gyermekére a lakást halála esetén, míg ugyanez az áthagyományozás a saját tulajdon esetében nem csupán a tulajdonosi minőséghez fűződő hátrányokat örökíti át, hanem jelentős illetékkel is jár. (A lakás forgalmi értéke ugyanis a legtöbb esetben eszmei jellegű, hiszen többnyire csak elvileg idegeníthető el, a valóságban nem, hiszen a tulajdonosnak nincs lehetősége más lakás szerzésére.)

b) Mint már említettük, a hiánygazdálkodás egyik kifejeződése társadalmunkban az infrastruktúra fejletlensége. Ez a fejletlenség különösen területi elosztásban feltűnő, hiszen ebből a szempontból hiányosságok mutatkoznak még az általánosan fejlettebbnek mondható iskolarendszerben is, nem is szólva az infrastruktúra olyan elemeiről, mint a kommunális ellátottság vagy az úthálózat. A fejletlenség következményei egyrészről ismét negatívan befolyásolják az életmódot, másrészről – ahogyan ez a lakás esetében látható volt – olyan hatást gyakorolhatnak az emberi magatartás alakulására, bizonyos szokások rögződésére, amelyek akadályozzák a szocialista értékek érvényesülését, az ezeknek megfelelő magatartási minták kibontakozását és erősödését. Csak egyetlen példát: lássuk az egészségügyi ellátás problémáját.

Nem kétséges, az egészség vagy betegség önmagában is jelentős életmódot alakító tényező, és nyilvánvaló, hogy az utóbbi, tehát a betegség negatívan befolyásolja azt, így természetesen a szocialista életmód szempontjából negatív következményekkel jár. (Nem is szólva a munkából való kiesésről, amely önmagában gazdasági problémának tűnik, tekintettel azonban arra, hogy a munka a szocialista életmód egyik legfontosabb eleme, már ez sem tekinthető csak gazdasági kérdésnek.) A szocialista társadalom természetéből fakadó

humánus céloknak, nemkülönben a gazdaságfejlődés igényeinek megfelelően, valamint a szocialista életmód kibontakozása szempontjából egyaránt nagyon lényeges kérdés tehát az egészségügy – mint az egyik legfontosabb infrastrukturális elem – megfelelő fejlődése.

Ma, midőn a betegellátás állampolgári jogon biztosított, tehát mindenkit megillető jogként elismert, az alapvető kérdés ennek a jognak a realizálását biztosító tényezők fejlődése. A kétségtelen erőfeszítések és eredmények ellenére azonban még jelentős ellentmondások tapasztalhatók az igények és a lehetőségek között. A kórházi ágyak száma például az 1938. évihez viszonyítva 10 590-ről 1977-re 91 416-ra emelkedett, de 1938-ban az egy ágyra jutó fekvőbetegek száma 10,6 volt, míg 1977-re már csaknem elérte a 21-et, és e tendencia az elmúlt negyven évben állandóan emelkedik. Hasonló ellentmondás tükröződik az orvosok számának alakulásában is: 1938-ban 10 590 orvos élt Magyarországon, míg 1977-ben 28 474, és állandóan emelkedő tendencia is észlelhető a 10 000 lakosra jutó orvosok arányában is (ez 1977-ben már 26,7 volt). Ezzel szemben azonban 1938-ban a társadalombiztosításba bevont személyek száma 2,8 millió volt, míg napjainkban ez a szám már azonos az ország lakosságával. Így 1938-ban 100 lakos közül igényjogosult volt 31, ma 100. Ebből egyrészt az következik, hogy szükségképpen csökken a 10 000 biztosítottra jutó fekvőbeteg-ellátásban részesülők száma (1938-ban 227, 1975-ben – utolsó adat – 176), másrészt csökken a betegellátás szintje, amelyet csak bizonyos mértékben egyenlít ki az orvostudományban 1938 óta bekövetkezett fejlődés és az ugyancsak jelentősen megnövekedett műszerezettség. Különösen jelentős a relatív visszamaradás az ágyszámok alakulásában: amíg a biztosítottak száma 1960–1965 között például 15 százalékkal nőtt, és a növekedési arány az orvosok számában 24 százalék, a kórházi ágyak esetében csupán 8 százalék. (A nemzetközi adatok szerint 1965–1974 között Magyarországon a tízezer lakosra számított ágyszámnövekedés 4,5 volt, míg az azonos fejlettségi szinten levő országokban 21,8.) Ha pedig tudjuk, hogy a táppénzes állományban levő dolgozók napi átlagos száma állandóan növekszik (1000 állományban levő dolgozóra számítva ez az arány 1960-ban 134 volt, míg 1977-ben 238), ami az átlagos állományi létszám 5,6 százalékát jelenti, szemben az 1960. évi 4,5 százalékkal, akkor világos, hogy az egészségügyben mint infrastruktúrában szükségképpen mutatkoznak bizonyos relatív „hiány" jelei. Azért nevezzük ezt „relatív" hiánynak, mert az egészségügyi ellátás elvi ingyenességével nyilvánvalóan megnőtt az „igénylők" száma, ez pedig nem teszi lehetővé a teljesen kielégítő ellátást.

Tulajdonképpen ebben, a csak legfontosabb mutatókban vázolt – hiszen pl. nem szóltunk az ellátottság tekintetében Budapest, a vidéki városok és a falvak között mutatkozó, a fenti sorrendben fokozódó hátrányokban jelentkező különbségekről – strukturális helyzetben találhatók azok a tényezők, amelyek az ingyenes betegellátást jelentős mértékben megfizetetté változtatják. Ha ugyanis „hiánygazdálkodás" folyik, ha az egészségügyi létesítmények túlzsúfoltak, a személyzet túlterhelt stb., akkor a felvétel, a jobb kezelés (vagy annak hiedelme) pénzen megvásárolhatóvá válik, és ez egyrészt jelentős egyenlőtlenségi viszonyokat teremthet az ellátásban is, másrészt növelheti a különböző pozíciókhoz tapadó anyagi előnyöket is. A kezelés pénzzel való javítása, vagy az ebben való hiedelem természetesen korrupciós jelenségeket produkálhat a beteg és az orvos viszonyában, és ez kihathat az életmód más összefüggéseire is. A pozícióhoz tapadó előnyök folytán bizonyos kivételezett orvosi réteg – bár nincs szó általánosításról – olyan anyagi körülmények közé kerülhet, amelyek erősíthetik azt az életmódmintát, amelyről megállapítottuk, hogy annak ellenére hat a társadalomban, hogy anyagi szintjével a túlnyomó többség számára elérhetetlen.

Összefoglalóan megállapítható, hogy az egészségügy – bizonyos területi, társadalmi és korosztályi különbségekkel – felkészült az akut esetek fogadására. Már kedvezőtlenebb a helyzet a krónikus betegségek kezelése és gyógyítása terén, s még kedvezőtlenebbek a rehabilitáció lehetőségei. A megelőzés pedig – ami az életmód alakulása szempontjából talán a legfontosabb – néhány korábbi népbetegség felszámolása után, napjainkban elterjedő betegségek esetében alig hatékony. Az egészségügy működési problémáiból következő feszültségek kedvezőtlenül érintik a tudat alakulását, a családi viszonyokat és bizonyos részben a társadalom számára mintaként szereplő életmódjelenségeket is.

c) Az életmóddal kapcsolatos szociológiai vizsgálatok napjainkra már nem csupán a végzett munka jelentőségét igazolták az életmód egésze szempontjából, hanem az életmód jelentőségét is a végzett munkára nézve. Több szervezetszociológiai vizsgálat tapasztalatai is jelzik, hogy az ember és a technika viszonyában jelentkező munkavégzésre a szervezeti jelenségek és részben – esetleg a szervezeti jelenségek közvetítésével – olyan társadalmi folyamatok hatnak, amelyekben természetesen jelentkeznek az életmódból fakadó hatások is. Csak egyetlen közismert példára hivatkozunk, a mezőgazdasági környezetben élő (így sokat ingázó) munkások életmódbeli sajátosságainak sokszor negatív következményeire a nagyüzemben végzett munkára.

Jóllehet az életmód eme jelentőségét szükségesnek tartottuk szakmunka jelentős részében még a közvetlen alkotás érzésével párosulhat a munkavégzés, amely – sok tekintetben kedvezőtlen technhangsúlyozni, mégis most arra kell felhívni a figyelmet, hogy a munkavégzés körülményeiből és folyamatának jellemzőiből adódó következmények a szocialista életmód fejlődése szempontjából nemegyszer problematikusak. Problematikus mindenekelőtt a technológiai szint elmaradása, sőt bizonyos mértékig a technológiai szint differenciáltsága is. E jelenségre álljon itt egy – bár 1972-es adatokra támaszkodó és csak a „minisztériumi ipar" helyzetét tükröző – táblázat:

Megnevezés	Gépek (berendezések) mellett dolgozók	Nem gépek (berendezések) mellett dolgozok
Szakmunkások	28,5%	71,5%
Betanított munkások	54,4%	45,6%
Segédmunkások	14,9%	85,1%

(Forrás: *Benedek Sandor* Valtozások a magyar munkasosztály belso struktúrajaban Társadalmi Kozlemények, 1977 4 sz. 35. old.)

Ha a táblázat adataihoz hozzátesszük, hogy a magyar iparban a gépek mellett dolgozók többsége betanított munkás, és a nem gépek mellett végzett munkában pedig a szakmunka a domináns (bár ennek megfelelő értékeléséhez hozzátartozik, hogy a beállító, karbantartó tevékenység, amely „a nem gépek mellett dolgozók" kategóriájába tartozik, túlnyomórészt szakmunka), akkor világos, hogy a nológiai szintet tükröz ugyan és másfajta követelményekkel jár, mint gép, sőt gépsorok mellett végzett munka – mégis általában kedvező hatással lehet a munkát végző közérzetére. A legképzettebb munkások túlnyomó része tehát bizonyos értelemben még a technológiai múltat jelentő munkafolyamatban vesz részt, s részben ezért is a szakmunka, a szakmunka helyzete az üzemben, tekintélye stb. is tartalmaz a múlthoz tapadó elemeket (természetesen ezzel összefüggenek bizonyos berögződött magatartásformák is). A betanított munkások által végzett munka viszont leginkább „mechanikus" jellegű; itt áll fenn leginkább a veszélye annak, hogy a munka elveszti vagy csökkent mértékben tartalmazza a „kielégültség" elemét, végül itt mutatkozik meg leginkább a kereset jelentősége a munkavégzéssel kapcsolatban. Az életmódbeli következmények azonban hasonlóak lehetnek: a szakmunkáslét (és munkavégzés) bizonyos hányadára éppen úgy jellemzőek például a múlthoz tapadó életmódelemek, mint a betanított munkásoknak csak a keresetet

„hajszoló" részére. Az előbbi kategóriában a legnagyobb a mellékmunka lehetősége, és ez is erősíthet egyes kispolgári életmódelemeket.

A munkavégzés technológiai összetevőinek jövőbeni alakulása az életmód fejlődése szempontjából rendkívül összetett és nagy jelentőségű következményekkel járó döntéseket tesz majd időszerűvé. Dönteni kell például abban a kérdésben, hogy a terjedő automata vagy félautomata technika betanított vagy szakmunkásszintű munkavégzést követel-e. (Mi például a konvertálható tudást adó szakmunkásképzést látnánk kedvezőnek, amely elegendő alapot nyújtana a munkafolyamat megértéséhez, a berendezések kisebb hibáinak elhárításához, tehát megőrizné az alkotó elemet, és állandósítaná a továbbképzést.) Meg kell találni az esetleg mechanikussá váló munkavégzés folytán csökkenő „alkotási" elem kompenzálásának módját (bérezési, premizálási, szakszervezeti intézkedések, fokozatos magasabb kulturális és képzettségi szint alapján a munkások részvétele a szakszervezeti döntésekben stb.). Mindennek természetesen tágabb feltételei is vannak, például a szakszervezeti élet bizonyos változása stb. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a szervezettség szintjének és mikéntjének alakulása szinte a technológiai szint következményeihez mérhetően hat a munkavégzés folyamatára, és ebből adódóan az életmódra is. Egy meghatározott technológiai szintű munkafolyamat ugyanis többféleképpen szervezhető (pl. alacsony technológiai szinten is szokásos a monoton szalagmunka).

Ha elfogadjuk, hogy a szocialista életmód egyik lényeges ismérve az emberi képességek sokoldalú kibontakozásához szükséges feltételek biztosítása, akkor a munkavégzés milyenségének következményei mindenképpen előtérbe kerülnek. Alacsony szinten, korszerűtlenül szervezett, túlzottan fáradságos, kevés alkotó elemet tartalmazó munkavégzés életmódbeli következménye például a szűk értelmű, szinte „vegetatív" jellegű, a magánszférába való fordulás; az igénytelen képzettségi szint következménye lehet a kommersz szórakozás és a már tárgyalt társadalmi feltételekkel együtt a mellékmunka, a szabad idő nagyfokú csökkenése. Az ingázás következményei sokrétűek, nem minden vonatkozásban negatívak, de sajátos életmódot tartanak fenn. Az előbbiek negatív hatása fejlettebb technológiával és munkaszervezéssel, az utóbbiaké pedig csak az infrastruktúra – a közlekedés, a munkásszállások stb. – fejlesztésével csökkenthető.

2. Az eddigiek során olyan problémákat érintettünk, amelyek többnyire társadalmunk fejlettségi szintjéből következően, bizonyos értelemben tehát objektív tényezőkként vagy tényezők csoportjaként alakítják jelenségeit. Említhettünk volna többet is. Szólhattunk

volna például ebben az összefüggésben is a mezőgazdaság és az ország ellátása szempontjából feltétlenül szükséges (bár többnyire „töredékidőben" végzett) háztáji gazdálkodás életmódbeli következményeiről. Említhettük volna a női munka általánossá válásából fakadó ismert feszültséget a nő otthoni és társadalmi szerepe között, és ennek az infrastruktúra jelenlegi fejlettségi szintjén még fel sem oldható következményeit stb. Úgy tűnik azonban, hogy a fentiekben vázolt problémákban van bizonyos fokú lehetőség a kedvezőtlen hatást produkáló jelenségek alakítására, éspedig objektív összefüggéseik ellenére.

Szólni kell azonban néhány olyan problémáról is, amelyek abból adódnak, hogy nem használjuk fel eléggé racionálisan a rendelkezésre álló lehetőségeket. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy e tényezőcsoport esetében sem rendelkezünk minden szempontból helytálló és főleg elegendő ismeretekkel, így az életmódra vonatkozó kutatások itt is sokkal inkább kérdéseket fogalmaztak meg, mint lezártnak felfogható eredményeket.

a) Az ilyen típusú problémák közül első helyen említjük a gazdasági fejlődés követelményeinek a társadalompolitikai feltételekkel való összhangját, illetőleg a társadalomra kiható következmények figyelembevételét a gazdaságpolitika kialakításakor. Kétségtelen, a gazdasági növekedést, bizonyos fokig a gazdaság struktúráját is nagyon kemény gazdasági feltételek alakítják, a rendelkezésre álló alternatívák közötti választás során azonban többnyire lehetőség nyílik a társadalmi-politikai követelményeknek, a döntés differenciált társadalmi követelményeinek figyelembevételére, amennyiben ez az igény megfelelően tudatosodik.

b) Szervezetszociológiai vizsgálatok jelzik, hogy a gépi időveszteségek, a túlórák és általában az üzemek gépi kapacitásának növekedő kihasználatlansága főként a termelés nem kielégítő szervezettségére vezethető vissza. (Ez a szervezetlenségből fakadó kapacitáskihasználatlanság 1972-ben néhány vizsgált üzemben 23–24 százalékot is elért.) Az adott munkahelyen az ilyen állapotnak súlyos demoralizáló hatása van, amely természetesen negatívan befolyásolja a munkafegyelmet, helytelen magatartásokat rögzíthet stb., zavarja tehát az életmód szocialista elemeinek kibontakozását és erősödését. A munkahelyi kollektívának személyiség- és életmódformáló hatását aligha becsülhetnénk túl. Márpedig a munkahelyi kollektíva milyenségét az üzemi szervezettség, a folyamatos munka vagy annak hiánya, az üzemi légkör stb. jelentős mértékben befolyásolja.

c) A szocialista személyiség kibontakozásában – amely éppen úgy erősítője, mint következménye a szocialista életmódnak – kulcs-

szerepe van az iskolának. Az iskolára vonatkozó szociológiai kutatások azt mutatják, hogy ez az intézmény nem tudta leküzdeni a tanulók közötti társadalmi hátrányokat (sőt egyes vonatkozásokban tovább erősítette az így kialakult egyenlőtlenségeket), és nem tudta megtalálni a szocialista életmódra való nevelés hatékony formáit. E körülmény tényezői ismét összetettek, és messzire nyúlnak. Csak néhányat említünk:

– A pedagógusok nem kapnak megfelelő felkészítést a nevelőmunkára (ehhez a szocialista neveléstudomány sem ad elegendő segítséget),

– az iskolai oktatás sokat változó tantárgyi szerkezete és követelményrendszere nem ad elég lehetőséget a tudatformáláshoz (a tudatformálásra elsőrendűen alkalmas tárgyak háttérbe szorulnak, csak említsük a történelem tárgyat, amit kiiktattak az érettségi tárgyak közül).

– Még mindig magas a szakképzetlen pedagógusok és az úgynevezett osztatlan iskolák száma, s ez a tény tovább növeli a többnyire amúgy is hátrányos körülmények között élő gyermekek hátrányát.

– Formális az iskolai nevelés a munkára vagy a közéleti tevékenységre való szoktatás esetében; gyakorta formális az iskolai KISZ-szervezetek munkája, amely nem segíti elő a szocialista közéletre való nevelést.

d) Társadalmunk rétegződésére vonatkozó vizsgálatok kimutatták, hogy jelentős mértékű inkongruencia alakult ki a képzettség és a betöltött munkakör között. Ez bizonyos fokig már a szakmunkások között is megfigyelhető (igaz, meglehetősen régi, 1969-re vonatkozó adatok szerint a szakmunkások mintegy 9 százaléka esetében alakult ki ilyen inkongruencia, amely azonban egyes szakmákban, például fonó-szövő, faipari, textilipari stb. szakmunkások között 18–27 százalékig is terjedt), de sokkal inkább jellemző bizonyos vezetői munkakörökre. Ismét meglehetősen régi, 1971. évi adatok szerint, a műszaki és gazdasági felső vezetői munkakörökben dolgozók 16,3, illetőleg 22,8 százaléka nem rendelkezett megfelelő iskolai végzettséggel. Nem kis számban vannak olyan dolgozók, akik megszerezték ugyan a felsőfokú diplomát, de a diploma nem felel meg a munkakör természetének: például műszaki főmérnöknek jogi diplomája van. Az inkongruencia az életmód szempontjából (nem szólva most a tanulás értékét csökkentő hatásáról) különösen a szocialista személyiség kialakulásával összefüggően lehet negatív hatású. Nem azonosítjuk ugyan a képességeket a képzettséggel, de a képzettség hiánya napjainkban kialakíthat olyan „személyiségtorzulást", amely tulajdonképpen nem a képességnek megfelelő munka következménye (és

nagyon sok további negatív következménnyel jár, gondoljunk például a kontraszelekcióban megnyilvánuló hatására stb.), mint ahogyan a képzettségi (és a képességi) szint alatt foglalkoztatottak esetében is (1971-ben a felső- és középfokú iskolát végzettek kb. 17 százalékának esetében alakult ki az inkongruencia) megfigyelhető az életmódra kiható személyiségtorzulás.

e) Végül a fontossága miatt – bár e probléma messze túlvisz az életmód kutatásának keretein – meg kell jegyeznünk, hogy a szocialista életmóddal szemben mutatkozó jelenségek kiélezetten figyelhetők meg a deviancia különböző formáiban, különösen a bűnözésben és az alkoholizmusban. Mindkét jelenségre vonatkozó adatok tulajdonképpen az életmódban megnyilvánuló negatív elemek.

VI. Értékek – célok – normák és a szocialista életmód

1. Az elmondottakból következik, hogy az életmód jelenségei – így a szocialista életmód kibontakozásának folyamata is – tulajdonképpen a társadalom objektív feltételrendszerének megfelelően alakulnak, minthogy társadalmunk mai feltételrendszere ellentmondásos, így kitermeli a szocialista életmódot objektíve segítő és objektíve gátló elemeket is. Az is világos, hogy ezen elemek közül jó néhány nem a merev determináltság értelmében objektív, azaz bizonyos feltételek esetén változtatható. Probléma marad azonban, hogy milyen irányban törekedjen a társadalomvezetés a változtatásra; milyen célok követése, milyen értékek szem előtt tartása, és ezekből adódóan, milyen normák tudatos megteremtése segíti a szocialista életmód kibontakozását?

A szocialista társadalom céljait – bizonyos elvontsággal – az MSZMP legutóbbi kongresszusán elfogadott programnyilatkozata megjelöli; ezek valóban jelzik is azt az irányt, amely felé a társadalomvezetés törekszik. A céloknak elvont síkon való meghatározottsága azonban azzal jár, hogy egyrészt a közbenső cselekvések, másrészt a célok elérésére kimunkált eszközök válnak céllá, pontosabban öncéllá – minthogy ezek jóval konkrétabban megjelölhetők. Jóllehet egyáltalán nem kívánjuk és nem is lehet a célok és eszközök viszonyát mereven felfogni a társadalomalakítás folyamatában (a szocialista életmód maga is éppen úgy cél, mint más viszonylatban – például a munka hatékonyságának növelése szempontjából – eszköz is), mégis kívánatos lenne a szocialista társadalom célrendszerének kimunkálása és a gazdaság- és társadalompolitika irányának kidolgozása során a lehetőség szerinti tekintetbe vétele. Erre annál is inkább szükség van, mert következményeiket tekintve a megállapított értékek ellentmondásban lehetnek. Például a munkához való viszony nyilvánvalóan szocialista érték, amelynek következményeit érvényesíteni kell a jó bérezésben. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése azonban – bár azokban a jelenségekben, amelyek nem a munkavégzéssel függnek össze – ugyancsak egyik

olyan célunk, amelynek már az előbbivel ellentétes következményei vannak. Az ilyen ellentmondások feloldhatók, ha társadalmunk mai viszonyaiból és az ezekből adódó következményekből indulunk ki, tehát ha történetiségében látjuk a problémát, és figyelembe vesszük a gazdaságfejlődés megalapozó jellegét.

Vannak azonban másfajta ellentmondások is. Például a családot mint alapvetően fontos egységet, védi társadalmunk, és valóban a család fontos eszköz az emberi személyiség kibontakozásában is, amely ugyancsak társadalmunk egyik értéke. Ám a családon belüli viszonyok alakulása esetenként kedvezőtlen lehet egyik vagy másik házastárs személyiségére, mi több, el is torzíthatja azt, ugyanakkor, amidőn még mindig fontos szerepe lehet a gyermek egészséges személyiségének kifejlődésében. Itt már – és ezt a bíróságok bontási gyakorlatában is megmutatkozó jogpolitika ingadozása is jelzi – nehezebb megtalálni a megfelelő egyensúlyt. A példák természetesen csak példák, a valóságban a kérdés egyre inkább égető hétköznapi gyakorlatunkban is, és hiányoznak a probléma megoldásához közelebb vivő kutatások (még az etikai kutatások is).

2. Az életmódot alakító értékek egy része történelmileg bontakozott ki, társadalmi gyökereik a távolabbi és a közelebbi múltba nyúlnak vissza. Ezek közül az értékek közül azonban nemritkán azokat az értékeket tekintjük szocialistának, amelyek a munkásmozgalom fejlődése során alakultak ki, és a munkásmozgalom legöntudatosabb tagjai magatartásában váltak normává. Nem bizonyos azonban, hogy ezek az értékek minden esetben megfelelnek mai társadalmunk viszonyainak is. Lássunk egyetlen példát, a jólét és az aszketizmus szembeállítását.

a) Aligha kétséges, hogy a szocialista társadalom építésének egyik alapvető célja az emberek anyagi és szellemi jólétének általánossá tétele, ami a valóban emberi életet élő, sokoldalúan fejlett személyiségekből álló „közösség", a kommunista társadalom megteremtésének elengedhetetlen feltétele. A marxizmus–leninizmus klasszikusai sohasem tévesztették szem elől tanításuknak e lényeges elemét, elutasították a szegénység általánossá tételén, a „spártai egyenlősége-n" alapuló kommunizmus-elképzeléseket, s a mozgalmi aszketizmust is csak a proletariátus fejlődésének korai szakaszán ismerték el jogosultnak. Ugyanakkor az adott történelmi helyzetben egyéni életükkel is az új, a forradalomért, a közösségért élő, a szükséges áldozatokra kész ember példáját testesítették meg. S az ilyen példák sokasodtak, hiszen a munkásmozgalom a gazdasági és politikai elnyomás alatt fejlődött, és ez az elnyomás különösen kegyetlen volt azokban az országokban, ahol később a forradalom eredménye-

képpen megindult a szocialista társadalmak fejlődése. Az elnyomás körülményei között a forradalmi mozgalom hallatlan áldozatkészséget, fegyelmet, az élet élvezetéről való lemondást, sokszor súlyos anyagi nélkülözések vállalását követelte meg résztvevőitől. A „mozgalmi élet" természetesen nem zárta ki az élet szeretetét, az életörömöt, de a munkásmozgalom számos harcosában, és még inkább a külső szemlélőkben mégis az előbbi vonások váltak olyan eszményi „életmódmintává", amely az igazi forradalmárt konstituálja. A szocializmus építésének konkrét történelmi körülményei bizonyos értelemben még tovább erősítették ezt a tendenciát: az elmaradottság leküzdése, az új társadalom anyagi alapjainak megteremtése – nem is szólva a gazdasági vagy gazdaságpolitikai hibákról és következményeikről – nagy áldozatokat is követelt, s többek között ennek folytán a korszak agitációs és propagandatevékenységében, művészi alkotásaiban helyet kapott a fenti életmódminta az eszményi forradalmi magatartás példájaként. Messze vezetne, ha mai továbbélésének belső és külső tényezőit tovább taglalnánk; tény, hogy ma is mint követendő példa él sokakban ez a magatartástípus, amelyet nemegyszer nosztalgikus, vagy éppen a jelenre nézve elítélő hangsúllyal szembesítenek a ma jelenségeivel. Gyakran nem csupán az idősebb, hanem éppen a felnövekvő generációk szemében is ez a példa jelenti a szocialista életmódot. Jóllehet ebben a felfogásban van bizonyos szembenállás társadalmunk visszás jelenségeivel, mégis felmerül a kérdés: egész művészetünk, nevelésünk, agitációs és propagandamunkánk eléggé történeti módon kezeli-e a mozgalomban kialakult ilyen életmódmintát és egyéni példáit?

b) Nem lehet ugyanis csak az így kialakult mintából és példából kiindulva értékelni és megítélni a mai megváltozott történeti helyzet jelenségeit. Ma a politikai hatalom megszerzésén túl a társadalomépítés előírt szintje már anyagi értelemben is más kereteket ad. A szocialista társadalom ama törekvése, hogy jólétet biztosítson állampolgárainak, gazdaságilag megalapozott, ha természetesen az elért szint még korlátokat is jelent. Ebben az új történeti helyzetben a mozgalom által kialakított értékek mint a közösség érdekeinek szolgálata, a fegyelem, az áldozatkészség stb. más szintre helyeződtek, és a gyakorlatban más tartalommal jelentkeznek; valódi tartalmuk meghamisítását jelenti, ha szembeszegezik őket az egész társadalom jólétének állandó növelésére irányuló törekvésekkel. Éppen ezek az értékek és természetesen minél általánosabb érvényesülésük segítenek vagy segíthetnek azonban abban, hogy az egész társadalom jóléte érdekében kiküszöbölhetővé váljanak a jóléthez tapadó partikuláris – a csoport- vagy az egyéni érdeket a közösségi, össz-

társadalmi érdektől elszakító, azzal szembeállító – elemek (az ezekkel összefüggő életmódjelenségek sok tekintetben ugyancsak a múltat idézik, természetesen nem a munkásmozgalomban élt mintákat), hogy az elért és tovább emelendő életszínvonalon a szocialista életmód elemei sokasodjanak. Ha tehát akár a marxizmus–leninizmus klasszikusainak munkásságából következtethető, akár a munkásmozgalom által kitermelt értékek szerepét vizsgáljuk a szocialista életmód alakításának szempontjából, ezeket a már kialakultnak tűnő értékelemeket a valóságos viszonyokkal, éspedig a valóságos viszonyok perspektivikus alakulásának lehetőségeivel is szembesíteni kell. Az értékek meghatározása vagy a valóságos viszonyok értékelése nem történhet meg egy már kialakultnak tételezett, valahol már meglevő absztrakt értékrendszer szemszögéből. A társadalmunkban folyamatosan megjelenő új és kívánatos jelenségek termelik ki a szocialista életmódot vezérlő értékeket és normákat, s ezek adnak alapot a valóság elemeinek további értékelésére. Mert amennyire igaz, hogy a valóság bizonyos mértékig köt, legalább annyira igaz, hogy a valóságban megjelenő új és kívánatos elemek felismerése, ezek tudatos erősítése a szocialista életmód többé-kevésbé koherens, bár természetesen nem uniformizált mintájának kialakulását segíti, és egyúttal fokozza kialakításának tudatosságát. Ezért nem árt hangsúlyozni, hogy a szocialista életmód modelljét aligha lehet elmélkedés útján megteremteni. Azaz kigondolhatunk valamilyen helyesnek tartott életmódmodellt, meg is kísérelhetjük ezt különböző intézkedésekkel, normákkal, akár jogi normákkal is a valóságba átvinni, bizonyos elemeiben talán egy ideig még sikerrel is, de a történeti tapasztalatok azt mutatják, hogy a képzelet szülte normák és minták realizálódására hosszú távon kevés esély van. (Bár természetesen végső soron a legutópikusabb képzeleti alkotás is a kor valóságos viszonyaihoz kötődik, mint ahogyan a történelemben megjelent utópiák is az adott kor és társadalom talaján, gyakran nagyon is megfogható problémákból nőttek ki.) De nem is a képzelet útján való társadalomformálás, tudatformálás vagy normaalkotás a marxista módszer, ezt talán hangsúlyozni sem kell. A marxizmus a társadalom fejlődésében megmutatkozó gyakorlatból von ki bizonyos tapasztalatok által már megerősített elveket; ilyen, a valóságban már megmutatkozó, de előremutató elvekből alakítható ki – a társadalom fejlődésének egy meghatározott szakaszára – annak az életmódnak a normatív tartalma is, amelyet szocialistának tartunk és hirdetünk, és amelyet mint szocialista életmódot kívánunk társadalomalakító tevékenységünk során általánossá tenni.

Ehhez a munkához elvi segítséget ad a marxizmus–leninizmus

elméleti alapvetése, értékrendszere és erkölcsi normarendszere. Ezek az alapelvek alkalmasak a gyakorlat állandó elemzésének segítségével a konkrét történeti helyzetnek megfelelő továbbfejlesztésére, sőt meg is követelik ezt. A konkrét történelmi helyzet és viszonyai igen nagy jelentőségűek a szocialista életmódelemek meghatározásának szempontjából is.

3. Meg kell azonban állapítani, hogy a jelzett néhány szemponton túlmenően – amelyek inkább „módszertaniak" –, valamint a gyakorlatból kiszűrhető néhány értékszempont megállapításán túl a tudomány ma még nem tud kielégítő segítséget nyújtani a szocialista életmódot „vezérlő" értékek meghatározásában. Éppen a szocialista életmóddal kapcsolatos kutatási program keretében indultak ugyan nagyon jelentős célkitűzésekkel összefuggő empirikus vizsgálatok az értékek életmódban betöltött jelentőségének feltárására, de a vizsgálatok adatait még nem lehetett olyan mélységben feldolgozni, hogy hasznosíthassuk őket. Feldolgozásuk is azonban csupán az értékek helyére és jelentőségére deríthet fényt, de nem adhat választ arra, hogy mik a szocialista életmód számára vezérlő elemül szolgáló értékek.

Ismételjük azonban: kérdéses, hogy ezek az értékek „spekulatív úton" egyáltalán megállapíthatók-e? A szocialista társadalom eddigi fejlődési jelenségeiből annyi mindenképpen leszűrhető, hogy a közösség és ettől nem elválaszthatóan a humanizmus olyan értékelemek, amelyek – az alkotó munkán túlmenően – a szocialista életmód legfontosabb vezérlő elvei. A szocialista életmód megvalósulása – fejlődésük jelenlegi szakaszában – például már „mérhető" azzal, hogy ezek az alapelvek mennyire realizálódnak

– egyrészt az egyének teljes magatartásrendszerében,

– másrészt azokban a tudatos intézkedésekben, amelyekkel a társadalomvezetés az életmódot befolyásolni kívánja.

4. A szocialista társadalom alapvető értékei azonban az egyén magatartásrendszerében megvalósulva, távolról sem teremtenek uniformizált életmódmintát, és még kevésbé alakítanak ki uniformizált életmódot. Erre természetesen nem is kell és nem is szabad törekedni. Az emberi személyiség teljes megvalósítása – amennyiben természetesen nem jár társadalomellenes következményekkel – eleve feltételezi a sokszínűséget és a differenciáltságot, hiszen azok a társadalmi feltételek, amelyek az egyes ember személyiségét alakítják, nagyon is differenciáltak. Az életmód alakítását szolgáló politikában tehát arra kell törekedni, hogy

– egyrészt minél magasabb szintig legyenek biztosítva az egyén számára alapvető létfeltételeik,

– másrészt a lehetőség szerint minden ember tudatába és magatartásrendszerébe épüljenek be a szocialista társadalom már eddig is feltárt, legalapvetőbb értékei.

5. Az értékek, normák és az életmód kapcsolatáról szólva azonban nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az életmód „szabályteremtő" erő. Ennek alapja abban a tényben keresendő, hogy az ember mindig valamilyen konkrét szituációban cselekszik, ami már maga is olyan történeti-társadalmi termék, amelyben – egyebek között – életmódelemek vannak jelen, és amelynek legegyszerűbb formájában is emberi magatartást irányító tényezők hatnak. Az emberi magatartás alakulásának társadalmi jellege – és egyúttal társadalmi irányítottsága – már abból a szituációból is következik, amelyben az adott emberi magatartás kialakul, és amely maga is „elvárásokat" hordoz. Az emberi magatartást kiváltó szituációk a társadalom struktúrájával és azokkal a történeti folyamatokkal függnek össze, amelyek a társadalmi struktúra konkrét tartalmát alakítják, és amelyek ilyen módon egyrészt a társadalom egészének életmódjellemzőiben, másrészt az egyes társadalmi osztályok, rétegek, valamint a társadalom további tagozódásában jelentős tényezők (lakhely, nem stb.) életmódbeli következményeiben fejeződnek ki. Nem jelentéktelen az a körülmény sem, hogy a szituáció által kiváltott emberi magatartás társadalmi tartalma az egyén szocializációja során közreható tényezők által is kondicionált, és ezek között az életmódelemek ismét igen jelentősek. Következésképpen az életmód – saját differenciáltsága folytán – bizonyos fokig differenciálja a magatartás-irányítás folyamatát is: egyrészt az érték- és szabályteremtés során, másrészt differenciált feltételeket teremt egy tudatos, a társadalmat egészében átfogó magatartás-irányítás hatékonysága számára is.

VII. Az életmód tudatos alakításának problémái

1. Az életmód tudatos alakítása a politika szférájába tartozik, éppen ezért rendkívül összetett feladat. Összetettségét csak aláhúzza, ha tudjuk, hogy szabályozása közvetlenül vagy áttételesen az ember társadalomban elfoglalt helyét, családi viszonyait, s személyiségét egyaránt érinti, a felhasználható eszközök pedig a jövedelemszabályozóktól, az egyenes és közvetett adózástól egészen a propagandáig vagy a jogi szabályozásig terjednek. Az életmódpolitika tehát mind céljait, mind pedig eszközeinek megválasztását tekintve (minthogy az eszközöknek is megvannak a sajátosságaik, sőt értékeket is hordoznak) igen nagy körültekintést és megfontoltságot igényel.

a) Az életmód alakításának első problémáját abban látjuk, hogy a kialakítani kívánt életmód, életminták vagy -elemek tudatos tartalmi meghatározása a társadalmi-történeti helyzet által kötött. Ebben jelentősen közrejátszik – minthogy tudatos társadalomirányításról van szó – a kialakítható politika társadalmi-történeti kötöttsége. A politika formálása első pillantásra ugyan akár kötetlennek is tűnhet, közelebbi vizsgálat után azonban kiderül, hogy az adott osztálycélokat követő politika kialakításában közreható tényezők (kezdve a társadalom gazdasági és általánosabb értelemben vett fejlettségi szintjéről, folytatva a politikai osztály-, réteg-, csoport- sőt szervezeti tényezőin stb.) hatása következtében az adott történeti szituációban reálisan megfogalmazható politika alapjaiban csak igen kevés alternatívával rendelkezik. Növekszik azonban az alternatívák száma – bár csak bizonyos határokig – a politika megvalósításának módjaiban, eszközeiben. Természetesen sohasem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a feladat jellege önmaga is korlátozza a választási lehetőséget az eszközök között, vagy – ami ennek a másik oldala – az eszközök természete, sajátosságai szintén korlátozzák az egyes feladatok megoldására váró kiválasztásuk lehetőségeit. Ha azonban a korlátozó tényezőkről nem is feledkezhetünk meg, alternatívák vannak.

Az alternatívák közötti választás lehetőségét azért szeretnénk

hangsúlyozni, mert gyakran előfordul, hogy azt csak a megszokottság bizonyos gondolkodási rutinja zárja ki vagy korlátozza. Márpedig semmiképpen sem fogadhatjuk el korlátozó tényezőként a beidegzett, megszokott cselekvést, az „egyszer bevált" kényszerét. Továbbá az életmódra ható akár gazdasági, akár technikai intézkedések során sem elegendő a csak gazdasági és a csak technikai szempontok figyelembevétele. S még egy szempont: az életmódot befolyásoló döntések esetében különösen fontos a társadalom magatartásirányítását „ellátó" mechanizmus figyelembevétele. Számolni kell – a lehetőségek szerint – a magatartásirányítás azon „csendben" ható automatizmusával is, amely mintegy magába fogadva, saját törvényszerűségeinek megfelelően „megemésztve" viszi tovább a döntések hatását az emberi magatartások alakulásában, és a magatartásalakítás részét képező tudatosan megalkotott normák, szabályok természetének lehetőségeivel és korlátaival is.

b) A társadalom magatartásirányításának mechanizmusával tudatosan támogatott életmódminták meghatározása különösen sok problémát vet fel azokban a társadalmakban, amelyeknek gazdaságitársadalmi szerkezete – mint a szocialista országoké – forradalmi átalakuláson ment keresztül. Éppen a gyors átalakulás folytán egyrészt még kevéssé képződtek új életmódminták, nem is szólva koherens életmódmodellről, másrészt az új társadalmi viszonyok ellenére természetszerűen hatnak a régen kiformálódott életmódminták vagy azok maradványai is. Ezekben a társadalmakban, minthogy egyrészt az új életmódmodell automatikus kialakulása lassú, másrészt ez a folyamat a még élő „hagyományos" életmódelemek és a fejlett tőkésországok hatásának következtében nem is ellentmondásmentes, szükség van az új gazdasági és társadalmi szerkezetnek megfelelő életmódelemek tudatos meghatározására. Ez azonban meglehetősen nehéz feladat. Ezek a minták ugyanis a mindennapi életben csak fokozatosan, egy-egy elemükben, részletekben jelennek meg, sőt – jóllehet egyes lényeges alapelvek ismertek már – elméleti kidolgozásuk sem történhet meg igazán az új társadalom értékeinek világos körvonalazása nélkül. Az esetleg már kidolgozott elemek valósággá változtatásában pedig – éppen az emberi magatartást alakító tényezők birodalmában történetileg kialakult sajátosságok kötőereje folytán – rendkívül óvatosan kell eljárni.

A tudatos magatartásirányítás mechanizmusa – különösen a jogi szabályozás – csak bizonyos mértékig szakadhat el a meglevőtől. A tudatos szabályozás lehetőségei akkor reálisak, ha a társadalom objektív viszonyai megalapozzák a szabályban támasztott követelményt. A családjogi törvény pl. már 1952-ben megállapította, hogy

a házastársaknak a házasságban egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak. Ennek a kétségtelenül szocialista életmódnak megfelelő szabálynak az érvényesülését azonban a női munkaerő-vállalás biztosíthatja, amely – a visszahúzó erők ellenére – következményeivel egyre inkább kialakíthatja a valóságban is a törvényben megfogalmazott helyzetet. Ismételjük, e szabály érvényesülését nagyon sok tényező akadályozza még, de a társadalmi folyamat iránya és a normába foglalt követelmény mégis egybeesik. A kidolgozott életmódmintáknak, illetőleg azok tartalmi vonásainak életképessége általában hosszabb távon mutatkozik meg, tehát történeti kérdés. Így az új életmódminták realizálódása nem kizárólag a magatartásirányítási mechanizmus hatékonyságától függ, már csak azért sem, mert magának e mechanizmusnak a hatékonyságát is társadalmi-történeti tényezők kondicionálják.

c) A társadalom magatartásformáló mechanizmusában alapvetően kétfajta tudatos magatartásirány működik. Az egyik reaktív jellegű, amely – az adott életmód belső konfliktusait megelőzni, illetve megoldani kívánó hatással – többnyire a meglevő viszonyokat, az életmód esetében a kialakult életmódot osztály-, réteg- stb. differenciáltságában is fenn kívánja tartani. Ez ugyan nem jelent teljes változatlanságot, mégis a lehetséges változás úgyszólván teljesen a reaktív momentumokból adódik. Az ilyen szabályozás azért reaktív, mert a már kialakult problémákra, konfliktusokra reagál. Változó hatása esetleg mutatkozhat ugyan a megoldásban, bár többnyire a hagyományosan kialakult vagy a tudatosan meglevő fenntartását szolgáló elemek uralkodnak benne. (Lényegében ez a reaktív jellegű magatartásirányítás volt a tipikus az ún. tradicionális társadalmakban, sőt, sok tekintetben az maradt a polgári társadalomban is, különösen annak korábbi fejlődési szakaszában.) A magatartás-irányítás második típusa a szó teljes értelmében aktív, szervező jellegű, azaz az életmódot is tudatosan változtató, nem csupán konfliktusmegoldó, de esetenként bizonyos értelemben konfliktusteremtő hatású is. Ezek a konfliktusok részben a régi és az új elemek között, részben pedig abból a tényből keletkeznek, hogy ez a magatartás-irányítás többnyire aktív abban az értelemben is, hogy tudatosan törekszik az egész – bár sokféle módon tagozódott – társadalom irányítására. Az ebből az aktivitásból keletkező konfliktusok megoldása a magatartás-irányítás eszközeivel már eleve az egyes rétegek, etnikai egységek stb. életmódját alakító, szervező jellegű. A magatartás-irányításnak ez a típusa jellemző a szocialista társadalomra.

d) Látszólag messzire kerültünk az eredeti kérdésfeltevéstől, az

életmód alakításának politikai problémáitól. A valóságban azonban közelebb jutottunk hozzá, hiszen világos, hogy a konfliktusok megoldása – nem is szólva a tudatosan teremtett konfliktusokról – politikai tevékenység. A politika számára korántsem kozombós, hogy társadalomalakító munkájában – az adott esetben az életmód alakítása során – milyen konfliktusokat termelhet ki. S ez napjainkban különösen annak a problémája, hogy a tudatosan alakító tevékenység mennyire szakadhat el a fennálló viszonyoktól, illetőleg a már kialakult és kívánatosnak tekintett életmódelemeknek a politika különböző területein és eszközeivel való támogatása milyen társadalmi konfliktusokkal jár, és milyen esélyeket kínál azok megoldására. Lássunk egy példát. A háztáji gazdaságok jelenlegi elterjedtsége – mint hangsúlyoztuk – gazdaságilag szükséges, indokolt, hiszen jelentős termelési feladatokat látnak el. Ahogyan azonban a termelőszövetkezetek megszervezésének időszakában sem csak gazdasági jelentőségük volt – hiszen megkönnyítették az átmenetet (gazdaságilag, pszichikailag, sőt az életmód tekintetében is) az egyéni gazdálkodástól a kollektív gazdálkodáshoz –, úgy ma is vannak következményeik az életmód szempontjából, és ezek a következmények nem teljesen egyértelműek. Nagyon jelentős elemeikben segítik a kívánatos életmódjelenségeket. A háztáji gazdaságból fakadó jövedelem pl. lehetővé teheti az egészséges lakás építését, a kulturált életmód előfeltételét képező felszerelését, amidőn ez a közösség erőfeszítésével jórészt nem biztosítható. Más elemeikben viszont a régi életmódminta egyes elemeinek fenntartására vezethetnek. Felmerülhet a kérdés: vajon a szocialista életmód falun történő elterjedése érdekében megkockáztatható-e a háztáji gazdálkodás megszüntetése vagy jelentős korlátozása? Nyilvánvalóan nem. Éspedig nem csupán a háztáji gazdaság általánosan ismert gazdasági jelentősége, az ország ellátásában elfoglalt helye miatt, hanem egyebek között azért sem, mert nagyon lelassulna a falvakban az urbanizáció, a civilizált életfeltételek kialakítása és fejlődése, tehát éppen a szocialista életmód feltételeinek kibontakozását nehezítené. Nem is szólva arról, hogy egy ilyen lépés nem kívánatos konfliktusokat teremtene, érintve a parasztságon kívül a jórészt mezőgazdasági környezetben élő munkásságot is. Az ilyen konfliktusok politikailag hátrányosan hatnának az ország szocialista fejlődésére, így magára a szocialista életmódminta elterjedésére is.

- 2. Az életmód tudatos alakításának legfontosabb eszköze az összehangolt gazdaság- és társadalompolitika.

Az ország gazdasági fejlettségi szintje megadja azokat a kereteket,

amelyeken belül a termelés struktúrájának alakításával (mert ennek is vannak életmódra ható következményei), a jövedelempolitikával, a fogyasztási modell kialakításával és lehetőség szerinti érvényesítésével az életmód alakulása befolyásolható. Szocialista társadalmunkban a termelési viszonyok típusa megadja a lehetőséget, az elért termelési szint pedig együttesen biztosít lehetőségeket, és jelent korlátokat az életmódpolitika számára. Az életmód alakítása előtt álló korlátok azonban nem csupán a termelés elért szintjéből fakadóan alakulnak ki, hanem a termelés növelésének szükségleteiből is erednek. Ez a körülmény nem csupán megalapozza, hanem napjainkban már szükségessé teszi az összehangolt gazdaság- és társadalompolitikát, illetőleg az ebből való kiindulást akkor is, ha az életmód alakításáról van szó.

Már utaltunk rá, de ebben az összefüggésben is meg kell ismételni, hogy a szocialista társadalom fejlődési sajátosságai – amelyek gyökerei a messze történeti múltba is visszanyúlnak – létrehozzák a gazdaságnak azt a területét, amelyet – talán nem túl találó kifejezéssel – a szakirodalom „második gazdaságnak" nevez. E gazdasági jelenségek kialakulása – úgy tűnik – szükségszerű volt, s nem egy vonatkozásában – mint egyik elemével, a háztáji gazdaságokkal kapcsolatban már láttuk – elengedhetetlen civilizatórikus feltételeket biztosított a szocialista életmód kialakításához, ami inkább az életmód tudatos alakítása szempontjából problematikus. A „második gazdaság" szférája ugyanis csak részben és nehezen szabályozható gazdaságpolitikai eszközökkel, így – különösképpen jövedelmi viszonyaiban, nemkülönben munkaerő- és -idő felhasználásában – akadályozhatja a központi gazdaság- és így a társadalompolitika megvalósítását.

Jóllehet az életmód alakításának gazdasági összefüggéseivel részleteiben nem kívánunk foglalkozni (mind a jövedelmi, mind a fogyasztási politika összefüggéseinek tárgyalása túlvezet a szociológia területén), annyit azonban itt is hangsúlyozni kell, hogy figyelembe véve a „második gazdaság" létét, nehezen szabályozható voltát, csak váratlan és feltehetően diszfunkcionális következményeket eredményezne az, ha e „második gazdaság" szférájában a könnyebben megfogható jelenségeket próbáljuk visszaszorítani, míg az állami eszközökkel el nem érhetők, de következményeikben súlyosabb összefüggések szükségképpen szabályozatlanok maradnak. Egyetlen példát: adózással szabályozhatók az állami kifizető helyeken kifizetett jövedelmek (származzanak ezek főállásból, mellékállásból vagy tudományos, művészeti stb. tevékenységből), de csak korlátozottan érhető el

a kisipari tevékenység (még az iparengedéllyel működők is) adóztatása. Egyáltalán nem foghatók meg a hálapénzek, csúszópénzek, borravalók stb., amelyek ugyan nem a szorosan vett „második gazdaság", inkább a „hiány" jelenségei, ám társadalompolitikai szempontból éppen ezek a legproblematikusabbak. A „második gazdaság" jelenségeit, összefüggéseit azonban tanulmányozni kell, és ki kell munkálni befolyásolásuk lehetséges módjait, módot kell találni társadalmi következményeik lehetséges semlegesítésére, éspedig anélkül, hogy gazdasági vagy társadalompolitikai természetű feszültségeket teremtenénk. (Lásd a háztáji gazdaságok adóztatásának tanulságait.)

3. Az egyéni életmód alakulása tekintetében azonban sem az anyagi feltételek, sem az esetleges szervezeti formák nem kényszerítőek egy bizonyos határon túl. Mostoha vagy mostohább életkörülmények között is lehetséges gazdag élet (és működhetnek bizonyos preferenciák, például a gyermekek továbbtaníttatása érdekében, könyvvásárlás stb. vonatkozásában), és nagyon kedvező életkörülmények között is kialakulhat sekélyes, a múlt korszerűtlen (gentry, módosparaszt vagy kispolgár) életmintáit követő életmód. Az egyénnek tehát – végső fokon ugyan létfeltételeiből, személyiségének vonzásaitól stb. behatároltan – lehetősége van a „választásra" az életmódminták között. Minthogy azonban ez a választás távolról sem kötetlen, hanem jelentős mértékben függ az egyén szocializálásának folyamatától, személyiségébe beépült elemektől (ily módon környezetétől), ezért a tudatformálásnak, a nevelésnek – a környezeti feltételek alakításán túlmenően – közvetlen jelentősége is van.

a) A közvetlen tudatformálás, a nevelés jelentőségének hangsúlyozásával egyidejűleg rá kell mutatni arra is – és ez az eddigi elemzésekből szinte magától értetődő –, hogy az életmód tudatos alakítása távolról sem redukálható csak a tudati szintre. Pontosabban a szocialista életmód kialakítását célzó politikai tevékenység nem maradhat csak tudati szinten. Az életmód alakulása sokrétű tényezőktől, feltételektől függ, és a sikertelenség biztosan bekövetkezne, ha ezt a sokrétű kondicionáltságot egyetlen összetevőre, a tudatira redukálnánk.

b) A közvetlen tudatformálás a szocialista életmód tekintetében azt jelenti, hogy a társadalmi célok szempontjából kívánatos egyéni választások előmozdításához nem elegendő a konkrét döntési helyzet alternatíváinak bemutatása. Szükség van arra, hogy az emberekben szocializálásuk során megfelelő prediszpozíciók teremtődjenek meg: konkrétan internalizálják azokat a normákat, értékeket, társadalmi célokat, amelyek a szocialista társadalom sajátjai, amelyekkel a szo-

cialista társadalomban eredményesen lehet élni. A tudatos és folyamatos ráhatás adott esetekben képes ellensúlyozni a normákkal, értékekkel ellentétes környezeti hatást, és meg tudja teremteni legalább azt a tudati állapotot, amely elfogadja, hogy bármi, ami öncélú, szemben áll a szocialista értékkel, így a szocialista életmóddal is.

VIII. Összegzés

1. Minthogy az életmódkutatások eredményeit itt aligha lehetne összegezni, az alábbiakban csak azokat a kutatási eredményeket foglaljuk össze, amelyek az életmód alakulásával összefüggő társadalmi problémákat jelzik. Olyan problémákat, amelyeket tehát a társadalomvezetésnek célszerű figyelembe venni.

A szocialista életmód alakulása szempontjából a legfőbb probléma az az ellentmondás, amely a kialakult életmódminták és a termelőerők jelenlegi fejlettsége, a társadalmi-gazdasági élet szervezettsége által nyújtott lehetőségek között fennáll. A minták részben a már kialakult értékekből következnek és a társadalmilag indokolt szintű szükséglet kielégítésére vonatkoznak. Ilyen például a képességeket igénybe vevő és fejlesztő munka, minden család számára saját lakás, a fogyasztási szükségletek színvonalas, akadozásmentes kielégítése, a folyamatos művelődés lehetősége mint követelmények. Ezeknek az igényeknek a normál munkaidőben végzett munkával járó keresetek mellett történő kielégítését azonban a társadalom gazdasági, fejlettségi és szervezeti lehetőségei még meglehetősen széles rétegek számára nem engedik meg. Ugyanakkor azonban a hiánygazdálkodás jelenlegi feltételeiből fakadó következmények egy vegyes összetételű réteg számára az általánosnál jóval kedvezőbb anyagi szintet és ebből fakadóan a többség számára megvalósíthatatlan életmódmintát alakítanak ki. Az ilyen életmód elérését célzó törekvések (és ez kikerülhetetlen, hiszen a magasabb életszintet tükröző minta mindig általánosabban „húzó" erő, mint amilyen mértékben az anyagi alapok biztosítottak) még fokozzák az életmód alakulásának ellentmondásait.

2. Az életmód legfontosabb összetevőjével, a munkával foglalkozó vizsgálatok az ellentmondást a termelőerők nagyarányú fejlődése és a munka tényleges produktivitásának stagnálása, illetve a munkával járó kielégültség elmaradása között tapasztalták. A vizsgálatok a fejlett gépesítés előrehaladása következtében nagy fejlődést állapítottak meg a dolgozók jelentős részének munkavégzésében. Ugyan-

akkor problémaként jelentkezett, hogy az új típusú munkavégzéssel sokszor kevesebb alkotói élményben volt a dolgozónak része. Figyelemre méltó és nem elhanyagolható 15–20 százalékos kisebbségről lehetett megállapítani, hogy elégedetlen munkájával, mert az nem támaszt vele szemben komolyabb igényt. A munka szervezetlenségéből következő hiányosságok (várakozás, állás, majd kapkodó, túlfeszített rohammunka) viszont aláássák a már kialakult szocialista munkamorált. E munkamorál hiányosságait ezért számon kell kérni azon a dolgozón, aki akkor sem végzi el rendesen feladatát, amikor ehhez a feltételek biztosítottak, és azon az irányítón, vezetőn is, aki azzal, hogy nem teremti meg a rendszeres, folyamatos munka feltételeit, nemcsak közvetlenül akadályozza a termelést, hanem kialakítja a lazaság légkörét is.

3. Az életmód alakulásának jelentős eredménye volt az elmúlt évtizedben a kéthetenkénti szabad szombat bevezetése. Az időmérlegvizsgálatok azonban azt mutatták, hogy a tényleges munkavégzés igénybe vette a szabad szombatok egy részét is, továbbá, hogy a munkavégzéssel töltött idő a többi hétköznapokon is meghaladta a törvényesen megszabott 8 órát. A dolgozók jelentős része a szabad időt további munka vállalására, azaz jövedelme növelésére használta fel. A legnagyobb méretű többletmunkát a kiegészítő gazdasággal rendelkezők végzik, de számottevő túlmunka mutatkozik az egyéb területen fizikai munkát végzőknél és a szellemi dolgozóknál is. A főfoglalkozás mellett végzett kereső munka jelentősége és jelensége azonban nem érthető meg sem a munkavégzés egészétől elszakítva, sem pedig a népgazdasági igények figyelmen kívül hagyásával. Gyakorisága, a ráfordított időmennyiség, a főfoglalkozásként végzett munkák szervezettségének, intenzitásának és elosztásának is függvénye, és hat rá a főfoglalkozású munkavégzéssel támasztott követelmény is.

4. Az életmód területén mutatkozó különbségek, a magasabb szintű életmód megvalósításának lehetőségei jelentős mértékben függnek az emberek lakóhelyének területi elhelyezkedésétől. A településstruktúra és a települések típusai nagy szerepet játszanak az életmód legfontosabb összetevői szempontjából. Jórészt a múlt gazdasági szerkezetével, azok igényeinek megfelelően kialakult településszerkezeten keresztül erősen hat még a mai életmódra a múlt, a történelem, de az elmúlt évtizedek fejlesztési, illetve visszafejlesztési politikája is sokszor konzerválta, néha növelte az életmódban megmutatkozó különbségeket.

A gazdasági és települési szerkezet ellentmondásainak egyik komoly következménye az ingázás, amely mintegy egymillió kereső és

családjának életmódját érinti alapvetően. Vannak az ingázásnak pozitív következményei, mint az új ismeretek szerzése, a nagyobb választék az anyagi szükségletek kielégítéséhez, a szórakozási lehetőségek nagyobb skálája. A mai közlekedési viszonyok mellett azonban az ingázás számos negatívummal jár. Az ingázók zöme számára a munkahelyre járás nagy időráfordítást jelent és olyan körülmények között zajlik, amely még fárasztóbb, mint a munkavégzés.

5. A több irányban is végzett vizsgálatok közös eredménye az a megállapítás, hogy a mai magyar társadalomban az életmód egyik legfontosabb differenciáló tényezője a lakás. A lakásállomány mennyiségében, összetételében és színvonalában bekövetkezett tényleges fejlődés ellenére a jelenlegi helyzetet mégis az jellemzi, hogy a szükségletek kielégítésére még mindig nem áll rendelkezésre elég lakás, és a nem megfelelő lakáskörülmények, a lakás megszerzésének, majd a lakás változtatásának, cseréjének nehézségei nagyban hátráltatják a szocialista életmód elterjedését, megvalósulását. Az egyik vizsgálat a megkérdezettek közel 30 százalékánál kapta azt a választ, hogy nem tekintik lakáshelyzetüket megoldottnak. Ha azt nézzük azonban, hogy az életciklus során az emberek mekkora hányadának okoz hosszabb időn át súlyos gondot az önálló lakás hiánya (vagy nem megfelelő volta), akkor ennél jóval magasabb arányt kapunk. Ez elsősorban azért káros, mert nehezen várható nemcsak szocialista, de egyáltalán kulturált életmód kibontakozása zsúfolt lakásban, több felnőtt generáció kényszerű együttélése mellett, az elemi civilizatorikus feltételek hiányában. Ilyen körülmények között gyengülnek a családi kötelékek, és kedvező lehetőségek adódnak az antiszociális befolyások számára. Másik negatívum a lakáshoz jutás lehetőségeivel függ össze. Azáltal, hogy a lakosság jelentős arányban kényszerül magánerőből való építkezésre, miközben az ehhez szükséges összeget a főfoglalkozással járó jövedelemmel nem tudja előteremteni, kénytelen többletmunkát vállalni. Ez a helyzet felemészti a szabad idő jelentős részét, csökkenti a kulturális tevékenységekre fordítható időt és energiát, továbbá olyan káros jelenségeket rögzíthet, mint pl. borravaló, hálapénz, illetve csúszópénz stb. elfogadása, melyek a lakás megszerzése után is továbbélnek. Társadalmunkban jelenleg észlelhető és elítélt „szerzési" törekvések nagyrészt a lakásszerzés módjával kezdődnek. Az egyszer berögződött cselekvési mód, magatartásforma azonban már tovább él és célt keres magának, erősíti a már említett – de csak kevesek által elérhető – életmód iránti törekvésből fakadó hatásokat. Mindez viszont következmény: a jelenség társadalmunk adott gazdasági feltételeiből fakad és ezért a megoldás módozatai is itt keresendők.

6. A magyar lakosság életmódjának gazdagodásában a leglátványosabb előrehaladás a fogyasztás terén mutatkozott az utolsó másfél évtizedben. A lakosság nagyobb részének jövedelmében megjelent, a magas jövedelmekben pedig igen jelentőssé vált az úgynevezett diszponibilis jövedelemhányad, és olyan fogyasztási javak váltak általánossá, amelyek a hatvanas évek elején még csak egészen kevesek számára voltak elérhetők. Ezt mutatja a tartós fogyasztási cikkek terjedése. A fejlődés másik alapvető mutatója a fogyasztási struktúra olyan irányú változása, hogy csökkent az élelmiszer-fogyasztásra fordított jövedelemhányad, míg emelkedett a szolgáltatások igénybevételére történő ráfordítás.

Ugyanakkor jelentős csoport jövedelme nem elégséges ahhoz, hogy a társadalmi-gazdasági fejlettség jelenlegi szintje mellett alapvetőnek tekintett fogyasztást biztosítsa. Ez a „relatíve deprivált" csoport nagyrészt öregekből áll, de a demográfiai tényezők mellett a szakképzettség hiánya, az általános műveletlenség, a lakóhely kiesése a fejlődés útjából és nem utolsósorban a lakáshelyzet megoldatlansága (például a magas albérleti vagy ágybérleti díj miatt) is hátrányos körülményeket teremt. A viszonylagos szegénység aztán nemcsak az anyagi fogyasztásra hat kedvezőtlenül, hanem kedvezőtlenül befolyásolja az érintettek társas kapcsolatait, a társadalom kommunikációs rendszerébe való bekapcsolódást, a folyamatos művelődést, ami által csökken annak lehetősége, hogy saját erőből kikeveredjenek a relatív depriváltság helyzetéből.

7. A kiemelt kutatási irány keretében egy vizsgálat koncentráltan foglalkozott az életmódot befolyásoló infrastruktúra problémájával, nevezetesen az egészségügyi ellátás kérdésével, de valójában mindegyik részkutatás beleütközött az életmód fejlődésének azon nehézségeibe, melyeket az infrastruktúra fejletlensége okoz. A legszembetűnőbb ellentmondás az egészségi ellátás terén mutatkozott, éspedig a mindenki számára jogként elismert kezelés és ápolás, az ennek alapján jelentkező igények és lehetőségek között. Tulajdonképpen a „hiánygazdálkodás" egyes következményei fejeződnek ki az egészségügyi hálózat fejlődésének lemaradásában, mint ahogy ennek következménye a kereskedelmi és szolgáltatási hálózat elégtelensége is. Mindezek akadályozzák azt, hogy a termelőerők fejlettségének megfelelő szinten élhessenek azok, akiknek egyéni helyzete, életkörülményei és jövedelme ezt egyébként megengedné.

Az infrastruktúra hiányosságainak azonban van egy másik, az előbbivel azonosan súlyos következménye: a szűkös vagy szakadozott ellátás korrupciós jelenségeket produkál. Ha például az egészségügyi létesítmények túlzsúfoltak, a személyzet túlterhelt stb., ak-

kor a felvétel, a jobb kezelés pénzen megvásárolhatóvá válik. Az így kapott „csúszópénz" és „hálapénz" részben – jelentős és fogyasztási következményeiben látványos – egyenlőtlenségeket teremt, másrészt a szocialista erkölcsi normákba ütköző magatartásokat fejleszt ki. Hiszen a „hálapénzekkel", illetve „csúszópénzekkel" olyan szolgáltatást díjaznak, amelyet fizetett munkaköréből adódóan például az orvosnak, ápolónak – de a kereskedelmi dolgozóknak, a különféle szolgáltatásokat végzőknek stb. is – amúgy is nyújtania kellene. E jelenségekkel a lakosság legnagyobb hányada az egészségügyi ellátásban találkozik, de helytelen lenne azt állítani, hogy a szolgáltatás más területein kevésbé fordulnak elő.

8. Az infrastruktúra egyik kulcsfontosságú szektora az oktatás. A szocialista személyiség kibontakoztatásában az iskola szerepe igen nagy. Kétségtelen eredményként könyvelhető el az iskolázottság átlagos szintjének emelkedése, de ugyanakkor az iskolára vonatkozó szociológiai kutatások azt mutatják, hogy ez az intézmény nem tudta leküzdeni a társadalmi hátrányokat a tanulók között, és nem tudta megtalálni a szocialista életmódra való nevelés hatékony formáit. Ehhez nincs megfelelően felkészítve a pedagógustársadalom, sok helyütt elégtelenek az oktatás tárgyi feltételei, az oktatás követelményrendszere a reformok után sem ad elég lehetőséget a tudatformálásra, a munkára, a közéleti tevékenységre való felkészítés pedig formális.

Nagy lehetőségeket kínál az életmód alakítására a felnőttoktatás széles körű szervezete. Évről évre 300 ezer felett van azoknak a száma, akik különféle oktatási szervezetek tanfolyamain, iskoláin vesznek részt. A felnőttoktatásban részt vevők többsége olyan szakismeretet kíván kapni, amely vagy jelenlegi munkája elvégzéséhez szükséges, vagy távlati céljai elérését segíti elő. A felnőttoktatásban való részvétel azonban nemcsak a szakmai cél elérése szempontjából fontos, hanem azért is, mert más területeken is a megismerés igényét keltheti, általános érdeklődést, fogékonyságot támaszthat. Ezek az eredmények azonban csak akkor várhatók, ha a felnőttoktatás elkerüli a formalizmust, nem válik bizonyítványgyártóvá.

A felnőttoktatás valójában csak egyik eszköze a permanens tanulásnak, művelődésnek, amely a szocialista életmód egyik jellegzetes vonása kell, hogy legyen. Ezt szolgálja a közművelődési program, mely az ismereteket átadó szervezetek sokoldalú munkájával – a művelődési lehetőségek egyre nagyobb skáláját nyújtva – minél szélesebb tömegeket kíván megmozgatni. A szociológiai vizsgálatok, elsősorban az időmérleg-felvételek sajnálatosan azt mutatják, hogy

a lakosság jelentős részét ennek ellenére nagyon kis mértékben érik el a nekik szánt kulturális műsorok.

Kivételt képez a televízió, amely az elmúlt húsz év alatt került be a magyar otthonokba, és vált szinte általánossá. Az adatok azt mutatják, hogy a televízió általában ugyanannyi időt vesz igénybe, mint a többi kikapcsolódást, szórakozást szolgáló tevékenység együtt. Az otthoni életmód egyik szervezője lett; a televízió adásprogramja sok család esetében menetrendet alakít ki egyéb tevékenységeik beosztásához.

A televízió révén az emberek olyan információkat szerezhetnek, amelyek életük alakulásában felhasználhatók. A Tömegkommunikációs Központ vizsgálatai azonban azt mutatták, hogy a televízió előtt eltöltött órák nem biztosítják azt, hogy a látottak hatnak is. A televíziónézés sokaknál önálló szükségletté válik, mely nem a világ megismerésére való törekvéssel kombinálódik, hanem az élet problémái elől való meneküléssel. Nem szabad ezért túlértékelni a televízió nyújtotta lehetőségeket az emberek életmódjának alakításában, pontosabban a követendő minták terjesztésében. A televízió műsorai azoknál érik el a kívánt hatást, akik egyéb okoknál fogva nyitottak, maguk is keresik a választ különféle problémáikra.

9. A szocialista életmód egyik követelménye, hogy az emberi magatartások, a társadalmi kapcsolatok úgy fejlődjenek, hogy mind nagyobb jelentőséget kapjon az egymás problémáival való törődés, mások véleményének, nézeteinek figyelembevétele, azokkal való nyitott, őszinte vita, a saját célok és a közösség céljai közötti összhang megteremtése. E közösségi magatartás egyik fontos megnyilvánulási területe a közéleti tevékenység. A közéleti tevékenység időegységekben mérhető, gyakorisággal kifejezhető. A vizsgálatok a lakosság jelentős hányadánál állapítottak meg ilyen aktivitást. A közéleti tevékenységek tartama és gyakorisága azonban csak egyik mutatója a közösségi magatartásnak. A társadalom egészének, a lakóhelyi közösségnek, a munkahelynek stb. ügyével kapcsolatos elkötelezettség, helytállás, áldozatvállalás nem mérhető időegységekkel vagy gyakoriságokkal, sőt nem feltétlenül szükséges, hogy speciális, a közéleti tevékenység jegyzékében szereplő tevékenységben fejeződjék ki. Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a közéleti tevékenységben is sok formalizmus van és néha nem a közösséget, hanem nagyon is egyéni érdekeket szolgál.

Pártosság, népiség, realizmus - a hazai marxista esztétika tükrében

A kutatás bázisintézete:
Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
Esztétikai Tanszéke

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Zoltai Dénes
Titkára: Szerdahelyi István
Tagjai: Almási Miklós
Ancsel Éva
Aradi Nóra
Király István
Köpeczi Béla
Maróthy János
Mikecz Tamás
Miklós Pál
Nemes Károly
Pándi Pál
Szabolcsi Miklós
Szerdahelyi István
Tóth Dezső
Vitányi Iván

Bevezetés

E tanulmány az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság által a XI. kongresszust követően kiemelt kutatásra javasolt társadalomtudományi témák egyikével, a párt művelődéspolitikája számára kiváltképp fontos marxista esztétikai fogalmakkal foglalkozik. A kutatás széles körben, számos országos kutatóhely és művészeti szövetség bevonásával, különböző szakterületek képviselőiből alakított tématanács irányításával folyt.

A jelen szöveg a rendszeres kutatás kezdeti, 1976–1979 közötti szakaszának eredményeit rögzíti: az elkészült elemző tanulmányok és ellenőrző vizsgálatok leglényegesebb megállapításait, a különféle részvitákon kikristályosodott elméleti alternatívákat, az első megközelítésben nyert fontosabb következtetéseket. Ezek sorába beépítettük a marxista esztétikai elmélet korábbi, e témakörbe vágó fontosabb álláspontjainak vázlatait és az újragondolásukból levonható, időszerűnek tűnő tanulságokat. Igyekeztünk munkánkban kamatoztatni azokat az újabb külföldi és hazai megnyilatkozásokat is, amelyek a kutatási ciklus ideje alatt a mi programunktól szervezési értelemben függetlenül, de tartalmilag ide vonhatóan születtek.

I. A kutatás célkitűzéséről

A kutatás legfőbb célkitűzése időszerű művészetpolitikai problémából nőtt ki: szükségesnek mutatkozott, hogy az értékrend alapfogalmainak – mindenekelőtt a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriájának – mai jelentését konkretizáljuk. Ez az elméleti program ahhoz a gyakorlati feladathoz is kapcsolódott, hogy a szocialista realista és a tágabban értett progresszív humanista művészet lényegi értékkritériumait megragadva képet nyújtsunk arról, miként ítélhető meg a fogalmak fényében, a marxista értékorientációjú esztétika alapján a mai magyar művészet arculata.

A kutatási program végrehajtása során szem előtt tartottuk azt a tényt is, hogy a realizmus, a népiség és a pártosság fogalmai mostanában világszerte új alakot öltenek, nem utolsósorban a művészeti gyakorlat által feladott leckék megoldásaként; ezzel is összefügg, hogy még a szocialista országokban használt kritikai-esztétikai terminológia sem egységes. Kutatási feladat volt tehát az is, hogy a külföldi eredményeket kamatoztassuk, s ezen belül tisztázzuk a konstatált terminológiai eltérések mögött meghúzódó problémákat.

A kutatás fontos módszertani előfeltevése volt, hogy az itt felmerülő problémák megoldása aligha lehet valamiféle „paradigmaváltás", pl. az, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriák mindegyikét – korrekció helyett – egyszerűen mint valami használhatatlan (feleslegessé vált) ballasztot elméleti-fogalmi rendszerünkből kivetjük. A művészet és közönsége az új szakaszban sem nélkülözheti a marxista esztétika értékszempontjait tükröző elvi orientációt, az *értékelő* állásfoglalást. Munkahipotézisünk a vizsgálandó fogalmakban már eleve az alkotó marxista esztétikai értékelmélet fogalmi csomópontjait látta, igazodva az MSZMP KB Kultúrpolitikai Munkaközösségének 1972-es, *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése* c. állásfoglalásához: „A pártosság, népiség, realizmus eddig kimunkált kategóriáinak az élő művészeti folyamatra való alkalmazása, továbbfejlesztése, korszerű összefüggéseik feltárása helyezheti csak biztosabb alapokra a kritika fő felada-

tát: az *esztétikailag hiteles, orientáló minősítést.* A szocialista realizmus elméleti kérdéskörének alkotó megválaszolása egyben alapvető kritériumokat nyújt a kortárs polgári humanizmus, valamint a mai polgári dekadencia jellemzéséhez, elhatárolásukhoz; elméleteik, értékítéleteik, ars poeticáik differenciált vitatásához."

Mindazonáltal tekintetbe kellett vennünk azokat a legfontosabb megkülönböztető sajátosságokat és összefüggéseket, amelyek a realizmus, a pártosság és a népiség fogalma körüli nemzetközi és hazai véleménycserék, vizsgálódások alapján elfogadható eredményeknek látszottak, s egyben azokat a vitakérdéseket, módosítási javaslatokat, elvi problémákat is, amelyek e fogalmak tartalmi korrekcióját igényelték.

Munkahipotézisünk szerint a realizmus, a pártosság és a népiség egymással szorosan összefüggő kategóriái a marxista elmélet eddigi eredményeinek fényében érvényeseknek tekinthetők voltak a festészet-grafika, a filmművészet, a fotóművészet, a rádiójáték, a szépirodalom, a szobrászat-plasztika, a táncművészet, a tévéjáték és a zeneművészet valamennyi, az autonómnak nevezett művészet keretébe tartozó ágában. Behatóan megvizsgálandónak és megvitatandónak láttuk viszont, hogy érvényesek-e ezek a kategóriák – vagy közülük egyesek – ugyanezeknek a művészeteknek úgynevezett alkalmazott művészeti ágaiban, s ha igen, milyen mértékben, milyen jelleggel. Ugyanígy elemzendőnek találtuk a problémát az alábbi művészeti ágakban: az agitatív és didaktikus művészetek (amilyen pl. a plakát egyfelől, s másfelől a didaktikus célzatú regényes életrajz, vers stb.), a díszítőművészet, az előadóművészetek (ide értve a színházművészetet is), az építőművészet, az iparművészet és ipari formatervezés, az úgynevezett közhasználatú művészet-generatív művészet (így az amatőr mozgalom, a folklór), a kertművészet és a környezeti esztétikum hasonló jelenségei, a rádiójátékon kívüli rádióműfajok, a szórakoztató művészet, a tévéjátékon kívüli tévéműfajok. A résztanulmányok szerzőit azonban ezeken a területeken is azzal a határozott intencióval kértük fel munkájuk elvégzésére, hogy igyekezzenek minél tüzetesebb gonddal felkutatni azokat a tényeket, amelyek arra vallanak, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség értékszempontja esetleg itt is érvényesül, s ne hagyják magukat befolyásolni semmiféle szakmai közvélemény vagy tekintély nyomásától, amely (spontánul vagy tudatosan) az egyszerű tagadás prekoncepcióját támasztaná alá.

A kutatás az MSZMP jól ismert álláspontját követve a tudományos valóságfeltárást, az új kérdések alkotó marxista megválaszolását, illetve a kétfrontos – mind a dogmatizmussal, mind a revi-

zionizmussal vitázó – eszmei harcot tartotta vezérelvének. Tudatában voltunk annak, hogy az antimarxista nézetek a művészetértelmezés területén is új és új alakot öltenek. Nem vitatható, hogy az esztétikában is van revizionizmus. Tény, hogy a „revizionista" jelző itt egy időben hamis mellékjelentést is kapott, hosszú ideig Lukács György esztétikai koncepciójának a minősítő jelzője volt szakirodalmunkban. Ez a tény azonban nem feledtethette el velünk, hogy voltak valóban revizionista tendenciák az esztétikában, s léteznek ilyenek ma is, sőt olykor fel is erősödnek. A korábbi esztétikai revizionizmus fő törekvése az volt, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriáit úgy értelmezze át, hogy ezek eredeti értelmüket vesztve az antimarxista polgári elméletekhez közelítsenek. A mai revizionizmus alakot változtat: hovatovább feladja az alkotó marxizmussal folytatott párbeszédet is, nem akarja e kategóriákat átértelmezni, hanem eleve elutasítja őket, és tagadja a bennük kifejeződő kérdésfeltevések jogosultságát is. Munkánk a maga egészében – a kérdésfeltevések vállalásától a lehetséges megoldások felvázolásáig – nyílt és közvetlen polémia a revizionizmussal szemben, miközben a kategóriáinkat átértelmező régebbi és eleve tagadó mai revizionista esztétikát sem defenzíven, puszta „leleplezéssel", hanem offenzív módon, a tagadott fogalmak pozitív kifejtésével bíráljuk. A dogmatizmussal kapcsolatban felvethető – a vitáinkban fel is vetett – kérdés: elgondolásaival szembe kell-e néznunk még ma is, amikor művészeti fejlődésünk régen túljutott ennek problémáin. Művészeti gyakorlatunk valóban túllépett a dogmatikus művészetértelmezést aprópénzre váltó sematizmuson. Nem mindenben lépett azonban túl ezen a kulturális köztudat, amely egyrészt – némely rétegeiben – őriz konzervatív, a dogmatizmusra való szemléleti és ízlésbeidegződéseket, másrészt ma is a hajdani torzítások miatt, azok fantomizálása jegyében tart a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriáitól. S nem lépett teljesen túl a dogmatizmuson az esztétika sem, amely – mint ezt alább részletesen kifejtjük – e kategóriák ismérveinek sorában máig őriz nem egy, a mi vizsgálataink fényében a dogmatikus normák maradványának látszó mozzanatot.

II. A realizmus, a pártosság és a népiség kérdései az eddigi hazai és külföldi marxista szakirodalom tükrében

1. A REALIZMUS ÉRTELMEZÉSEI

Mint ismeretes, a marxista művészetelmélet realizmusfogalmának kidolgozása az 1930-as évekre vezethető vissza, amikor megkezdődött Marx és Engels esztétikai vonatkozású szövegeinek tanulmányozása. Viszonylag későn, a forradalmi munkásmozgalomban lassan tört át az a felismerés, hogy a tudományos szocializmus klasszikusai nem pusztán a politikai gazdaságtan „specialistái" vagy „hivatásos forradalmárok" voltak, hanem egy egységes világnézet megalapozói is, és hogy ez a világnézet egy olyan álláspontot implikál a művészeti kultúra legfőbb kérdéseiben is, amelyet a szakkutatásnak ki kell fejtenie (mégpedig nem dogmatikus „tételek" halmazaként, hanem alkotó marxista módszerrel). A Lenin által kulturális forradalomnak nevezett folyamat az egyetlen országban épülő szocializmus körülményei között az 1930-as évek elején fejlődött odáig, hogy – számos korábbi terminológiai próbálkozás után – megfogalmazhatta annak az „új, nagy kommunista művészetnek" az eszményét, amelyet Lenin Clara Zetkinnel folytatott beszélgetéseiben emlegetett, s amely a forradalmi munkásmozgalom küzdelmeihez kapcsolódva nemzetközi méretekben kezdett kibontakozni. Az új művészeti mozgalom kulcsfogalma a szocialista realizmus lett, s e fogalom egyszerre tartalmazta a művészet emberábrázoló és emberformáló funkcióinak egységét.

Valóságtükrözés és valóságmegváltoztatás egysége volt kiolvasható abból az esztétikai koncepcióból is, amelyet Marx és Engels művészetre vonatkozó alkalmi megnyilatkozásaiból a filológiai rekonstrukció kielemezhetett. Engels egyik levélfogalmazványában szinte definíció formájában szerepelt a megállapítás: „a realizmus felfogásom szerint magában foglalja a részletek hűségén kívül a tipikus jellemek tipikus körülmények közötti hű ábrázolását". „A munkásosztály lázadó szembefordulása az őt körülvevő elnyomással, a munkások görcsös, félig vagy egészen tudatos kísérletei, hogy ismét em-

beri lényekhez méltó helyzetbe jussanak, hozzátartoznak a történelemhez, s ezért a realizmus birodalmában helyet kell követelniök maguknak." Az így felfogott realizmus – jelentékeny művészek esetében – „a szerző nézetei ellenére is megnyilatkozhat"; következésképpen nem a puszta irányzatosság kérdése, hanem a műben magában objektiválódó valóság- és emberképé.

A marxista esztétika ezen a nyomon elindulva kezdett hozzá a realizmus filozófiailag is megalapozott, a művészet társadalmi és osztálymeghatározottságát s a művészi szubjektum természetét egyaránt tartalmazó fogalmának meghatározásához. Naivitás lenne azt hinni, hogy a vizsgálódás az első pillanattól kezdve, mintegy varázsütésre szakmai konszenzust eredményezett. Heves vitákban fogalmazódtak meg az 1930-as évek első marxista realizmuskoncepciói. Vitákon át tört magának utat az a felfogás is, amelyet Lukács György is magáévá tett, s melynek esztétikailag legigényesebb kifejtése éppen az ő nevéhez fűződik. A Szovjetunióban kibontakozó, majd nemzetközileg is viszonylag gyorsan terjedő értelmezésmód, amelyet más teoretikusokkal együttműködve Lukács is képviselt, határozott különbséget tett a valóság ábrázolásának realista módszere és a felszínen elakadó vagy a felszín részjelenségeit hamisan általánosító „antirealizmus" (dekadencia, modernizmus, proletkult és giccs) irányzatai között; a realizmust élesen konfrontálta mind a naturalizmussal, mind a „formalizmus" jelenségeivel, s a humanista művészeti érték leggazdagabb termőtalajának tekintette.

A realizmus főbb megkülönböztető jegyei közül a tipikusság ebben az értelmezésben azt jelentette: „olyan képét kell adni a valóságnak, amelyben a jelenség és lényeg, az egyes eset és a törvény, a közvetlenség és a fogalom ellentéte (...) spontán egységbe kapcsolódik a művészi mű közvetlen benyomásában". Eközben megengedett „a költői fantáziának akár legkicsapongóbb játéka, a legmeszszebbmenő fantasztikuma" is, de kitüntetett figyelmet az a 19–20. századi realizmus érdemel, amely megőrzi a tárgyiasság közvetlenül átélhető jelenségformáit, s így a befogadó tömegek számára közérthető, s ezáltal a tömegek önismeretét, öntudatát magasabb szintre emeli, egyszóval: társadalmilag hatékony.

Ma már kétségtelen, hogy e koncepció termékeny csírája volt a realizmus marxista elméletének, de alkotó továbbfejlesztésre, konkretizálásra szorult mind elméletileg, mind történeti vonatkozásában. Elméletileg mindenekelőtt irodalomközpontú megfogalmazásai miatt, és azért is, mert gyors terjedése számos kutatóban azt a benyomást keltette, hogy valamennyi művészeti ágban és többé-kevésbé minden történeti korszakban az így definiált realizmus és antirealizmus

egyet jelent a művészeti értékkel, illetve értéktelenséggel. A zene vagy a képzőművészet például nyilvánvalóan elméleti specifikációt követelt volna (nem utolsósorban a művészeti forma, anyag és befogadásmód tekintetében). Hasonlóképpen elvont maradt a történeti konkretizálás; az ún. naiv realizmus fogalma differenciálatlanul akarta közös nevezőre hozni a prekapitalista társadalmi formák realista irányzatait; a „kritikai" jelzővel jellemzett polgári realizmus és a szocialista realizmus is világosabb elhatárolást, egyáltalán valóságos kapcsolódásuk, kölcsönös egymásra hatásuk alaposabb felderítését igényelte volna. A realizmus-antirealizmus pólusaiban gondolkodó osztályozás meglehetősen szűkkeblűen minősítette dekadensnek az értékhordozás és tömeghatékonyság tekintetében korántsem egyértelmű művészeti jelenségeket és irányzatokat. Mindez akkor is alapot adott bizonyos dogmatikusan kanonizáló tendenciáknak, ha figyelembe vesszük az előbbiekben jellemzett koncepció kidolgozásának történeti meghatározottságát: a világ első szocialista államának fenyegetettségét az imperialista hatalmaktól, a fasizmus színrelépését. Ám az is nehezen vitatható tény, hogy a kibontakozó realizmuskoncepció – lényegét tekintve – nem a szektarianizmus, hanem a szövetségi politikát kiszélesítő antifasiszta népfrontmozgalom talaján fogalmazódott meg. Ily módon esztétikatörténeti jelentősége keletkezésének összefüggéseiben értékelhető helyesen, s elméleti hiányosságait sem lehet az ilyen összefüggésekből kiragadva termékenyen bírálni.

Ez a koncepció már csak azért sem volt „vegytisztán" esztétikatörténeti jellegű, mert kibontakozása nagyjában-egészében egybeesett a művészetpolitikában is súlyos torzulásokhoz vezető szektás-dogmatikus folyamattal, amely a személyi kultusz talaján jött létre. Az SZKP XX. és XXII. kongresszusa határozott kritikával fordult szembe ezzel a torzulással, részletezésére ehelyütt nem kell kitérnünk. Azt azonban szükséges kiemelnünk, hogy a realizmuskoncepció körül máig hullámzó viták jórészt azzal függnek össze, hogy a kulturális köztudatban máig is él a kultúrpolitikai torzulások emléke. A „forradalmi romantika", mint a szocialista realizmus hajdani fő követelménye, mint a reális lét mellé voluntarisztikusan illesztett „Legyen", mély és nehezen leküzdhető ellenérzéseket keltett, különösen akkor, amikor a konfliktusmentesség vagy egyszerűen a „hivatalos" optimizmus igénylésével társult. Ugyanilyen zavarok forrása lett a művészet demokratikus közérthetőségének követelménye: általa a valóság- és emberformáló hatékonyság leszűkült a közvetlen és problémátlan műértésre és az egyirányú, a „félreérthetetlen" hatás kánonjára. Ráadásul a szektás művelődéspolitika

mind a távlat, mind a hatás értelmezésében csaknem általános gyakorlattá tette a szubjektivizmust. A klasszikusok írásaiból rekonstruálható realizmuskoncepció így nemegyszer a visszájára fordult, a valóságművészet helyett gyakran a napi taktikai határozatokban vagy egyszerűen a személyes elképzelésekben élő „Legyen" megvalósítása kapott a leggyorsabban zöld utat, támogatást és elismerést. Maga az elmélet sem tudta magát kivonni az ilyesfajta politikai direktívák hatása alól. Nem utolsósorban ilyen hatások következménye volt a realizmus konzervatív stílusfogalommá szűkítése.

Megjegyzendő itt, hogy a marxista realizmuskoncepció kialakulásának és ellentmondásos érvényesülésének ez a folyamata a hazai művészeti kultúra fejlődésében kiváltképp megnehezítette az orientálódást. Kétségtelen tény, hogy a szocialista realizmus elve még a marxista gondolat nyílt, durva elnyomatásának idején, a Horthy-korszak kulturális életében is gyökeret tudott verni, tehát nem holmi importáru volt. József Attila vagy Derkovits Gyula szocialista művészete persze már a felszabadulás előtt is nehezen volt beilleszthető a szektás-dogmatikus igények szubjektivista módon érvényesített rendszerébe. De a realizmus eszméjét a két háború közötti magyar művészeti kultúra szó szerint kikínlódta magának. Gaál Gábor vagy Bálint György marxista publicisztikája bizonyítja, hogy már a felszabadulás előtt megérlelődtek a feltételek a 20. század divatos polgári koncepcióinak leküzdésére, a „valóságirodalom", egyáltalán a hazai társadalmi valóságot szépítés, hamis eszményítés nélkül tükröző esztétikai koncepció kiépülésére. 1945 ezért is jelentett fordulatot a hazai progresszív művészet történetében. A személyi kultusz eluralkodása azonban újra széles körben problematikussá tette a művészetünk belső fejlődése által igényelt realizmust. Közismert, hogy ebben az összetett helyzetben az 1956-os ellenforradalom leverése utáni konszolidációval összhangban csak az MSZMP művészetpolitikája tudott teret nyitni – ebben az összefüggésben is – az elmélet megújhodásának.

Az 1950-es évek második felében meginduló realizmusviták során rendkívül sok fogalomértelmezés bukkant fel, ezek közül az alábbiak voltak figyelemre méltóbbak.

A „stílusrealizmus" elgondolásában a realizmus a XIX. század ábrázoló művészeteinek egyik fő stílusirányzata, és ennél nem több; az ún. „örök realizmus"-koncepció – e felfogás tükrében – történetietlen, jogtalanul terjeszti ki a stílusirányzatok egyikének jegyeit a művészet egészére.

A „parttalan realizmus" (egyes szerzőknél revizionista elképzelésekkel átszőtt) felfogásában minden valamelyes értéket felmutató

műalkotás realista, legyen bármiféle stílusa vagy eszmei mondanivalója, s tükrözze bárhogy a valóságot; a művészetben az alkotó egyéniség teremtő, mintegy mitologizáló gesztusa, s nem az objektivitás – merőben passzívnak minősített – visszatükrözése a fontos.

A nemzetközi marxista szakirodalomban egyesek a lukácsi koncepcióhoz hasonló álláspontot elfoglalva állítják, hogy a „realizmus nem pusztán irányzat, stílusáramlat, sőt nem csupán művészeti korszak. A realizmus művészi, alkotói *módszer*", amely „különböző stílusokban ölthet testet anélkül, hogy lényege megváltozna" (D. Zatonszkij), s ebben az értelemben a realizmus a csúcsprodukciók művészete valamennyi korszakban, „minden művészet koronája, alapja" (Cs. Ajtmatov).

A stílusirányzat értelmében felfogott realizmus tételét így a szerzők nem említik. Mások ezzel ellenkező módon úgy vélik, hogy a „realizmus lehet forradalmi, haladó, de a reakciósság jegyeit is viselheti magán", annak ellenére, hogy módszer és nem stílus (M. Hrapcsenko). Létezik továbbá olyan vélemény is, amelyik szerint a realizmus lényege az, hogy a művészetnek sikerül „józan szemmel vizsgálni az emberek *reális* ‚léthelyzetét' és *valóságos* ‚kölcsönkapcsolataikat' ", s a vele ellentétes tendencia nem az antirealizmus, hanem az „idealizálás". Itt a fogalom nemcsak, hogy nem stílus, de nem is általános módszer, s mint ilyen, nem alapvető értéktényező, hiszen egyes műfajokhoz *„belsőleg hozzátartozik* a valóság elsajátításának *idealizáló módja"* és ennek megfelelően „az idealizálás még most, a szocialista realizmusban is megőrzi hatalmát az olyan műfajokban, mint a monumentális-dekoratív festészet, az allegorikus szobrászat és az allegorikus költemény, a mesejáték, a plakát stb." (M. Kagan). Az „Einführung in den Sozialistischen Realismus" (1975) c. NDK-beli kézikönyv J. R. Becher álláspontját képviseli, amely szerint a szocialista realizmus nemcsak alkotómódszer, hanem mindennapi viselkedésmód, amelynek a művész magánéleti magatartását is meg kell határoznia. Az ilyen nézetkülönbségek sora folytatható lenne, miközben még nem is szóltunk egyes olasz, francia stb. marxista igényű állásfoglalásokról.

A nálunk legáltalánosabban elfogadottá vált álláspont szerint a realizmus szónak két, egymástól pontosan elkülönítendő jelentése van. Stiláris értelemben a realizmus a valóság jelenségeinek minél formahívebb, de mégsem naturalisztikusan túlrészletezett ábrázolási módja, amely tendencia formájában az irodalomban és a képzőművészetekben a legrégibb időktől napjainkig újra és újra felbukkan, a XIX. században pedig – s ennyiben a „stílusrealizmus" léte tény – az uralkodó stílusirányzatok egyike volt. Mint a stílusten-

denciák általában, a realista stílus is bármiféle eszmei és értékbeli tartalmak köntöse lehet, azaz a szó másik értelmében felfogott realizmushoz semmivel több köze nincsen, mint bármelyik (akár a romantikus vagy szürrealista) stílusnak. E másik értelemben a realizmus az autonóm művészeti tükrözésnek (az alkotói folyamat, illetve a műstruktúra valamennyi összetevőjére egyaránt vonatkoztatott) legmagasabb színvonalú módszere, illetve a legmagasabb szinten álló műalkotások összessége. Ilyen módon tehát egyszerre módszer- és értékfogalom.

Mint *értékfogalomnak*, a realizmusnak lényege „az alapvető esztétikai kérdés, a művészet viszonya az objektív valósághoz" (Lukács György). Döntő ismérve ennek megfelelően az, hogy a műben ábrázolt-kifejezett jelenség (esemény, figura, életérzés stb.) tipikus legyen és rendelkezzék az intenzív totalitás jegyeivel. Ez azt jelenti, hogy e jelenségnek „helyesen és helyes arányban kell tükröznie mindazokat a lényeges objektív meghatározásokat, amelyek az ábrázolt életterület objektív tartalmát és összefüggéseit alkotják" (Lukács). Így a realista mű igaz módon, a valóságnak megfelelően tükrözi ábrázolásának tárgyát, s nem szakítja ki azt szubjektivista önkénnyel a tényleges összefüggésekből, nem hagyja figyelmen kívül a benne érvényesülő társadalmi tendenciatörvényeket, tehát véletlen mozzanatokat nem általánosít lényegi jegyekké, nem borítja fel a látszat és a lényeg, a véletlen és a szükségszerűség reális kapcsolatrendjét.

Hangsúlyozandó azonban, hogy a realizmusban rejlő igazságértékre is vonatkozik a marxista elmélet közismert tétele, mely szerint az igazság a valóság tükrözésének történelmileg meghatározott folyamata. Az igazságok a valóságot történelmileg változó határok, feltételek között tükrözik, s ebben az értelemben minden igazság relatív; fejlődését tekintve viszont az emberi megismerés az abszolút igazság elsajátításának útján halad, s így a relatív és az abszolút igazság dialektikus egységet alkot, minden relatív igazság annyiban objektív, amennyiben magában foglalja az abszolút igazság elemeit. A realista művészet értékkritériuma ennek megfelelően szintén történelmileg konkrét feltételekhez igazodva változik; feltétele az, hogy a mű az *adott kor* társadalmi tudatának legfejlettebb lehetőségeivel – s ezeken belül a művészet legkorszerűbb formai vívmányaival – tükrözze a társadalmi valóságot. Ebben az értelemben tehát semmi akadálya annak, hogy a mitikus vagy vallásos világkép által meghatározott történelmi periódusok művészetére is kiterjesszük a realizmus fogalmát, másfelől viszont a szocialista realista művészettől

is hiába várnánk, hogy az örök érvényű, abszolút igazság egyedüli reprezentánsaként lépjen fel.

Hangsúlyozandó az is, hogy az adott kor lényeges társadalmi összefüggéseinek tükrözése korántsem mindig egyforma közvetlenségben és arányban értendő, hanem a konkrét téma és műfaj igényeihez igazodik. Egy szerelmes versben, pszichológiai regényben, drámában vagy filmben az ilyen vonatkozásoknak csak olyan arányban – adott esetekben tehát csak jelzésszerűen, igen közvetett módon – kell érvényesülniük, amilyen mértékben a szerelmi érzést magát is színezi, ahogyan a lelki életet átformálja a társadalmi környezet. Az olyan műfajokban, mint a tájkép, a csendélet, a tárgyias líra stb. az intenzív totalitás magától értetődően eleve csak áttételesen, érzelmi-hangulati közvetítettségben vagy a művet áthatható esztétikai minőségek struktúrája révén juthat érvényre.

A realizmust mint *módszerfogalmat* azért kell megkülönböztetnünk ettől az értékfogalomtól, mert az érték a *kész műalkotás* sajátossága, a módszer viszont a művet létrehozó *alkotási folyamaté*. A módszer mibenlétéről külön, több hullámban lezajló vita folyt nálunk az 1958–1970 közötti időszakban. Azokkal szemben, akik a vitában a stílus és módszer közé egyenlőségjelet kívántak tenni, szerintünk az az álláspont a meggyőző, amely a fogalom komplexitását vallja, s a módszert a művészi megformálás valamennyi összetevőjében átfogó, meghatározó kategóriának tekinti. A stílus tehát a módszer egyik összetevője csupán, s nem a lényege; a módszernek a világnézet lényegi vonása, amely – egységesítő és átfogó módon – az egész alkotófolyamat minden komponensében determináns szerepet játszik. Ami a realista módszert illeti, ennek – történelmileg változó – kritériumai magától értetődően az értékfogalomban körvonalazott célokhoz igazodnak, az ezek eléréséhez vezető gyakorlati módokat, eljárásokat jelentik.

Amint ezt a fentiekben többször is kiemeltük, az így felfogott realizmus – jóllehet az autonóm művészet fejlődésének valamennyi periódusára egyformán vonatkozik – tartalma történetileg változik; a „stílus-realizmus" elmélete, amikor tagadja az ilyen kategóriák létét, a történelmi relativizmus hibájába esik. A fogalom kritériumai ebben a felfogásban a lényeget tekintve egybeesnek a lukácsi realizmuskoncepció alapjaival, s így kizárják a „parttalan realizmus" elméletét is. A realista és a nem realista (vagy az antirealista) művészet szembenállása ebben az elgondolásban nem merev, hanem kölcsönhatásokat is feltételezhet; a fejlődés során nemcsak a realista művészeten belül születhetnek értékek, hanem a vele szemben álló irányzatok is teremthetnek olyan formai vívmá-

nyokat, amelyeket a realizmusnak is fel kell használnia ahhoz, hogy a korszerűség jegyében megújulhasson. (Ezért szükségtelen az értékek védelmében a realizmus „parttalanítása", másfelől viszont az avantgarde eredményeivel szembeni sommás lukácsi kritika is korrigálandó.)

E legutóbbi nézetcsoporton belül is vitatott volt a realizmus érvényességi körének problémája. Néhány teoretikus – Lukács György álláspontjára helyezkedve – a művészet egészére vonatkoztatta a módszer- és értékfogalmat, mások bizonyos (szerzőnként igen különböző) művészeti ágakban, művészetfajokban tagadták létezését. Ebben a kérdésben a vélemények annyira eltérők voltak, hogy nézetcsoportok sem alakultak ki, a szakírók többsége azonban abban mindenesetre egyetértett, hogy a *realizmus nem mindenfajta művészet központi értékkritériuma, csak az úgynevezett autonóm művészeté.*

2. A PÁRTOSSÁG ÉRTELMEZÉSEI

A pártosság kategóriája szintén az 1930-as évektől kezdve játszik kitüntetett szerepet a marxista esztétikában, mibenléte azonban már kezdettől még a realizmusénál is vitatottabb volt. Az 1950-es évek közepéig itt két fő értelmezés állt egymással szemben. Az egyik szerint a pártosság a szocialista realizmus megkülönböztető vonásainak egyike, s kritériumait *Lenin* 1905-ben írt, *A párt szervezete és a pártos irodalom* című cikke rögzíti. A pártos művészet ennek megfelelően „kereke és csavarja az egyetlen egységes, nagy szociáldemokrata gépezetnek, amelyet az egész munkásosztály egész tudatos élcsapata mozgat", s jóllehet itt nagyobb teret kell engedni az egyéni hajlamoknak, mint a pártmunka más területein, de azt, „hogy mi pártos és mi pártellenes, ezt a pártprogram, a párt taktikai határozatai és szervezeti szabályzata, s végül a nemzetközi szociáldemokráciának, a proletariátus nemzetközi önkéntes egyesüléseinek tapasztalatai határozzák meg". A pártos művészeknek „feltétlenül valamelyik pártszervezethez kell tartozniuk", s minden ezópusi beszéd nélkül, nyíltan és közvetlenül kell képviselniük a párt intencióit.

A másik felfogás szerint, amelyet Krupszkaja képviselt, s melyet – mások mellett – Lukács György is átvett, Lenin fenti cikke csak a pártsajtó publicisztikai és a párt agitációs munkájára vonatkozott, és nem a művészetre (bár vannak benne művészeti párhuzamok is). A pártosság Lukácsnál a realizmus – és nemcsak a szocialista realizmus – ismérve: világos és egyértelmű, tudatos állás-

foglalás az objektív társadalmi igazság mellett. A szocialista realizmus proletár pártossága „csak" annyiban különbözik a realizmus általában vett pártosságától, hogy objektivitásérvénye fokozottabb, mivel a proletariátus osztályérdekei egybeesnek az egész emberiség objektív érdekeivel, s feltételezik a tények minden oldalú vizsgálatát, a valóság teljes objektivitásában való feltárását. Egyébként azonban a pártos művészetnek nem feladata a pártpropaganda aktuális célkitűzéseinek szolgálata, a párthatározatok illusztrálása: „a pártköltő – írta Lukács György – sohasem vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán. Vagyis, ha igazi pártköltő, mély egyetértésben van a párt történeti hivatásával, a párt által kijelölt nagy stratégiai útvonallal. Ezen belül azonban egyéni eszközeivel, szabadon, saját felelősségére kell megnyilatkozzék."

A nemzetközi marxista szakirodalom koncepciói a pártosság esetében ma is igen eltérők. A teoretikusok egy része az 1905-ös Lenin-cikkből indul ki, s ennek változatlan érvényességét nemcsak fenntartja, hanem olyan értelemben még ki is terjeszti, hogy úgy véli: „a politika ebben a korban *mindent* átható erővé válik. Mindaz, amit az emberek tesznek, gondolnak és éreznek, *politikai* értelmet kap, bekerül a kor fő *politikai* ellentmondásainak hatókörébe. (...) Ez természetesen korunk művészetére is vonatkozik" (M. Kagan). Elterjedt álláspont az is, hogy az 1905-ös Lenin-cikk koncepciója csak annyiban módosítandó, hogy pártonkívüliek is létrehozhatnak pártos művészi műveket, ha tudatosan, nyíltan és közvetlenül hirdetik a párt céljait. Más tekintélyes teoretikusok ezzel szemben úgy látják, hogy „a legkevésbé sem lehet az irodalom pártosságát politikai deklarációval, egyes társadalmi jelenségekről alkotott pozitív értékelésekkel rokonítani vagy azonosítani", s végső soron a művészi alkotás legáltalánosabb formaelveihez közelítik a fogalmat: „a pártosság a társadalmi folyamatok művészi elemzésében, a valóság különböző oldalai képszerű megjelenítésében mutatkozik meg", amin belül eszmeileg nem is a napi politika szolgálata, csak „a kommunizmus elveinek szilárd védelme és igenlése jut kifejezésre" (M. Hrapcsenko).

Nálunk a lukácsi felfogás az 1949–1950-es „vitában" megsemmisítő hivatalos bírálatot kapott ugyan, viszont ezzel egyidejűleg a Szovjetunióban egyre hangsúlyosabbá vált – s nálunk is visszhangot nyert – az a felfogás, amelyik szerint Lenin 1905-ös cikkét történeti összefüggéseiben kell értelmezni, a pártosság kritériumai azóta megváltoztak. E felismeréseket is követve, valamint a dogmatikus és a revizionista értelmezések torzulását leküzdve az MSZMP érvényt szerzett annak az alapelvnek, hogy a művészetnek nem

feladata a párt taktikai célkitűzéseinek közvetlen szolgálata – ezt a funkciót a publicisztikának, s a hozzá hasonló műfajoknak kell betölteniök –, a pártosság a stratégiai célkitűzésekhez kapcsolja a szocialista realista művészetet. A mai időszakban ezek a stratégiai célkitűzések: a szocializmus, a gyarmati népek felszabadulása, a béke ügye melletti állásfoglalás. Döntő jelentőségű volt az 1965-ös pártdokumentumban rögzített felismerés, hogy „a művészet és politika viszonyában gondosan különbséget kell tenni a világnézet és a politika kapcsolatát illetően is", mert „ez a megkülönböztetés érteti meg azt a napjainkban is előforduló – bár kivételes – jelenséget, hogy egyes, a politikai kérdésekben más nézetet valló alkotók is hoznak létre szocialista realista műveket, illetve a párt politikájával egyetértők nem szocialista realista művet. Általában a világnézet és a politikai nézetek felcserélhetetlensége az alapja annak a művészetpolitikai álláspontnak, hogy a politikai lojalitás korántsem jelent ideológiai-világnézeti egyetértést is." (Ami nem jelenti azt, hogy a „taktikai" egybeesés eleve kizárt, hogy művészileg eleve terméketlen lenne, hiszen újabb művészetünkben is van példa a közvetlen elkötelezettség értékteremtő szerepére.)

(*A szocialista realizmusról.* A Kulturális Elméleti Munkaközösség vitaanyaga. Társadalmi Szemle, 1965. 2. sz. 48–49. old.) Az 1970-es évek kutatásai az 1905-ös Lenin-cikk keletkezésének történeti elemzése alapján igen meggyőzően dokumentálták azt is, hogy jóllehet e cikk gondolatmenetében vannak művészeti vonatkozású utalások, párhuzamok is, az ott középpontba állított „pártos irodalom" a publicisztikát, a politikai-ideológiai tanulmányírást jelenti és nem a szépirodalmat: ennek megfelelően a lenini művészeti pártosságkoncepciót nem ebből az egyetlen cikkből, hanem Lenin egész életművéből kell rekonstruálnunk. Ha ilyenformán a mai hazai marxista szakirodalomban legáltalánosabban elfogadott pártosságértelmezés a lukácsi koncepcióhoz áll is közelebb, abban a – végső soron csak terminológiai – kérdésben ez az értelmezés eltér Lukács gondolatmenetétől, hogy a pártosság szót a szocialista realizmus proletár pártossága számára tartja fenn, s a realizmus más megnyilvánulásaiban (vagy akár a nem realista művészeti tendenciákban) jelentkező hasonló tartalmakat általában az elkötelezettség, irányzatosság kifejezésekkel jelöli.

3. A NÉPISÉG KORÁBBI ÉRTELMEZÉSEI

A népiség kategóriája – a XVIII. századra visszatekintő, igen különböző előjelű hagyományok folytatásaként – Gorkij okfejtései nyomán honosodott meg a marxista esztétikában. Gorkij elképzelése szerint a folklór művészet, a dolgozók kollektív művészete sokkal értékesebb, mint az uralkodó osztályoké, s ezért a szocialista realizmusnak nagyrészt itt kell keresnie a maga hagyományait. E vitatott elgondolás – amely egyeseknél a népművészet és a realizmus azonosításához vezet – napjainkig tovább él.

Az 1930-as évek második felében a nemzetközi munkásmozgalomban érvényre jutó antifasiszta népfrontgondolat jegyében dolgozta ki – a realizmuskoncepcióval szoros összefüggésben – a népiség sok tekintetben más tartalmát Bertold Brecht. „*Népi:* ez azt jelenti – írta –, hogy érthető a nagy tömegek számára, azok kifejezési formáit sajátítja el és gazdagítja, álláspontját elfogadja, megerősíti és helyesbíti, a nép haladó részét képviseli úgy, hogy az átvehesse a vezetést, tehát: a nép többi része számára is érthetően, a hagyományokhoz kapcsolódik, és azokat folytatja, a nép vezetésre törekvő részének átadja a most vezető rész vívmányait."

Ugyanebben az időszakban, s szintén a népfront jegyében és a realizmussal összefüggésben alakította ki a maga népiségmeghatározását Lukács György; eredményei azonban – miként realizmuskoncepciója is – nem pontosan azonosak a brechtiekkel. Lukács felfogásában a népiség lényege, amely azonosulás a dolgozó nép igazi érdekeivel, „a kor nagy népproblémáiban való gyökerezettség". Szerinte nincsen köze a népiségnek sem a népköltészeti-népművészeti hagyomány formakincsét irányzatjelleggel képviselő népiességhez, amely éppúgy lehet forradalmi gondolatok, mint konzervatív-retrográd tartalmak, népellenes törekvések formai köntöse is, de a népszerű-közérthető formanyelvhez sincs köze, hiszen egyrészt a hazug idillek népbutító álművészete, a giccs is előszeretettel él e formanyelvvel, másrészt pedig a néptömegek érdekeit valóban korszerűen, a kor legmagasabb színvonalán képviselő művészet nem korlátozhatja a kifejezőeszközeit a népszerű formákra. Még a népi tudattal való közvetlen és teljes azonosuláshoz sincsen köze az így felfogott népiségnek, hiszen a népi tudatban gyakran hamis illúziók uralkodnak, s ilyenkor a népiség mint a néptömegek valódi érdekeinek képviselete, éppenséggel ezeknek az illúzióknak a szétfoszlatását, a művészet „defetisizáló küldetésének" előtérbe állítását követeli meg. Ezt a koncepciót vallotta Révai József is, aki arra is felhívta a figyelmet, hogy a népiség értelme korántsem köthető a

parasztsághoz; a városi népiség a parasztival egyenrangúan fontos kategória.

Ez a teoretikus álláspont azonban jóformán teljesen hatástalan maradt az 1950-es évek publicisztikájában és művészetpolitikájában, ahol a „szocialista tartalom – nemzeti forma" téves jelszava jegyében a népiség és népiesség között nem tettek különbséget, s a szocialista realizmus népiség-kritériumának többnyire a folklorisztikus küllemű közérthetőséggel tettek eleget. Az 1960-as években így bizonyos joggal vált uralkodóvá az a vélemény, hogy a megtévesztő hangzású és bizonytalan tartalmú terminust jobb lesz kiiktatni fogalomrendszerünkből.

A nemzetközi szakirodalom felfogása a népiség értelmezésében is megosztott. Általában a gorkiji, a brechti és a lukácsi felfogáshoz hasonló koncepciók az elfogadottak. M. Sz. Kagan értelmezésében a nép a fizikai és a szellemi dolgozók összességét (ez utóbbin belül a teljes értelmiséget, a művészértelmiséget is) jelenti, a népiség pedig a nép gondolatainak és érzéseinek a kifejezése népies formában (ám ennek tartalma népfogalmának parttalansága miatt igen homályos). M. Hrapcsenko álláspontja szerint a népiség történetileg oly módon változó fogalom, hogy legmagasabbrendű formája a pártosság, amiből az következik, hogy a szocialista realizmusnak már nem kritériuma a népiség, hanem ezt itt a pártosság helyettesíti. Az ilyen s hasonló összetettebb felfogások mellett a népiségfogalom jelentését, értelmét olykor a népi élet eseményeinek ábrázolására, máskor a hivatásos művészetek folklorizmusára, ismét máskor a népszerű közérthetőségre szűkítik le.

Az 1970-es évek elején nálunk meglehetősen elszigetelt álláspontként jelentkezett Király István okfejtése, amely a lukácsi népiségkoncepciót bontotta ki és fejlesztette tovább. Király István rámutatott, hogy a valóság realista tükrözésének elérése mindig konkrét folyamat, s ennek során „nélkülözhetetlen az érzelmi-gondolati azonosulás azokkal az osztályokkal, amelyek az emberi jövőért küzdve a valóság törvényeinek megismerésében leginkább érdekeltek"; a népiség tehát a realizmusnak „megjelenési formája és mértéke is egyben". Nem helyettesíthető a nemzeti jelleg kategóriájával, mert a népiség szűkebb (a dolgozó osztályokra összpontosít) és tágabb is (internacionális); nem pótolhatja az osztályjelleg fogalma sem, ennél absztraktabb (mint gyűjtőnév), de konkrétabb is (a dolgozó rétegek valós létformája erőteljesebben jelződik benne). Király István elemzésének fontos mozzanata, hogy Lukács György és Révai József csak tartalmi szempontú problémamegközelítését a kérdés formai vetületének tüzetes vizsgálatával is kiegészítette. Rámutatott,

hogy jóllehet a kelet-európai fejlődés sajátosságaként e kifejezési eszközökben különös hangsúlyt kapott a paraszti-folklorisztikus szín, „másfajta történelmi út és másfajta történelmi helyzet azonban ettől eltérő törekvéseket állított inkább előtérbe. Whitman pl. nem utolsósorban a Biblia nyelvére és a nagyvárosi szlengre támaszkodva érte el a maga költészetének sajátos népi hangoltságát. Becher vagy Aragon számára a nemzeti irodalomnak egy mindenki szívéhez hozzánőtt fénykora – a német, illetve a francia klasszicizmus – szolgált elsősorban a népiesítés alapjául. Brecht a városi régiséget, a hajdani vagáns lírát, Villon örökét élesztette újjá a maga közösségi hangját keresve. Majakovszkij pedig mindenekelőtt a körülötte lévő forradalmi korszak nyelvére támaszkodott: így kívánta elérni, hogy művészetét ne csak a tartalom, de a nyelvi zene révén is sajátjaként ismerje fel a nép. Nincsenek itt merev szabályok, a közösségi-népi jellegű stiláris hangoltság sokféleképpen teremtődhet meg, Ady művészetében is sokfajta elem, sokfajta mozzanat hatott ebbe az irányba."

III. A realizmus, a pártosság és a népiség kérdései a kutatásaink során kialakított vitaálláspontokban

A kutatásainkhoz kapcsolódó tanulmányokban és vitákban több olyan fogalomértelmezés is felbukkant, amely az eddigiekben ismertetett álláspontokhoz képest részben vagy egészében újnak mondható; emellett egyesek a korábbi álláspontok áttekintéséből újszerű következtetéseket is levontak. A figyelemre méltóbb ilyen vitaálláspontok az alábbiak voltak.

1. JAVASLATOK A FOGALMAK KITÁGÍTÁSÁRA

A televízió tevékenységének elemzése során felmerült az a gondolat, hogy lévén a realizmus a való világ igaz tükrözése, a televízió egész tevékenysége egységes értékkritériumhoz mérhető. A realizmust az általánosság szintjén pl. a tv-híradó, az egyediség szintjén a riport- és dokumentumműsorok, a különösség szintjén pedig a tv-játékok reprezentálják. Az így felfogott realizmus azonban túlságosan tág, hiszen voltaképpen nem lenne más, mint az élet–igazság szinonímája.

Az építészet, az iparművészet, a kertművészet, az ipari formatervezés problémáinak megvitatása során is többen a fogalmak hasonló kitágításával igyekeztek pozitív választ adni a kérdésre, érvényesek-e ezek az értékkategóriák e szférákban. A realizmus szó itt olyan értelmeket kapott, miszerint az építésznek, az ipari formatervezőnek is a *reális* feltételekhez kell alkalmazkodnia, *realisztikusan* kell gondolkodnia, alkotnia, *reális* társadalmi igényeket kell kielégítenie stb. E szóhasználat még valóban létező hagyományokra is hivatkozhat – csakhogy az így felfogott realizmusnak semmi köze a szó autonóm művészeti értelméhez, s ha nem akarjuk ideológiailag motivált szójátékokra építeni az esztétikát, akkor tanácsos minél élesebb határokkal elkülöníteni a realizmus szó ilyen különféle jelentéseit. Ugyanez áll a pártosság és a népiség kategóriájára, bár a helyzet itt némiképp bonyolultabb. Ezek ugyanis esztétikai

fogalomként is tartalmi-eszmei, ideologikus jelentőségűek („a proletariátus történelmi feladatának vállalása", „a néptömegek igazi érdekeinek képviselete"), és az építészektől a kertművészekig elmondható, hogy az ő tevékenységüket is vezethetik ugyanilyen célkitűzések, s eredményeik nem kevésbé szolgálhatnak azonos érdekeket. Mégis döntő különbség mutatkozik itt: az, hogy *az autonóm művészetek* esetében a pártosság, a népiség eszmei tartalma – amint erről részletesebben is szót ejtünk még – a művek érzéki formájában is megjelenik: az ilyen alkotások, ha nem is mindig konkrétan, közvetlenül kimondva, megfestve, megmintázva, de azért mindig érzékelhető módon, átélhetően kifejezik, hogy milyen osztályérdekkel azonosulva ítélik meg az ábrázolt jelenségeket, a feldolgozott témákat. Egy szocialista realista művet nem lehet egyszerűen megvásárolni és kapitalista érdekek szolgálatába állítani minden változtatás (vagy legalábbis átértelmezés, igazi értelméből való kiforgatás) nélkül. Ezzel szemben az *építészeti, az iparművészeti alkotás,* az ipari formaterv közvetlen módon nem fejezi ki a maga érzéki formájában az alkotó elkötelezettségét: a légikikötő vagy a szálloda épületét nyugodtan át lehet tenni New Yorkból Budapestre vagy megfordítva, a váza, a szőnyeg gyakorlatilag ugyanúgy funkcionálhat itthon, mint egy nyugati olajmágnás magánpalotájában, s az ipari termékek formája sem okoz ideológiai problémákat idegen társadalmi közegben.

A legfigyelemreméltóbb fogalomtágítási kísérlet az előadóművészet egyik ága, a *színházművészet* területére kívánja kiterjeszteni a realizmus és pártosság kategóriáját.

E felfogás szerint a realista színházművészet, lévén a valóság esztétikai elsajátításának önálló, autonóm területe, nem azonosítható adott művek puszta reprodukálásával, színrevitelével. Igaz ugyan, hogy az előadandó mű kész, az esetek többségében zárt esztétikai produktum, amely befejezett „közlemény", de nem körüljárható, a társadalmi viszonyokon kívül rekedt, egyszer s mindenkorra kizárólagos érvénnyel értelmezhető „dologiság", hanem sajátosan társadalmi tény, amelynek történelmi dinamikája, eleven társadalomtörténeti élete van, mint minden társadalmi ténynek. E műalkotás a társadalmi viszonyok mindig megújuló történelmi meghatározásait nem egyszerűen „elviseli", hanem azt szinte kiprovokálja: noha befejezett „közlemény", mindig megújuló konkrét jelentését csak az „itt és most" társadalmi viszonyok kereszttüzében nyeri el. E viszonyok bonyolult, heterogén voltuknak megfelelően bonyolult és dinamikusan változó jelentésmezőket tartalmaznak, hiszen a befogadó, a néző sem elvont, társadalmi meghatározottságait felfüggesztő

lényként áll szemben a műalkotással, a színre vitt drámával. Ellenkezőleg: a művet önmaga társadalmi viszonyainak meghatározottságában sajátítja el, számára a mű saját különös társadalmi viszonylatrendszerének közvetítésében válik lényegessé – különben néma marad.

E felfogás szerint eljutottunk a színház központi problémájához, a színházművészet esztétikai elsajátításának tárgyához. Eltérően a műalkotásoktól – akár egy drámától –, amelyeknek közvetlen befogadói elsajátítása során ez a társadalmi viszonylatrendszer a maga közvetlenségében aktivizálódik, a színházművészet sajátossága abban áll, hogy ezt a társadalmi viszonylatrendszert kiemeli közvetlenségéből, s a színházművészet sajátos színpadi formájában egy tudatosított és tudatosító érzéki formában, „teremtett közvetlenségében" tárja elénk. A színház az adott darab által természetesen kijelölt értelmezési „holdudvarral" rendelkezik, ugyanakkor viszonylag független is, mert önálló, saját tartalmakat hordozó formájában ezt a mindenkori viszonylatrendszert s a vele járó szükségképpen heterogén értelmezési módokat kelti életre érzéki-érzékletes módon. Ennek során a *realista színház* nem abszolutizálhat egyes részleges viszonylatrendszereket, illetve ezekből adódó részleges értelmezési módokat, befogadói sémákat, hanem ezek egymásra vonatkozásából, dinamikájából, harcából kell felépítenie azt a folytonos mozgásban levő, sajátos színházi „folyamatot", amely a darab kibontakozó cselekményével párhuzamosan, arra támaszkodva vagy arra reflektálva megy végbe a színházi időben. A realista színház lényegénél fogva dinamikus, a megmerevedett sémákat provokálva-áttörve defetisizáló. Minden értelmezésbeli megmerevedés a realista színház felbomlását jelenti.

A *pártosság* szintén lényeges kategóriája e felfogásban a színházművészetnek. A pártos döntés itt az lenne, ami a látszólag pusztán egymás mellett levő világképeket, illetve nekik megfelelő befogadási-értékelési módokat egymásra vonatkoztatja, létrehozza és beindítja a dinamikát, amely előrehajtja és mozgásban tartja a színházi processzust, értékítéletével cselekvő egésszé változtatja azt, ami a nézőtéren elszigetelt egymás mellettiségben létezik csupán. A pártosság az, ami nyit, ami előrelendít, ami nem tűri el a megmerevedést, *ami a színházat egy társadalom öntudatává tudja változtatni.*

Mint ismeretes, a színházművészet esztétikai értelmezése, így realista volta körül a hazai szakirodalomban is – napjainkig lezáratlan – viták folynak. Az ismertetett koncepció az egyik vitatábor álláspontját tükrözi. A vele ellentétes, másik felfogás szerint, amelyet esztétáink (de nem a színháztudományi szakírók) nagyobb ré-

sze képvisel, az írott dráma önmagában, színházi megjelenítés nélkül is teljes értékű művészi alkotás, amely a szépirodalom sajátos, belső érzékelésbeli formájában teljesen befejezett élményt nyújt. E felfogás szerint az előadóművészeteknek (s ezek sorában a színházművészetnek) nem az a feladatuk, hogy a valóság lényegi vonásait tükrözzék realista – pártos és népi – módon, hanem az, hogy a már kész műalkotás lényegét ismerjék fel és közvetítsék a közönséghez. Ez a felfogás sem tagadja természetesen, hogy a rendező, a színész át is lépheti a tolmácsolói, előadó-művészeti szerepkört, megváltoztathatja, rövidítheti vagy átdolgozhatja, „leporolhatja", korszerűsítheti az eredeti drámát. Ilyen esetekben azonban tényleges tevékenysége már nem – vagy nem csak – a színházművészet területéhez tartozik, hanem a társszerzői, adaptálói viszony sajátosságait mutatja. A színházművészetet sajátosan jellemző ideologikus értékkategóriák ennek megfelelően nem a realizmus, a pártosság, a népiség esztétikai kategóriái, hanem inkább a *műsorpolitika* – esztétikai szférán kívül eső – kategóriái.

Vitáink során a színházművészet autonóm – következésképpen sajátos realizmus- és pártosságjelleggel rendelkező – voltát állító felfogást igen erőteljes kritika is érte. Eszerint problematikus az interpretációnak az az elmélete (és gyakorlata), amely a drámai műveket alapelvszerűen nem „névértékükön", hanem egyfajta „felülbélyegzéssel" adja elő. Az ilyen s hasonló ellenvetések (természetesen nem a cáfolat, hanem egy másik posszibilis vitaálláspont jegyében) hosszan folytathatók lennének: ha az olvasott drámát csak „partikuláris" vonatkozásban tudjuk befogadni, akkor a regényeket, a novellákat, a lírai műveket miért tudjuk „totalitásukban" átélni? Vagy netán minden irodalmi mű olvasói befogadása eleve csökkent értékű „félreértés"? S miért ne lehetne egy színpadi előadást is „partikulárisan" értelmezni? A „realista színház" a koncepcióban voltaképpen nem más, mint a brechti „epikus színház", az artaudi „kegyetlen színház" és a többi hasonló törekvés szinonímája. S bár a Brecht–Piscator–Mejerhold–Artaud–Brook-vonulat kiemelkedő jelentőségét dogmatikus elfogultság nélkül aligha lehetne tagadni, más irányú egyoldalúsághoz vezetne, ha eme egyetlen vonulat sajátosságaival azonosítanánk a színházművészet egészét.

2. JAVASLATOK A FOGALMAK SZŰKÍTÉSÉRE

Erőteljes törekvésként jelentkeztek egyes szerzőknél, valamint a kutatásainkhoz kapcsolódó viták során a fogalmak leszűkítését cél-

zó okfejtések is. A legelterjedtebb álláspont ezek közül az, amelyik a realizmus kifejezéstartalmát annak eredeti, XIX. századi stílusirányzatot jelölő értelmére kívánja szűkíteni, hangsúlyozva, hogy a nemzetközi szakirodalom és a hazai köznapi szóhasználat egyaránt ezt érti realizmuson, s az érték- és módszerfogalom megjelölése ugyanazzal a szóval állandó félreértések forrása, annál is inkább, mivel a régebbi felfogás – amely számos, elsősorban külföldi szerző gondolkodásában máig kísért – a két fogalmat össze is kapcsolja. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy ez az elgondolás – amennyiben nem párosul a módszer- és értékfogalom tagadásával, hanem ennek más terminussal való jelölését igényli – jogosult vitaálláspont. Tény, hogy a stílusfogalom, valamint a módszer- és értékfogalom azonos szóval jelölése rendkívül szerencsétlen megoldás volt. Másfelől viszont a szóhasználat a marxista szakirodalomban ma már olyan kiterjedt hagyománnyal rendelkezik, hogy megváltoztatása, a módszer- és értékfogalom átkeresztelése csak fokozná a terminológiai zűrzavart, s ezért aligha lenne ajánlatos.

Egy másik leszűkítési kísérlet a népiség kategóriáját értelmezte merőben újszerű felfogásban, amely Gramscinak a népi kultúrára vonatkozó nézeteiből indult ki. A népiség eszerint mint értékelő elem a művészet sajátos formaalkotó komponenseként jelentkezik s az „emberiség előtörténetének" egyik alapösszefüggését fejezi ki: a „teszik, de nem tudják" történelmi képletéből a „tett" oldalának igazságát, a cselekvés, a munkavégzés, az emberi teremtés *anyagi* folytonosságát testesíti meg – polemikus éllel. A népi rétegek sorsában élesen és negatívan fejeződik ki az „előtörténet" minden – mégoly elkerülhetetlen – ellentmondása, az emberi lény történelmi lefokozottsága, kiszolgáltatottsága, amely ebben a formában önmagáról mond ítéletet, bár sohasem végítéletet. Hiszen a népi tudatban – épp mert nem a magányos egyén álláspontját testesíti meg – e kritikát a szép és kiteljesült emberi élet reménye és álma egészíti ki, és mert kritikájában is a fennálló világ viszonylagosságát hangsúlyozza: csak a nép leválthatatlan, a nép örök, vagyis: csak a népi teremtőmunka anyagi folytonossága bizonyos. A profanizálás nagyszerű népi hagyománya, amelyet ott találunk a polgári művészet ébredésénél is, azt jelenti, hogy mindent szüntelenül a feje tetejére állítanak, a feje tetején állót pedig talpára fordítják, a fennköltet az alpárival, a komolyt a komolytalannal, az örökérvényűt a pillanatnyival kötik össze és világítják meg. A profanizálásnak más, komoly vagy tragikus formái közül e felfogásban különösen két típus érdemel figyelmet. Az egyik a mitizálásra, a népi világértelmezésre, a hiedelem- és babonavilágra épül. A másik a tette súlyával magára

maradó és a népi közösséggel szembekerülő, bűnös és elbukó egyén komor sorsát idézi fel. A tragikumérzékelés, a komolyság tehát csak ott alakul ki a népi szemléletben, ahol – bár csak pillanatszerűen, kivételesen – megjelenik az *egyén*. A mitizáló hagyomány is lehet jelentős művészi alkotások alapja, és épp az utóbbi esztendők szocialista művészete fordul egyre gyakrabban ehhez a hagyományhoz.

A népiség tehát e koncepció szerint ma a marxista értékrend szociális és kritikai aspektusát fejezi ki, s esztétikailag a defetisizálással és az érzéki elevenséggel függ össze legáltalánosabb szinten. A történelmi elidegenedés és kiüresedés folyamata, amellyel szemben csak lassan teremtődnek meg egy új társadalmasulási folyamat előfeltételei, kikezdi azonban a népi nézőpont egyneműségét, a népi értékrend szilárdságát. Ha nem elég áttetsző a művek világa, vagyis a művészi elsajátítás érzéki oldala háttérbe szorul, az azzal is összefügg, hogy a reális emberi világ sem elég áttetsző, és a népi nézőpont vagy csak erőltetett és naiv lehet, vagy pedig gondolati, fantasztikus, lírai közvetítéseket alapoz meg (stilizálás, mitizálás, groteszk), és értékelő tartalma csak elvontan érvényesül.

A népiség e felfogásának minden eredetisége és részértéke ellenére vitatható, hogy a népi kultúra polemikus élű szemlélete kizárólag a profanizálásban jelentkezik; a mitikus szemlélet és a tragikus szemlélet semmiképpen nem értelmezhető a profanizálás eseteként, s a folklór ezeken kívül számtalan más társadalomkritikai attitűdöt ismer. Az „érzéki elevenség" kritériuma a művészi visszatükrözés általános ismérve, semmi különösebb köze nincsen a népiség kategóriájához, aminthogy a stilizálás, a mitizálás és a groteszk sem csak a népi szemléletre alapozott ábrázolásmód lehet mai művészetünkben, hanem (a klasszicizmustól az avantgardizmusig) a legkülönfélébb hagyományok folytatója is.

A leszűkítő törekvés jegyében jelentkezett az a – kutatásainkhoz közvetve kapcsolódó – pártosságfelfogás is, amely szerint nem indokolt a művészet pártosságát a stratégiai feladatokkal való azonosulás kritériumához kötni, s függetleníteni a párt taktikai határozataitól. Azt kell megkövetelni, hogy a párt elmélete és gyakorlata, stratégiája és taktikája között ne legyen soha semmiféle hasadás, hanem ezek mindig dialektikus egységet alkossanak, s akkor a párt stratégiai célkitűzéseinek megfelelő művészi művek maradéktalanul meg fognak felelni a taktikai céloknak is. Ilyen feltételek között a művészeti pártosság-fogalomra is nyugodtan alkalmazhatjuk az 1905-ös Lenin-cikk megállapításait; ha a párt programja, stratégiája és taktikája, szervezeti szabályzata között nem lesznek ellentmondások, akkor megkövetelhetjük, hogy a pártos mű szigorúan és pon-

tosan igazodjék a taktikai célkitűzésekhez és a szervezeti szabályzathoz is – természetesen a művészet sajátosságainak megfelelő módon –, s nem mutatkozik semmiféle eltérés *A párt szervezete és a pártos irodalom* című cikk gondolatmenete és a között a lenini gondolat között, hogy az objektív igazság tükrözése pártos, és meghatározott társadalmi osztályok érdekét szolgálja.

Ez a koncepció kétségtelenül igényes teoretikus vizsgálatok eredménye, s a további kutatások során mindenképpen figyelembe veendő vitaálláspontok egyikeként kell számolnunk vele. Problematikus vonása az, hogy olyan harmonikus társadalmi viszonyokat feltételez, amelyekben a napi pártpolitika minden kérdésben és minden szinten tökéletesen – s nemcsak fő vonalaiban, többé-kevésbé – megfelel a nagy történelmi stratégia célkitűzéseinek. Ilyen idilli viszonyok között, ha minden kommunista párt valamennyi szervének valamennyi döntése, határozata a mindentudó, a jövőt abszolút pontosan előrelátó bölcsesség jegyében foganna, a művészet is nyugodtan vállalhatná „a kerekek és csavarok" szerepét. Jól tudjuk azonban, hogy a valóság sokkalta bonyolultabb. Egyrészt a kommunista pártok sem csalhatatlanok, s nemcsak a személyi kultusz idején nem voltak azok, hanem – a nemzetközi mozgalom számos példája bizonyítja – ma sem; márpedig nyilvánvaló, hogy a művészeti pártosság általános fogalmának kidolgozásakor az általános helyzetet kell felmérnünk, s nem indulhatunk ki a mai hazai kedvezőbb viszonyokból (amelyek természetesen szintén távol állnak a fent körvonalazott idilli állapottól). Másfelől pedig a Magyar Szocialista Munkáspárt politikai vezetése a helyzet reális felmérése alapján nem is igényli magának a mindentudó csalhatatlanság szerepkörét. A Kulturális Elméleti Munkaközösség 1965-ös, *A szocialista realizmusról* c. tanulmányának a politika és a művészet viszonyát elemző okfejtése nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy a szocialista realista művészet a maga sajátos lehetőségeivel képes arra, hogy a politika – s a tudomány – számára addig ismeretlen, de valós és fontos összefüggésekre felfigyeljen, és ezekre a figyelmet felhívja. Azaz: jóllehet a művészetnek nem lehet vátészi vezető szerepet vindikálni, de igen lényeges előrejelző, útmutató funkciókat tölthet be, és szerepe sokkal fontosabb annál, hogy pártosságát a taktikai feladatvégrehajtás és a szervezeti szabályzat pártszerűségi kritériumaival mérjük.

3. A FOGALMAK ESZTÉTIKAI SAJÁTOSSÁGÁNAK KIBONTAKOZTATÁSÁVAL KAPCSOLATOS PROBLÉMÁK

a) Kutatásaink során különösen gyakran találkoztunk azzal a véleménnyel, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség a maga jelenlegi tartalmát tekintve nem autonóm esztétikai, hanem ideológiai (más megfogalmazások szerint művelődéspolitikai) kategória. Ebből többen csupán azt az igényt szűrték le, hogy sajátosan esztétikai, különösen pedig ágazati esztétikai jelentésüket kell mihamarább kidolgozni; ez az igény megítélésünk szerint minden fenntartás nélkül jogosnak mondható.

Nem tudjuk azonban elfogadni azt az álláspontot, amely szerint a realizmus, a pártosság és a népiség a maga jelenlegi tartalmát tekintve eleve nem autonóm esztétikai, hanem csak ideológiai-művelődéspolitikai kategória, s ennek megfelelő leszűkített érvénnyel kezelendő, vagy pedig vegytisztán esztétikai tartalmú kategóriává átalakítandó. Először is, ami a realizmust illeti, ez mint az autonóm művészet módszer- és értékfogalma a művészetelméletben mindig egyszerre és egyformán tartalmi és formai kritériumokhoz kapcsolódott, általános meghatározásai sosem – *a dogmatizmus idején sem* – tükröztek pusztán *ideológiai-politikai* szempontokat, s ennek megfelelően fel sem merülhet vele szemben az a gyanú, hogy netán nem esztétikai kategória.

A pártosság és a népiség esetében már vitathatóbb a kategóriák esztétikai státusza, hiszen ezek önmagukban véve valóban csak tartalmi, méghozzá valóban preferált ideológiai-politikai tartalmakat jelző fogalmak. Ám ha ezen az alapon tagadjuk esztétikai jellegüket, akkor – következetes eljárás esetén – meglehetősen kevés esztétikai fogalom marad kategóriarendszerünkben. Ki kell rekesztenünk ugyanis az esztétikai szférából példának okáért minden verstani vagy összhangzattani fogalmat, mert a vers vagy a zenei harmónia önmagában szintén nem esztétikai, hanem pusztán szövegritmikai, illetve intonációs jelenség, s effajta ritmussal, harmóniával rendelkezhetnek nem művészi szövegek, illetve akusztikai jelenségek is. A nyelv, az akusztikai anyag önmagában semmivel sem inkább esztétikai jelenség, mint az ideológia, a politika. Velük együtt kirekesztődne az esztétikum szférájából a cselekmény és az összes vele kapcsolatos fogalom: a cselekmény a legközönségesebb mindennapi élet kategóriája, a hősök szociológiai-pszichológiai-etikai-politikai fogalomkörökbe sorolódnak és így tovább. *Nincsen ebben sem-*

mi különös: az esztétikum nem más, mint nem-esztétikai minőségek sajátosan strukturált és átformált egysége.

b) Figyelemre méltóbb, igényesebb álláspont rajzolódik ki abból a vitaálláspontból, amelynek lényegét a következőkben összegezhetjük. Ha e kategóriák a politikai ideológiából származnak, s a műalkotások mindenkori ideológiai jellemzésére szolgálnak, az ideológiák pedig ontológiai lényegüket tekintve funkciók, akkor e kategóriákat a műalkotások funkcionális kategóriájaként kellene leírni. Ma már (Lukács György révén) rendelkezésünkre áll egy többé-kevésbé elfogadott immanens esztétikai kategóriarendszer, amely a műalkotások szerkezeti és működési törvényeit írja körül (mimézis, katarzis, intenzív totalitás, világszerűség, nembeli intencionáltság, inherencia, meghatározatlan tárgyiasság, kettős visszatükrözés stb.). Rendelkezünk igen fontos fenomenológiai leíró kategóriákkal is (elsősorban a szemiotikai iskolák kutatási eredményei nyomán), s így a műalkotások és hatásaik tisztán tudományos leírásához és szerkezeti, történeti elemzéséhez a realizmus, a népiség, a pártosság nem látszik szükségesnek. Lukács György kései esztétikai koncepciója határozott értékelő orientációs kategóriákkal is rendelkezik (immanens jelleg-transzcendencia, szimbólum-allegória, nembeliség-partikularitás stb.), s kétségesnek látszik, hogy képesek vagyunk-e fogalmilag világosan elkülöníteni az e kategóriákkal körülírható „jó", „értékes" művészetet a specifikusan „realista", „pártos", „népi" művészettől. Lukács György szóhasználata az esztétikum sajátosságában igen esetleges (ami a realista és a jó, értékes művészet fogalmi megkülönböztetését illeti), így tehát – a gondolatmenet szerint – a pártosság, a népiség, a realizmus nem tekinthető sem strukturális, sem fenomenológiai, sem immanensen esztétikai értékkategóriának.

Nincsenek viszont olyan fogalmaink, amelyekkel a műalkotások mindenkori aktuális működését, azaz változó ideológiai érvényességüket, történetileg módosuló politikai-ideológiai jelentésüket ragadhatnánk meg. Elképzelhető lenne tehát – e koncepció szerint – a realizmus, pártosság és népiség kategória olyan értelmezése, amely e kritériumokat mindig *történetileg, a változó társadalmi fejlődés* szükségleteinek megfelelően határozza meg, s ebben az esetben a kategóriák a művészi jelenségeket mindenkor az aktuális társadalmi-politikai gyakorlat szemszögéből, a konkrét szituációhoz való ideológiai-politikai viszonyuk szerint minősítenék. Az ily módon létrejövő kategóriaértelmezés persze némileg pragmatikus színezetű, ám amíg kultúrpolitika létezik, s a politikai szempontú műkritikának érvényessége van, ilyen pragmatikus – tehát a műalkotások aktuális, közvetlenül politikai-ideológiai jelentését konkretizáló és politi-

kai-ideológiai bírálatát lehetővé tevő – kategóriákra mindig szükség lesz. Az így kialakult értékrend természetesen a konkrét helyzet sajátos szempontjaiból következően szükségképpen elválik majd a világtörténelmi értelemben vett értékrendszer (immanencia stb.) ítéleteitől, s elvileg a szembefordulás veszélye sem zárható ki. Ez a kategóriaértelmezés nem száműzné az értékelő intenciókat a fogalmakból, csupán az értekrendnek bizonyos (az ideológiák rétegzettségéből következő) – szükségszerű – heterogenitásából indulna ki, s így az ideológiai-politikai funkció konkrét alakulását tenné az értékítélet alapjává.

Ez az álláspont igen helyesen különbséget tesz a politikai és az esztétikai értékelés szempontjai között. Kétségtelen, hogy adott esetekben ez a kétféle értékrend ellentmondásba is kerülhet. Válsághelyzetekben előfordulhat, hogy a politika kénytelen olyan műalkotások publikációja ellen hatalmi eszközökkel fellépni, amelyeknek esztétikai értékeit egyébként teljes mértékben elismerné – az adott helyzetben viszont a mű aktuális hatása súlyosan káros lenne. Korántsem mindig következetlenség, ha ma tiltjuk azt, amit holnap megengedünk; ez vallhat éppen a művészetpolitika történelmi érzékenységére, össztársadalmi felelősségére is.

Mindamellett indokolatlan lenne az ilyen s hasonló kiélezett szituációk lehetséges értékkonfliktusait túláltalánosítani és így – külön kategóriarendszerrel is nyomatékosított formában – mintegy normálhelyzetként szentesíteni, a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriáit a pusztán ideológiai-politikai kritika igényeinek alárendelni. Általában, a válsághelyzeteken kívül, a konszolidált fejlődés viszonyai között a szocialista politika szempontjai nem térhetnek el a marxista esztétika értékszempontjaitól. *Nem kívánatos a konkrét szituációk mértékével mérő „politikai szempontú kritika" és világtörténelmi értéket alkalmazó „esztétikai kritika" elkülönülése, csupán az egységes, azonos mértékkel mérő marxista művészetkritika méltó arra, hogy hitelesnek tekintsék.* Vitathatóan értelmeznénk a lukácsi koncepciót is, ha szembeállítanánk a „világtörténelmiként" felfogott nembeliséget a „konkrét szituációhoz mért" tulajdonságokkal felruházott realizmussal, pártossággal, népiséggel. Lukács György esztétikájától mi sem állt távolabb, mint ez a metafizikus szétválasztás. Az ő koncepciójában a nembeliség mindig társadalmilag, nemzetileg konkrét viszonyokat jelent, társadalmi-történelmi konfliktusok kihordásának eredménye, s nem változatlan, örök időkre adott kategória: a nembeli értékek Lukács Györgynél nemcsak hogy nem mentesek a konkrét szituációkhoz mért osztályjellegtől, hanem ezek éppenséggel mindig a haladó osztályok konkrét osztálytörekvéseivel esnek egybe.

IV. A realizmus, a pártosság és a népiség aktuálisan körvonalazható tartalma a kutatások jelenlegi szakaszában

Ha az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy körvonalazzuk, miként alakul a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriája a mi kutatási eredményeink fényében, ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy állásfoglalásunknak nincsen vitazáró, a kérdéseket eldöntő igénye. Legjobb tudásunk szerint igyekeztünk mérlegelni az adott kérdésekkel kapcsolatos eddigi álláspontokat, s kifejteni ellenvetéseink vagy egyetértésünk indokait. A marxista esztétika fejlődésének érdekeit sértené azonban, ha az általunk el nem fogadott gondolatmeneteket a további vitákból kizárandóknak, végérvényesen cáfoltaknak nyilvánítanánk.

1. A REALIZMUS ÉS A NEM REALISTA IRÁNYZATOK DIALEKTIKUS KAPCSOLATA

A realizmus tartalmát szerintünk – fő vonásaiban – az a koncepció tárta fel, amelyet az 1950-es évek második felében megindult viták eredményeként kialakult, s nálunk legáltalánosabban elfogadott álláspontként ismertettünk. Kutatási eredményeink fényében ezt a koncepciót az alábbi szempontok szerint látjuk módosítandónak, illetve továbbfejlesztendőnek.

Az a helyes felismerés, amely az 1960-as évek vitáiban fogalmazódott meg – hogy a realizmus és a nem realista tendenciák között nemcsak kizáró ellentétek, hanem kölcsönhatások is vannak, s a nem realista alapon született művészeti értékeket adaptálnia kell a realista művészetnek ahhoz, hogy a korszerűség jegyében, elsősorban saját belső erejéből, de ellentéte formai részértékeiből is megújulhasson –, a korábbi elemzésekben jobbára csak a múltra vonatkoztatva igazolódott. Pedig valójában ez a tétel napjaink hazai művészetére is áll. Vizsgálataink kétségtelenné teszik, hogy a polgári társadalom elidegenedési jelenségeire minden távlatot tagadó, nihilista

attitűddel reagáló művészet (például az abszurd-divat) formaszerkezetei nálunk (bár eredeti negatív tartalmaikkal is felbukkannak) nemegyszer humanista mondanivalójú műalkotásokat ihletnek; vagy a pop-artban jobbára anarchista, polgárpukkasztó jelleggel alkalmazott „ultrarealista" eljárások valós emberi tartalmak ötletes-ironikus kifejezését is szolgálhatják. Sőt az is kiderült, hogy a maga egészében hajdan elutasított vagy a puszta dekorativitás szférájába utalt nonfiguratív képzőművészet átfunkcionált formaelveivel is lehetséges realista vagy akár szocialista realista műveket létrehozni. Ám a kölcsönhatás másik – és tartalmi szempontból lényegesebb – oldala, hogy a jelenkor szocialista művészete is rendelkezik az önmaga erejéből való megújhodás képességével s ennek egyik figyelmen kívül nem hagyható jele, hogy – elsősorban eszmeiségével – maga is állandó hatással van a ma polgári-humanista művészeti irányzatára, nálunk csakúgy, mint a nagyvilágban. Ma is tapasztaljuk – és nemcsak a nemzetközi érdeklődést felkeltő magyar film- és zeneművészet esetében –, hogy a valódi értéket reprezentáló hazai művek beépülhetnek a nemzetközi művészeti kultúrába, s így szocialista művészetünk újra visszahódíthatja azt a szerepet, amelyet például Gorkij és Eizenstein, Brecht és József Attila tudott kivívni a maga korában.

E formai kísérletek nemegyszer a közönség – és a kritika – ellenállásába ütköznek, minthogy újszerű, nehezebben elsajátítható kifejező eszközökkel élnek. Ebben az összefüggésben hangsúlyozandó, hogy a realizmusnak – s ezen belül a szocialista realizmusnak – nem a *közérthetőség* a kritériuma, hanem az *érthetőség*. A közérthetőség – az tehát, hogy a mű mindenkor és mindenki számára egyaránt adekvát módon felfogható legyen – sohasem volt reális követelmény. Az érthetőség azt jelenti, hogy a műalkotásnak értelmes jelentése van, ezt önmagán belül logikusan felépített, tehát objektíve elsajátítható művészi jelrendszerrel fejezi ki, s így elvileg katartikus hatást fejthet ki.

2. A SZOCIALISTA REALIZMUS ÉS A REALIZMUS MÁS TÍPUSAINAK VISZONYA

A realizmus történeti fejlődését a közkeletű korszakolás a naiv, a kritikai és a szocialista realizmus szakaszaira bontja. E két utóbbi szakasz legátfogóbb sajátosságait és elkülönítésük kritériumait a korábbi kutatások megközelítő pontossággal tisztázták. Nem rendelkezünk viszont ilyen eredményekkel az első, a naiv realizmus szaka-

szára vonatkozóan, s ami ennél is lényegesebb: az egész koncepció nincsen egyeztetve a korszerű társadalmi formáció-elmélettel és a művészeti korszakok mibenlétére vonatkozó újabb kutatási eredményekkel. Minthogy a mi feladatunk a legutóbbi évtized hazai művészetével kapcsolatos problémák tisztázása volt, így e kérdésekkel nem foglalkozhattunk, mindenképpen fel kell hívnunk azonban a figyelmet arra, hogy a kutatások későbbi szakaszában ezeknek – a marxista művészet- és társadalomelmélet szemszögéből nézve egyformán kiemelkedő jelentőségű – kérdéseknek az elemzése sem kerülhető ki.

Napjaink hazai művészeti életében is fontos probléma viszont a *kritika és a szocialista realizmus* viszonya, s így ezt annak ellenére is tüzetesebben analizáltuk, hogy – mint említettük – a korábbi elgondolások viszonylag megnyugtatónak látszottak. Eredményeink fényében valóban mutatkozik jó néhány új, igen megfontolandó szempont is. Az egyik mindjárt az, hogy a két kategória valódi tartalma terminológiai síkon nem tükröződik eléggé. Magyarán szólva: a szocialista realizmus történelmi elődjeként és a jelenkori viszonyok között fegyvertársaként, vitapartnereként ismert művészet megjelölésére igen kevéssé alkalmas a kritikai realizmus megjelölés. Azt a hamis látszatot tartja fenn ugyanis, hogy a realizmus e két válfaja között a fő különbség a kritikai jellegben van, nevezetesen abban, hogy a kritikai realizmusnak fontos feladata a polgári viszonyok minél élesebb bírálata, a szocialista realizmusnak viszont ilyen kritikai funkciói voltaképpen nincsenek. Valójában a szocialista realizmus társadalomkritikai funkciói sokkal hangsúlyosabbak a „kritikai" realizmus ilyen funkcióinál.

Az utóbbi ugyanis – a polgári világnézet korlátai között – nem mindig ismeri fel a társadalmi fejlődés reális alternatíváit, nem tudja olyan érzékeny pontossággal megkülönböztetni a sorvadásra ítélt, illetve a jövőbe mutató tendenciákat. A szocialista realizmusnak viszont – amelynek sajátos jellemzője a világtörténelmi léptékű, perspektivikus szemlélet – a jelen képét szembesítenie kell a jövőével, s ebből – miközben éppen a szocialista progresszió világtörténelmi eredményeit visszaigazoló és megőrző funkciója válik meghatározóvá – az is következik, hogy nemcsak meg kell tartania a polgári realizmus kritikai élét, ábrázolnia kell a szocialista társadalomban is tényszerűen jelenlevő (s nemegyszer súlyos, tartalmukban tragikus, ezért megfelelő művészi megformálást is igénylő) konfliktusokat, hanem a jövő perspektívájának tudatában még könyörtelenebbül, kíméletlenebbül kell lelepleznie a fejlődést gátló jelenségeket. Emlékeztetünk itt Marx *Brumaire*-jének nagy gondolatára: a prole-

társforradalmak megkülönböztető sajátossága, hogy szüntelenül bírálják önmagukat, folyton megszakítják saját menetüket, kegyetlen alapossággal gúnyolják saját kísérleteik felemás voltát, gyatraságait stb.

A szocialista realizmus perspektivikus szemléletét nem utolsósorban éppen kritikai jellege, a jelent meghaladni, továbbfejleszteni kívánó, a jövő alternatíváit kereső attitűdje hozza létre.

E megállapításainkat teljes mértékben alátámasztják más, például a szocialista tudat fejlődését vizsgáló kutatások eredményei is. Ezekből leszűrhető az a következtetés, hogy a szocialista tudat az a tudat, amely a fennállóhoz mint a megváltoztathatóhoz viszonyul, s kritériuma a törekvés a társadalmi igazságok lehető legpontosabb tükrözésére, ami megköveteli a kritikus viszonyulást önmagához, önmaga korlátainak állandó tudatosítását a továbblépés, az adekvátabb tükrözés érdekében, ilyenformán pedig a szocializmus értékeinek megőrzése mellett, amellett, hogy az adott társadalmat *sajátjaként* tükrözi, a szocialista tudat nem elégedett tudat: a *megőrizve megváltoztató* attitűd jellemzi.

Jogos tehát az az igény, hogy a *„kritikai realizmus" félrevezető hangzású terminusát a „polgári realizmus" szakkifejezéssel helyettesítsük;* így is nyilvánvalóvá téve – ami természetesen sokkal fontosabb, mint a pusztán terminológiai újítás –, hogy a szocialista realizmus kritikai funkcióit miként kell felfognunk.

Külön problémaként jelentkezett itt számunkra a szocialista realista művészet és az egyéb művészeti tendenciák viszonya a jelenkori hazai művészetben, a szocialista építés, a szövetségi politika mai viszonyai között. A hatvanas évek vitáiban már kellően tisztázódott, hogy a „humanista elkötelezettségű kritikai realizmus" a szocializmusban sem talajtalan, nem pusztán megtűrt jelenség. Amint ezt a viták eredményeit összegező állásfoglalás leszögezte: „Mindinkább látható, hogy az »elkötelezett« művészetben a vállalt értékek humanisztikus kiteljesítésének foka attól függ, milyen mértékig tartja szem előtt a munkásmozgalom, a szocializmus történelmi kibontakozásának tanulságait. Mennél következetesebb a vállalt értékek művészi szolgálata, annál jobban közelíti meg a mű és az ars poetica a pártos művészet jellemzőit. Ezért az ‚elkötelezettség' különböző változatai nálunk és a világban közvetett termékei és tartalékai is a pártos művészetnek." (*Az irodalom és a művészetek hivatása társadalmunkban.* Az MSZMP Kulturális Elméleti Munkaközösségének tanulmánya. Társadalmi Szemle, 1966. 7–8. sz. 37. old.) A mi vizsgálataink azonban arra mutatnak, hogy a helyzet ennél bonyolultabb. Egyfelől ugyanis a szocialista építés magyarországi

eredményeinek hatására ez a „humanista elkötelezettségű kritikai – magyarán: polgári – realizmus" jelentékeny részében olyan mértékben átalakult, hogy polgári jellege joggal megkérdőjelezhető. Világosan fogalmazva: a szóban forgó alkotókra régóta nem áll az, hogy belső meggyőződésük szerint ugyan egy polgári, a magántulajdonra, a szabadversenyre épülő társadalom hívei, de humanista nézeteik révén együttműködési lehetőségeket is találnak a szocializmus híveivel, s állampolgári lojalitásból, reálpolitikai megfontolásokból nem lépnek fel a szocialista rendszer ellen. Ez az attitűd valóban jellemző lehetett az ötvenes évek magyar művésztársadalmának egy részére, a hatvanas évek kezdetének konszolidációs viszonyaira is – itt már jóval szűkebb körben –, ma azonban már gyökeres átalakulás jellemzi ezt a magatartást.

A „nem szocialista realista" alkotók nagy többsége ma már (bár elvontan) igenis a szocialista alternatívához húz, csak éppen a szocializmus nálunk található, reálisan létező formájával szemben él fenntartásokkal. Ennek számos típusa ismeretes; forrása lehet a párt politikájától eltérő politikai meggyőződés, amelynek tudományos koncepciókat kereső, színvonalas változatai is ismeretesek, valamint az utópikus illúziókba vetett hit, amely szintén igen sokféle a messianisztikus elképzelésektől az újbaloldaliságon át a vallásos-idealista színezetű szocialisztikus eszmékig. Az ilyen típusú eszmei szembenállás-különállás politikai és esztétikai problémáit egyáltalán nem kívánjuk lebecsülni. A „humanista elkötelezettségű kritikai realizmus – szocialista realizmus" dichotómiájában, merev kettősségében való gondolkodás azonban sokban anakronisztikussá vált, s úgy tűnik, hogy a valóságos helyzet feltérképezéséhez egy *új fogalomrendszer kidolgozása szükséges* (amellett, hogy az alkotói meggyőződések ideológiai megítéléséből egyébként sem lehet közvetlenül mechanikusan következtetni a művek esztétikai értékére). E fogalomrendszer kidolgozásakor fontos szem előtt tartanunk azt a tényt, hogy *a szocialista realizmusnak is alapvető sajátossága a humanizmus: a szocialista humanizmus.*

A régi, merev dichotómia felszámolásakor természetesen nem követhetjük el azt a hibát, hogy a művészileg hitelesített világképeket, álláspontokat összemossuk. Ha nem is a hagyományos polgári értelemben, de ma is megfogalmazódnak nem közösségi, hanem individualista, avagy a közösségi gondolatot tévesen, zsákutcába vezető módon érvényesítő művészi válaszok a valóság által feltett kérdésekre, olyanok, amelyek – közvetve vagy akár közvetlenül is – megkérdőjelezik a hazai szocialista fejlődés történelmi útjának reális eredményeit és távlatait.

A fentiekben jelzett egységesülési tendenciák továbbá korántsem minden tekintetben és átfogóan jellemzik művészeti életünket, hanem divergáló, széttartó törekvések is keresztezik ezeket. Rossz végletek hamis alternatívái is jelentkeznek: az olcsó és értéktelen „népszerűség" és a valóságidegen, üvegházi „elitművészet" érthetetlenségi kultuszának véglete, a szélsőséges pesszimizmus és negativizmus divatja, amely gondjainkat, nehézségeinket felnagyítva a passzív beletörődés pózában tetszeleg. Az új fogalomrendszer kidolgozásakor tehát nem a leegyszerűsítés, hanem az árnyaltabb, pontosabb kategóriák kidolgozása a cél.

Annál is inkább így van ez, mert a dichotomikus szemlélet egyéb vonatkozásokban sem képes felfogni művészeti életünk tényeit. A szocialista realista jelleg a művek jellemvonása, nem pedig az egyes alkotók valamiféle életre szóló címe, rangja. Előfordulhat – s nem is oly ritkán –, hogy a történelem vagy a személyes sors egy új fordulata, valamilyen alkotói válság, netán egy új formanyelvvel való kísérletezés vagy egy különös témaválasztás stb. nemcsak kisebb-nagyobb színvonalkülönbségeket, hanem élesen elütő minőségeket hoz létre az életművön belül, mi több, gyakran egyetlen alkotáson belül is. Vagyis: szocialista realistaként „besorolt" alkotók is bármikor jelentkezhetnek – s jelentkeznek is – nem ilyen vagy nem egyértelműen ilyen kvalitású művekkel és megfordítva. Az effajta „szabálytalanságok" – legyenek ezek a formális kritikaírás és a művészeti protokoll számára bármily zavaróak is – a jövőben minden bizonnyal egyre gyakoribbak lesznek, hiszen a szocialista eszmeiség imént vázolt (közvetett) térhódítása magától értetődően felerősíti ezeket a tendenciákat.

3. A TÖRTÉNELMI KONKRÉTSÁG PROBLÉMÁJA

Ama sajátosságok közül, amelyekkel a realizmus korábban rögzített tartalma a mai művészeti fejlődés tanulságai alapján módosítandónak látszik, az egyik az ún. általánosabb létproblémák tükrözésének kérdése.

A korábbi meghatározások meglehetősen mereven kötötték ki a történelmi konkrétság kritériumát, azt a követelményt, hogy a realista műnek mindig az „itt és most" világát kell bemutatnia. Művészeti fejlődésünk új szakaszában viszont megnőtt az olyan alkotások száma és súlya, amelyek általánosabb létkérdéseket vetnek fel: az ember és a természet viszonyát, az élet és a halál kérdéseit mu-

tatják be, elvontabb életérzéseket fogalmaznak meg stb. Kétségtelen, hogy e törekvések felszínes divatjelenségekkel, a társadalmi-emberi problémák, tragédiák természetivé „ontologizálásával", „örök emberiként" felfogásával, a l'art pour l'art egy korszerűbb köntösben csillogó válfajával, esetenként a polgári világnézettel is összefonódhatnak. Lukács György teljes joggal bírálta az „örök emberi", „általános emberi" jegyében fogant polgári elméleteket és művészeti törekvéseket, s helyesen mutatott rá, hogy az igazi művészet az ún. nembeliség talajából nő ki, a nembeliség pedig mindig nemzetileg, társadalmilag konkrét viszonyok között érvényesül, társadalmi-történelmi konfliktusok eredménye. Ebből következően nem változatlan, örök időkre adott, hanem – megtartva a kontinuitás mozzanatát is – szakadatlanul együtt változik az osztályharcokkal, a történelmi változásokkal.

E nembeliség azonban nem egyszerű halmaza az egymástól független, egymással szemben álló osztályjellegű mozzanatoknak; szükségszerűen áthatják az adott korban az egész emberi nemre jellemző vonások is, és ezek egyike-másika a történelmi változások során előtérbe is kerülhet. Korunk a kozmoszba kilépő ember kora, valamint a természetet önveszélyesen-pusztítóan deformáló emberé is, nemcsak az „itt és most" felmerülő politikai-társadalmi problémákkal birkózó emberé. A kilépés ténye a világűrbe vagy a tudományos-technikai fejlődés robbanásszerű felgyorsulása egyfelől olyan perspektívákat nyitott meg az egész emberi nem számára, amilyenekkel eddigi történelme során sohasem számolhatott; másfelől a környezetszennyezés réme jószerivel az atomhalálhoz hasonló nagyságrendű, szintén az egész emberiséget érintő veszéllyé nőtt. A történelem tehát maga vetette fel a legáltalánosabb szinten az egész emberiséget – bizonyos vonatkozásokban – egységesen érintő problémákat, s ha alkotóink reagálnak ezekre műveikben, ezzel a realista, a reális konfliktusokat tükröző művészet értékeit gyarapítják.

Annál is inkább így van ez, mert a történelmi konkrétság szempontjának abszolutizálása a korábbi időszakokra vonatkoztatva sem problémamentes. Nyilvánvaló, hogy a konkrétság a különböző művészeti ágakban, műfajokban és műtípusokban-témákban rendkívül különböző elvontsági fokon és eltérő jelleggel kellett hogy jelentkezzen eddig is (figyelembe véve a műre általában jellemző „meghatározatlan tárgyiasság" Lukács György által kiemelt törvényszerűségét). Hogy két véglet szembeállításával jelezzük, mire gondolunk: egy szociografikus színezetű regény vagy film egészen más típusú történelmi konkrétságot igényel, mint egy szimfonikus zenemű, s az eddigi meghatározásokban nem kis mértékben érvényesült egy olyan

tendencia, hogy az előbbi sajátosságait általánosítsuk, és az utóbbiét figyelmen kívül hagyjuk.

Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a realista művészet kritériuma ilyen szempontból az, hogy a társadalmi-történelmi konkrétság-elvontság olyan fokán tükrözze a valóságot, amely a választott műfaj és a téma sajátosságaihoz igazodva leginkább alkalmas a progreszszív eszmei mondanivaló kifejezésére. Magától értetődik, hogy e tétel jócskán megnehezíti a művészetkritika gondját, amely eddig automatikusan elvethette a „nem konkrét" műveket vagy – az utóbbi időkben – eleve mellőzhette a történelmi konkrétság vizsgálatát (a realizmus egyéb kritériumaiéval együtt); a mi álláspontunk viszont egy differenciált, a tartalmi-formai szerkezet különböző alkotóelemeit gondosan egybevető elemzést követel meg.

4. A TÖRTÉNELMI TEMATIKA PROBLÉMÁJA

Ebben az összefüggésben kell említenünk a történelmi tematika problémáját is. Jóllehet a marxista esztétika sohasem tagadta a történelmi műfajok jogosultságát – egyebek között a történelmi regény lukácsi elemzése is ezt az álláspontot erősítette meg –, a régebbi kritika és művészetpolitika megnyilatkozásaiban nemegyszer erőteljesen hangot kapott a gyanakvás, hogy e műfajok a jelen problémáitól elzárkózó, a múltba menekülő ellenzékiség, netán a nacionalista világnézet melegágyai. Tudományosan soha ki nem fejtett, de igen elterjedt nézet az is, hogy a történelmi tematika voltaképpen mindig az „itt és most" aktuális problémáinak kosztümökbe bujtatott, álarcos megjelenítésére szolgál, s ilyenformán a múltbeli hatalmi rendszerek bírálatában a szocialista rendszer elleni indulatok lappanghatnak.

Ilyen törekvések valóban mutatkoztak is művészeti fejlődésünkben, s mai felbukkanásuk sincs kizárva. Sőt példákat is találhatunk rá. Mindez azonban nem vethet árnyékot a történelmi műfajokra általában, s ezt azért kell hangsúlyozottan kiemelnünk, mert mi is teljes mértékben igazoltnak látjuk azoknak a művészetteoretikusoknak a véleményét, akik szerint a mai magyar szellemi élet egyik legfigyelemreméltóbb fejlődéstendenciája éppen itt jelentkezik. Az alkotó marxizmus–leninizmus a múltat mindenkor a jelen előtörténetének tekinti. A hetvenes évek művészetének prózairodalma, drámái és filmjei (ezek mellett gyarapodó önéletrajz-irodalma) és más dokumentumműfajai rendkívül fontos feladatokat töltöttek be a

nemzeti lelkiismeret-vizsgálatban, az önismeret és az öntudat fejlesztésében. Művek egész sorozataiban állítják elénk az elmúlt másfél évszázad történelmének hiteles képét, a mába vezető út legfontosabb szakaszait.

Művészetünk funkciója annál is lényegesebb, minthogy közművelődésünk-közoktatásunk ismert hiányossága éppen a közelmúlt történelmének nem kellően árnyalt feldolgozása. A hajdani sorsfordulókban elbukó vagy helytálló elődök példája természetesen a ma emberéhez is szól; ez azonban nemhogy negatívuma művészetünknek, hanem éppen a realista művészet maradandóságának fő biztosítéka, a lukácsi „nostra causa agitur" („rólunk van szó") szükségszerű jegye. Igaz, hogy csakis történeti eredetű műalkotások nincsenek, a történeti műfajoknak is megvannak az aktuális funkcióik abban az értelemben, hogy a bennük tükröződő magatartásminták mindig a jelenkor emberének társadalmi cselekvését kívánják befolyásolni. Ez a befolyás azonban pozitív irányú, amint ezt az említett törekvések lényegében bizonyítják.

5. A TELJES EMBERKÉP ÁBRÁZOLÁSÁNAK IGÉNYE

A művészeti realizmusnak, mint ismeretes, egyik legfontosabb kritériuma az, hogy a műalkotásban ábrázolt-kifejezett élettényekéletérzések hűen modellálják-tükrözik egy-egy kor adott vonatkozásban elsőrendűen fontos lényegjegyeit, fejlődési tendenciáit. A szocialista társadalom építését tükröző művészetek vonatkozásában a kor elsőrendűen fontos lényegjegyeit sokáig a cselekvés és az érzés politikai motivációival azonosították, a szűkebben közéleti témával, vagy legalábbis az adott tematika közéleti-politikai aspektusainak előtérbe állításával. S jóllehet az esztétikai elmélet sosem vállalkozott egy ilyen tematikai értékhierarchia teoretikus megalapozására, gyakorlatilag sokáig – s nyomaiban még ma is – élt a műfajok, műtípusok ennek megfelelő rangsorolása: a közéleti költészet előbbre való, mint a magánéleti, s egy gyatra „irányregény" magasabb rendű, mint a pszichológiai regény remeke. Igencsak vitatható, hogy a „homo politicus"-ra, a politizáló emberre redukált művészeti emberkép ilyen előtérbe állítása jogosult volt-e, s ha igen, milyen mértékben volt rá szükség például az 1945 utáni nagy társadalmi átrétegződések időszakában. Általában természetesen maga a kor is különlegesen „politikus" lévén, művészete is közvetlenebbül politikusabb volt. Viszont nyilvánvaló az is, hogy itt – mint általában –

meglehetősen súlyos aránytévesztések, voluntarista hibák is felszínre jutottak.

Mindenesetre bizonyos, hogy a történelmünk új szakaszára jellemző konszolidált politikai stabilitás viszonyai között, amikor a cél már nem a politikai hatalom megszerzéséért vívott harc, hanem az életmód szocialista minőségének kialakítása és térnyerésének segítése, a minél intenzívebb gazdasági-kulturális fejlődés feltételeinek biztosítása, megváltozott, illetve átalakult a politikai tevékenység szerepe is. (Az új, magasabb fejlődési szakaszra jellemző célok már csakis a mindennapi élet átalakításával, a kultúra, az erkölcs, a tudat új, szocialista formáinak továbbfejlesztésével oldhatók meg.) A szocializmus mai céljai persze nem nélkülözhetik a homo politicus, a közéleti ember odaadását, de ezt új tartalmi jegyekkel gazdagítják: a teljes embert, a gondolkodás és a magatartás egész lenini értelemben vett kulturáltságát is megkövetelik.

Feltéve hát, hogy korábban jogosultsága volt a homo politicusra redukált művészeti emberképnek, ma már bizonyos, hogy a kor lényegjegyeinek gyökeres változása a teljes ember, az egész személyiség mindenoldalú bemutatását igényli a realista művészettől. Mint említettük, realizmuskoncepciónk elméleti módosítására ezen a ponton voltaképpen nincsen szükség, mert a marxista esztétika sohasem fogalmazott meg ezzel ellentétes elméleti megfontolásokat. Itt és másutt is tipikusan arról van szó, hogy az újabb kutatások éppenséggel az alkotó marxista álláspont már korábban is kifejtett tartalmát teszik újra aktuálissá. Művészetünk is igen érzékenyen reagált az említett változásokra, s figyelme az 1960-as évektől kezdve egyre érezhetőbben irányult az erkölcsi-pszichikai szféra, egyáltalán a teljes személyiség felé. Vagyis ebben a vonatkozásban csupán az a feladatunk, hogy tudatosítsuk az ilyen irányú fejlődés elvileg pozitív jellegét.

Hangsúlyozandó ugyanakkor, hogy mindez nem igazolhatja azokat a művészeti törekvéseket, amelyek korunk emberét önnön partikularitásában zárt, a politikailag tudatos cselekvésnek még a gondolatával sem kísérletező ösztönlényként állítják elénk. Magától értetődő, hogy a „teljes emberkép" üres jelszó lesz, mert nem teljes, ha hiányzik belőle a homo politicus. A mai ember életében a politikumnak változatlanul igen fontos – és a szocialista demokratizmus fejlődésével egyre fontosabb – szerepe van. A ma teljes személyiségének minden életelemét egyre inkább át- meg áthatja a korszak politikai-közéleti jellege, amely folyamatosan új jegyekkel gazdagodik.

6. A TÖRTÉNELMI TÁVLAT PROBLÉMÁJA

Mint már utaltunk rá, a polgári és a szocialista realizmus között mutatkozó különbségek közül a legfontosabbak egyike az, hogy az előbbi – világnézeti korlátai következtében – nem veszi kellőképpen számba a progresszív világmegváltoztatás valóságos alternatív lehetőségeit a jelen társadalmi konfliktusainak felismerése során, az utóbbi viszont a szocialista társadalmi fejlődés világtörténelmi távlatának tudatában ábrázolja a valóságot. Ismeretes az is, hogy a személyi kultusz művészetpolitikája a „forradalmi romantika" jelszavát ilyen vonatkozásban milyen apologetikus visszaélésekre használta fel. Ám e torzulásoktól függetlenül is – nem felülről kiadott direktívák, hanem a köztudatban spontán módon élő hitként – létezett egy olyan illúzió, amely meghatározott, viszonylag igen rövid időn belül képzelte realizálhatónak a kommunizmus elérésének perspektíváját, s e távolabbi célra függesztett szemmel tért napirendre az átmeneti kor – valójában egyre súlyosabb – gondjai fölött. A hatvanas évek elején már világossá vált, hogy az átmeneti időszak hosszabb történelmi periódus lesz, nem afféle ideiglenes szükséglakása a társadalomnak, hanem olyan stádium, amelyben továbbépülő otthont kell teremteni magunknak. Az ennek megfelelő új társadalom- és gazdaságirányítási módszerek bevezetése azonban nem vezethetett egy csapásra egy realisztikusabb szemléletmód tömeges elterjedéséhez.

Elterjedt vélemény, hogy az 1960-és évek művészete a hetvenes évekhez képest magasabb szintű, kiérleltebb, dinamikusabb volt. Annyi ebből mindenesetre igaz, hogy a hatvanas évek alkotásai erőteljesen konturozott választási lehetőségeket állítottak elénk, s a korábbi „hurrá-hangulat" nélkül is kétségtelen lendülettel rendelkeztek. A személyi kultusz időszakának tapasztalatai egyértelműen bizonyították, hol húzódtak azok a „falak", amelyeknek lebontása újra teret nyithatott a fejlődésnek. A gazdasági szerkezet és a gazdaságirányítás megújítása azonban csakis a szocialista demokratizmus fejlesztésével s a differenciálás erősítésével párhuzamosan hozhat reális eredményeket. Az államhatalmi törvényesség megszilárdítása nem vezet automatikusan a bürokrácia megszüntetéséhez; a szocialista demokrácia fórumai, intézményei lassan épülnek ki, s nehezen birkóznak a különféle partikuláris erők, klikkek manipulációival; a szocialista világnézet, erkölcs és életmód eszménye csak ellentmondásokon, konfliktusokon át válik az emberek mind szélesebb körének valóságos, jellemző életmódjává, érik belsővé, személyiségjegygyé. Az ilyen s hasonló problémák természetesen visszatükröződnek

irodalmunkban, művészetünkben is, megoldásuknak sincs olyan egyszerű, kézenfekvő kulcsa, amilyen az „ez a harc lesz a végső" 1940-es évek végi pátosza, vagy a „falak" áttörésének 1960-as évekbeli perspektívája volt.

A hetvenes évek művészetében így szükségszerűen fel kellett váltania a magabiztos, lendületes állítást a valóságot faggató, kérdező, kutató magatartásnak; a perspektivikus szemlélet is más jelleget öltött, mint korábban. A szocialista realizmus eddigi meghatározásai nem minden illúzió nélküli egyértelműséggel szögezték le, hogy ez a művészet a közösség erejét, a cselekvő hőst, az egyedi problémákat generálisan megoldó társadalmi életet, a haladásban bízó, s azt tevékenyen elősegítő humanizmus optimista biztonságérzetét ábrázolja, képviseli, hirdeti. A valóságban azonban a közösségi erők nem söprik el olyan könnyen az egyéni önkényeskedést; a cselekvő hősök optimista biztonságérzete helyett sokkal korszerűbb magatartásmintának bizonyul a gondosan mérlegelő, körültekintő, a nehézségekkel reálisan számot vető, s a küzdést, a személyes kockázatot ennek tudatában vállaló helytállás. Az a magatartás, amely az össztársadalmi érdeket az egyéni és csoportérdek indokolt működtetésében, feltárásában, ábrázolásában sem veszti szem elől; amely a mindennapi élet valós konfliktusaiban is látja és láttatja a világtörténelmi mozgást.

Magától értetődik, hogy e megállapítás nem szolgálhat igazolásul a tanácstalanság, a távlat- és meggyőződésvesztés attitűdjeit kifejező – vagy éppenséggel ebben tetszelgő – alkotások számára. A szocialista realisa művész természetesen ma is hisz abban, hogy a jövő megoldja a jelen problémáit; ma már teljes bizonyossággal tudnia kell azonban azt is, hogy ez az értelmes életet motiváló jövő nem a következő hónapot vagy évet jelenti, s azt is, hogy a szocialista humanizmusnak nincs joga pusztán verbálisan optimista biztonságérzettel eltekinteni a jelen tragédiái fölött. Úgy látjuk tehát, hogy a perspektivikusság egyáltalán nem avathatja a szocialista realizmust általános érvénnyel az aggálytalan optimizmus művészetévé; a szocialista realista alkotó is töpreng, lehet oka-joga akár kétségbeesni is. Ami valóban átfogóan jellemzi a szocialista realizmust, az az, hogy van elképzelése a „terápia" lehetőségéről; és hogy ez a helytállás művészete, amely küzdve elbukó hősök sorsát ábrázolva is további küzdelemre indít, a megrendülés életérzéseit kifejezve is hangot ad az Ady, József Attila s Bartók Béla által képviselt „s mégis"-nek. Nem merőben érzelmi hit kérdése ez, hanem a tudományos szocializmust belülről magáévá tevő művészetnek emberformáló tudatossága is. A József Attila megénekelte „nemzeti nyomor" ma már

a múlté. De nem lehet a múlté az érzelmi-racionális, világtörténelmi távlatú tudat, a szocialista társadalomkritikai elkötelezettség.

Meg kell jegyeznünk itt azt is, hogy a fejlődés reális perspektíváival számot vető művészetteoretikusaink már az 1960-as években így, tehát mint a helytállás művészetét jellemezték a realizmust. Vitáinkban azonban igen meggyőző volt az az érv, hogy ez a metaforikus kifejezés tovább konkretizálható. Végül is a helytállásnak is vannak válfajai. Megkülönböztetendő egymástól a sziszifuszi és a prométheuszi helytállás, az „antropológiai pesszimizmus" és az „antropológiai optimizmus". Nyilvánvaló, hogy a szocialista realizmust az utóbbi jellemzi: az a hit, hogy „egy embert le lehet győzni, de az ember legyőzhetetlen".

7. A MŰVÉSZETI PÁRTOSSÁG MINT A „NAGY, TÖRTÉNELMI JELENTÉSBEN VETT PÁRT" ÉRDEKEINEK KÉPVISELETE

A pártosság kategóriájának értelmezésében szerintünk az a felfogás nyújt termékeny kiindulópontot, amely szintén az 1950-es évek második felében terjedt el, s mely a stratégiai célokhoz kapcsolja a szocialista realista művészetet. Az eddigi elemzésekben azonban nem vált eléggé világossá, voltaképpen mit kell értenünk e stratégiai célokon. A mi elgondolásaink szerint mihelyt a pártot nem szűk, politikai jelentésben, hanem – Marx nyomán – „nagy, történelmi jelentésben" fogjuk fel, a művészeti pártosságról is többet tudunk meg. „Párton én a nagy, történelmi jelentésben vett pártot értem – írta Marx. – A Szövetség, akár a párizsi Évszakok Társasága, akár a többi társaságok, csak epizód a párt történetében, amely a modern társadalom talajából természetszerűleg sarjad ki." A mélyebb történelmi szükségszerűség, amely a párt kialakulása mögött áll, a pártosságra itt nem politikai, szervezeti értelemben vonatkozik, hanem „nagy, történelmi jelentésben", amennyiben szükségletté válik az emberhez méltatlan társadalmi létfeltételek megszüntetése, a kizsákmányolás és elnyomás minden formájával a leszámolás; az a fajta emberi önkibontakoztatás, amely éppen e harcban és nem tőle hermetikusan elzárt utópisztikus szigeteken valósul meg. Ebben az értelemben persze stratégia és taktika között nincs kínai fal. A művészet saját eszközeivel, autonóm törvényszerűségeivel akkor tesz eleget történelmi küldetésének, ha a stratégiai távlat hitével-tudatában foglal állást a jelen nagy küzdelmeiben. A pártosság döntő kritériuma tehát az, hogy a „nagy, történelmi jelentésben vett párt-

hoz", a forradalmi mozgalomhoz, a nagy történelmi vállalkozáshoz hű és elkötelezett marad-e egy alkotó.

A széles történelmi értelemben vett pártosságban megszűnik a szervezeti értelemben felfogott pártérdek esetleges korlátja, taktikai kötöttsége. Ami nem azt jelenti, hogy a kettő között nem lehetséges művészetileg is termékenyítő harmónia, sőt: adott esetben ez a széles értelemben felfogott pártosság aktuális, „politizáló" magatartásban is testet ölthet, hiteles művészi erővel. Mint a marxista esztétikai értékrend egyik kategóriája, a pártosság az emberi emancipáció igenlése a valóságos történelmi mozgás, a munkásosztály vezette küzdelem, a haladás nemzetközi erőinek törekvései alapján. Tehát a pártosság egyszerre, egyidejűleg fakad egy meghatározott osztály szociális és a meghatározott művészi egyén individuális nézőpontjából. Egyszerre igenlése annak a történelmi folyamatnak, amely végbemegy (az emberi nem egységesülése, az emberi szabadság kiteljesedése), és radikális kritikája annak a formának, amelyben ez történik (kiüresedés, elidegenedés), és amelytől a szocialista kísérlet meg akarja szabadítani ezt a fejlődésfolyamatot. Ez a pártosság az emberiség megszüntethetetlen „prométheuszi eleméből" táplálkozik.

8. A PÁRTOSSÁG ÉS A PROGRESSZÍV ELKÖTELEZETTSÉG MÁS FORMÁINAK VISZONYA

E gondolat jegyében kell értelmeznünk a proletár pártosság és a progresszív elkötelezettség más történelmi alakzatainak viszonyát is. Ismeretes, hogy Lukács György a pártosságot az általában vett művészi alkotás „sine qua non"-jává tágította, hangsúlyozva, hogy ez nem jelenti „annak tagadását, hogy a szocialista realizmus tudatos pártossága egy – elvben – helyes tudatosságú pártosság, amely csakis a marxizmus világnézete által vívható ki, valamint minőségileg új a minden korábbi művészeti gyakorlatban mutatkozó spontán állásfoglalásokhoz képest". Vagyis a szocialista („proletár", „kommunista", „marxi–lenini" stb.) pártosság esztétikai fogalmát nem lehet úgy megalkotni, hogy a művészi formálás teljesen új elveként kezeljük. Ha egyszer az autonóm művészeti formálás inherens értékmozzanata, akkor „magánvalóan" a művészi elsajátítás spontán törvényszerűségeként minden ilyen művészi alkotásban meg kellett már lennie valamilyen formában. Mint az alkotó személyiség értékrendjének egyik legfontosabb eleme, természetesen mindannyiszor

más világnézet, világkép összefüggései közé illeszkedik, amelyek vagy fékezik, vagy elősegítik érvényre jutását, s ezzel együtt a művészi formálás saját értékelő viszonyának kibontakozását. A pártosság és a progresszív elkötelezettség közötti terminológiai megkülönböztetés indokoltságát elismerve is hangsúlyozni kell, hogy a szocialista realista művészet pártossága csak különös formája az elkötelezettségnek.

Tehát: a szocialista művészet pártossága csak a művészi elsajátítás minden formájában erősebben-gyengébben ható, többé-kevésbé tudatos és konkrét elkötelezettségnek a határozott szociális tartalommal telítődése, felerősödése. Az pedig, hogy egy-egy történelmi periódusban, alkotóegyéniségben, ideológiai változatban mennyire erősödik föl, mennyire válik tudatossá és direktté, milyen mértékben lesz kritikai töltésű, nem köthető semmiféle kánonhoz. Mindenkor a valóság igazán művészi elsajátításától függ.

9. A PÁRTOSSÁG TUDATOSSÁGA, NYÍLTSÁGA ÉS KÖZVETLENSÉGE

Az 1905-ös Lenin-cikk nyomán a pártosság kritériumai – és nem is történetileg változó, hanem állandó kritériumai – közé szokás sorolni ennek tudatosságát, nyíltságát és közvetlenségét. Ami ebből a tudatosságot illeti, természetesen aligha lehetne vitatni, hogy ez fontos és igen pozitív vonása az alkotói módszernek, s szerepe a tömegkommunikációs információrobbanás óta egyre nő. Ugyanakkor viszont hasonlóan kétségtelen, hogy nem értékkritériuma a műalkotásnak magának: a mű szempontjából nézve teljesen mindegy, hogy az alkotó csak ösztönösen avagy tudatosan (illetve a tudatosság milyen fokán) rogzítette benne e pártosság vonásait, a lényeg az, hogy ezek a jellemvonások megtalálhatók legyenek benne. A művésztársadalom tudatosságának magasabb szintre emelése fontos művészetpolitikai célkitűzés, sőt tagjai tevékenységének felmérésekor – a kritikában is – tekintetbe veendő szempont, de a művek maguk akkor is a pártos, a szocialista realista művészet képviselői maradnak, ha e jellemvonásuk ösztönös alkotói eljárás eredménye (aminthogy természetesen ennek a fordítottja is igaz). Mindezzel természetesen nem kívánjuk tagadni azt, hogy a műben tárgyiasult pártosságnak mindig vannak tudati előfeltételei; az ilyen előfeltételek létezése azonban nem azonosítható a tudatossággal, ami azt jelenti, hogy a cselekvés alanya világosan felismeri és megfogalmaz-

za magában cselekvésének célját, s akcióját e célnak megfelelően tervezi meg.

A pártosság közvetlen és nyílt jellegének merev kikötése hasonló módon hibás. A közvetlenség-közvetettség önmagában véve nem értékminőség és nem is alkalmas ideológiai természetű minősítésre; hogy két szélső pólusa között milyen fokozatot kell a műalkotásnak reprezentálnia, ezt a választott műfaj és a konkrét téma összefüggései határozzák meg. Lenin 1905-ös cikkének e kitételei világosan a politikai publicisztikára vonatkoznak és nem a művészetre, ahol a pártosság kifejezésre juttatása magától értetődően jelentkezhet olyan közvetett-áttett formaszerkezetekben is, amilyenek a zenei intonáció, a szimbolikus költői kép stb. – ha nem így lenne, a zeneművészetnek úgyszólván egészétől, s a modernebb formanyelvet használó alkotások túlnyomó többségétől vennénk el azt a lehetőséget, hogy pártosak legyenek. Az természetes, hogy a műalkotásoknak az érthetőség általános kritériumain belül maradva kell kifejezniük pártos állásfoglalásaikat is, amiként bármiféle hatáslehetőségük alapja az, hogy megfelelő esztétikai kultúra birtokában érthetőek. A pártosság ezen túlmenő formai megkötöttségeket nem támaszthat a szocialista realista művészettel szemben, különben annak művésziségét csorbítja.

A közvetlenség tétele továbbá nemcsak formai tekintetben módosítandó, hanem tartalmi vonatkozásban is. Az eddigi okfejtések ugyanis általában közvetlenül ideológiai-politikai szemszögből elemezték a pártosság kérdését, holott nyilvánvaló: e kategóriának nemcsak az olyan műfajokra kell vonatkoznia, amilyen a politikai költészet vagy a munkásmozgalmi tematikájú képzőművészet stb., hanem az olyanokra is, amilyen a szerelmesvers, a tájkép, a csendélet – az autonóm művészet valamennyi lehetséges műfajára. Minden valóban realista műalkotás mélyszerkezetében ott rejlik a történelmi tudat. A szerelmesvers is kapcsolódik a „nagy, történelmi jelentésben felfogott párt" érdekeihez, hiszen a jelen és jövő társadalmának szemszögéből nézve egyáltalán nem mindegy, milyen tartalmúak az olyan típusú emberi kapcsolatok, amilyen a szerelem is. A szerelmesversben tükröződő magatartásminta tehát valójában fontos társadalmi érdekeket érinthet, mégha ezek az érdekek nem is közvetlenül ideológiai-politikai természetűek. Amikor a pártosság ilyen aspektusainak előtérbe állítására felhívjuk a figyelmet, emlékeztetünk arra – a realizmus problémáinak sorában már tárgyalt – tényre, hogy a szocialista építés jelenlegi szakaszában a magánéleti témák művészeti jelentősége általában is megnövekedett.

10. A PÁRTOSSÁG KRITIKAI JELLEGE

Minden „fennálló" osztálytársadalom közismerten hajlamos a megmerevedésre, a „berendezkedésre" és főként arra, hogy az egész világtörténelmi folyamat lezárásának tekintse önmagát. Marx nyomán azt is tudjuk, hogy az előtörténetben hogyan keresztezi egymást szándék és következmény. Az is világos, hogy a polgári társadalomban nem az jött létre, amit a felvilágosítók meghirdettek: a harc – új formák között és új célért – elölről kezdődött. Még a legkonszolidáltabb szocialista társadalom sem léphet erre az útra: a proletár pártosság a „fennálló" kíméletlen kritikáját is tartalmazza, hiszen a világtörténelemben először a „fennállót" e folyamat konkrét fejlődési alternatívája – a kommunista társadalom – felől vizsgálja, ítéli meg.

Amint az eddigiek során már többször is említettük, társadalmi fejlődésünk új szakaszában egy sor merőben új lehetőséggel, problémával kell szembenéznünk, s egyebek között az a cél-, érték- és normarendszer is csak halvány körvonalaiban bontakozik ki előttünk, amely az immáron nemcsak „homo politicusként", hanem teljes emberként szocialista emberképet, a szocialista életmód szerkezetét jellemzi. Annál fontosabb tehát, hogy a proletariátus valódi osztályérdekeit, az osztály nélküli társadalom megteremtésének – a korábban hittnél távolabbra került, s így a mindennapok sodrában gyakran szem elől vesztheto – történelmi perspektíváját képviselő, a tényeket a valódi objektivitás kérlelhetetlen és megvesztegethetetlen szigorával vizsgáló pártos művészet szüntelenül keresse e cél-, az érték- és a normarendszer tendenciáit, s fokozatosan éles kritikával mutasson rá az ezektől eltérő, ezekkel ellentétes jelenségek negativitására. A kritikai jelleg tehát – amint ezt korábban is hangsúlyoztuk – nem valamiféle megengedett lehetősége a mai szocialista realizmusnak, hanem osztályjellegéből, pártosságából következő, legfontosabb ismérveinek egyike; ugyanakkor élesen eltér – szocialista távlata, megközelítése okán – e kritikai jelleg negativista, cinikus, „kívülről" bíráló típusától.

11. A NÉPISÉG MINT A DOLGOZÓ TÖMEGEK VALÓS ÉRDEKEINEK KÉPVISELETE

A vizsgált három kategória közül a vélemények közelítése, a konszenzus kialakítása a népiség esetében volt legkevésbé megoldható. Vitáinkban hangot kapott az a vélemény is, hogy e fogalom nem fed

reális esztétikai értékkritériumot, nem más, mint egy szociológiai kategória közvetlen átemelése a művészeti szférába, s mint ilyen, eleve hibás és a műelemzési gyakorlatban használhatatlan. Mások a fogalom fenntartása mellett szálltak síkra, de úgy ítélték, hogy ezt a magyar történelmi fejlődés tényeihez szervesen kell kötni: nálunk a népiség elsősorban a paraszti folklór hagyományaihoz és a nemzeti tudathoz kötődik, ahhoz a szemlélethez, amelyik egyenlőségjelet tesz a parasztság és a nép közé, s a kategória tartalmát ennek – kritikus – szem előtt tartásával kell kidolgozni.

E – csak vázlatosan kifejtett – álláspontokkal szemben a legrészletesebben kidolgozott felfogás képviselői úgy találták, hogy a népiség meghatározásakor Lukács György felfogása nyújthatja a leginkább követhető vezérfonalat (főként pedig ennek továbbfejlesztett formája, amelyet elsősorban Király István 1970-es Ady-elemzései képviselnek). A dolgozó néptömegek valós érdekeinek képviseleteként felfogott népiség az autonóm művészet marxista értékrendjeként olyan mozzanatát általánosítja, amelyet – fogalomtörténeti és terminológiai visszásságok ellenére is – lehetetlen lenne más, nem a „nép"-ből képzett fogalommal kifejezni.

Ebben a felfogásban végzett kutatásaink újra ráirányították a figyelmet Gramsci teoretikus hagyatékára is. Gramsci (egy meghatározott összefüggésben) a „gyakorlat filozófiáját" (a marxizmust) modern népi reformációnak látta. „A gyakorlat filozófiája – írta – ennek az egész szellemi és morális reformmozgalomnak a népi kultúra és a magaskultúra közötti ellentétben dialektikussá való megkoronázása. A protestáns reformáció és a francia forradalom összekapcsolásának felel meg..." S valóban az „úr–szolga" hegeli dialektikáját Marx a társadalomtudomány és a politika nyelvére fordította le, és az emberi emancipáció dialektikájaként fogalmazta meg. Ez nem egyszerűen a „szolga" társadalmi nézőpontjának, gyakorlatának filozófiai általánosítása, hanem a néptömegek történelemformáló erejének tudományos feltárása, s a társadalmi-történelmi „gyakorlat" elmélete. Ebből válik érthetővé a sajátos marxi gúny, amellyel írásaiban minden idealista módon fennköltet, spekulatívat, moralizálót és „költőit" sújt, hogy állandóan az anyagira, a „piszkosra", a „gyakorlatira" mutasson rá mint igazira, mint minden szelleminek és minden emberinek az alapjára és próbakövére. A marxizmust gyakran próbálták és próbálják elvont igazsággá, elvont humanizmussá párologtatni, amely méghozzá politikai vagy erkölcsi követelményként az egyes emberrel vagy éppen a néppel szemben jelenik meg, holott pedig a marxizmus konkrét igazság és konkrét humanizmus, s ennek tudomásul vételére újra meg újra rákényszeríti eltor-

zítóit. E konkrétságnak megfelelően a népiség kategóriája – általános jellemvonásainak keretein belül – természetesen történetileg változó tartalmú, s e változások a művészeten belül egyes korszakokban igen bonyolult (s ma még jórészt feltáratlan) dialektikához vezetnek. E dialektika a jelenkori viszonyok között a párt szövetségi politikájával is szorosan összefügg.

Lenin gondolkodásmódjában, stílusában, politikai programjában e felfogás képviselői ugyanezt a népi értékrendet látják kirajzolódni. A forradalom már önmagában is a történelem leginkább népi tette. A forradalmár elképzelhetetlen népiség, a nép tömegeinek progresszív mozgásával, egyáltalán a dolgozó osztályok érdekeivel való azonosulás nélkül. Az értelmiségi téved – írja Gramsci –, mikor azt hiszi, hogy „értelmiségi lehet (s nem pusztán pedáns) elkülönülten és elszakadtan a néptől-nemzettől, azaz anélkül, hogy átélné a nép elemi szenvedélyeit... összekapcsolva őket... a ‚tudással', nem lehet politikát és történelmet csinálni e nélkül a szenvedély nélkül, azaz e nélkül az érzelmi kapcsolat nélkül az értelmiségiek és a népnemzet között".

12. A NÉPISÉG FORMAPROBLÉMÁI

Elemzéseinkben, kutatásainkban fontos problémaként jelentkezett az a kérdés is, hogy az ilyenformán eszmei-világnézeti kategóriaként jellemezhető népiség milyen formaelvekben válhat érzékelhetővé az autonóm műalkotások struktúrájában. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a műben semmiféle eszmei tartalom nem létezhet önmagában, anélkül, hogy valamilyen érzéki forma ki ne fejezné, meg ne jelenítené. S ilyen nézőpontról vizsgálva joggal vethető fel a kérdés: nincsen-e a népiség tartalmi és a népiesség formai kategóriája között szükségszerű kapcsolat; ki lehet-e fejezni egyáltalán a népiség tartalmát népies formaszerkezetek nélkül? Különösen pedig Magyarországon, a magyar művészetben, amelynek – legalábbis a tématanács egyes tagjainak álláspontja szerint – egyik XX. századi specifikuma az, hogy minden alkotónak tisztáznia kell, milyen formában (pozitív vagy negatív módon) kapcsolódik a folklórhoz, s döntése alapvető jelentőségű.

Többek álláspontja szerint – mint minden formaprobléma esetében – művészeti áganként és műfajonként differenciálnunk kell itt is. A cselekményes műfajokban, ahol a hősök magatartása, tettei, szavai közvetlenül formát adhatnak a népiség kifejezése számára, semmiféle szükségszerű kapcsolat nincsen a népiség és a népiesség

között. Más a helyzet az intenzív költői kisformák, főként a líra, valamint az abszolút zene és a képzőművészet területén. Minthogy itt a stiláris és motívumkészletbeli formák (vagy akár versformák stb.) általában belső formai funkcióra tesznek szert, így e műformákban a népiség és a népiesség között legtöbbször (bár nem abszolút módon) szorosabb kapcsolatok mutatkoznak: a népiség tartalmait olyan áttett, hangulati-érzelmi síkon jelentkező, motívumként, stílussajátosságként megnyilvánuló jelzések, utalások fejezik ki, amelyek valóban a népiesség eszköztárából valók, vagy legalábbis e hagyománykincsre asszociáltatnak. Másként, mint sajátosan a néphez, a népélethez tartozó formákkal aligha is lehetne érzékeltetni ezekben az esetekben, hogy kik azok, akiknek képviseletében az alkotó szót emel. Mindez összefügg a művészeti „köznyelv" problémájával is.

Ami azonban itt is döntő különbség a népiség tartalmát kifejezésre juttató formaszerkezetek és a népiesség között, az az, hogy a népiségnek egyáltalán nem feltétele a népies motívumkészlet-stílus uralkodó jellege, hanem e motívumok, stílussajátosságok egy összképét tekintve merőben más formát halványan ötvöző, színező mozzanatként is jelentkezhetnek, míg a népiességnek – mint irányzatnak – éppen ez az uralkodó jelleg a meghatározó jegye. Nem a paraszti folklór sematizálásáról van tehát szó, hanem a „nyelvi ismerősség" (vagy „vizuális ismerősség" stb.) olyan mérvű és jellegű érvényesüléséről, ahogy ez – Király István példáit idézve – Whitman biblikus nyelvet és nagyvárosi szlenget ötvöző, Brecht villonos-groteszk színeket felvillantó, vagy Ady városiasan csibészes és régies-paraszti stíluselemeket polifón egységgé alkotó művészetében jelentkezett.

Ami pedig a paraszti folklórt illeti, ennek hagyománykincsét e felfogás képviselői a mai folklorizmus hulláma ellenére sem látják okvetlenül követendőnek a népiség kifejezésében. Legjobb művészetteoretikusaink mindig is hangsúlyozták – de a jelek szerint még mindig nem tudatosodott eléggé közvéleményünkben –, hogy amiként a nép fogalma soha és sehol nem volt azonos a parasztság fogalmával, természetesen a népiség és a népiesség sem köthető az utóbbi fogalomhoz. Napjaink magyar művészeti fejlődésének szemszögéből nézve pedig döntő tény itt, hogy – amint ezt *A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete* c. kutatási irány zárótanulmánya hangsúlyozza – „a termelőszövetkezetek termelőerőinek, tulajdoni, elosztási, munkamegosztási viszonyainak fejlődése a *termelőszövetkezeti dolgozók munkássá válásának irányában hat*" és „a technika alkalmazása, a technológiai fegyelem, a racionális munkaszervezet és a rendszeres munkabér sokkal több parasztot tesz *ha-*

sonlóvá az ipari munkáshoz, mint amennyien a termelőszövetkezetek ipari részlegeiben dolgoznak". „Jogosnak tűnik tehát, ha a munka jellegének – és a vele szorosan kapcsolatos magatartásformáknak – a megváltozása alapján és a családok nagyfokú vegyessége alapján a termelőszövetkezeti dolgozóknak jelenleg legalább a felével úgy számolunk, mint akik máris munkások, a többiek nagy része a munkássá válás útját járja. A továbbiakban ez az arány csak növekedhet." Ezzel teljesen egybevágó eredményre jutottak *A szocialista tudat fejlődése* c. irány kutatásai is. A mai magyar művészet népiességét vizsgálva így természetesen fontos tényként kell tekintetbe vennünk, hogy pl. a képzőművészeti ábrázolásokban a paraszt- és a munkástípusok közötti korábbi különbségek eltűnnek, s legfőbb ideje, hogy a népiesség kategóriáját is átértelmezzük a „városi népiesség" létezését, egyáltalán a folklór mindenkori történetiségét figyelembe véve.

Mi sem lenne természetesen hibásabb, mint az, ha ilyen alapon a neofolklorizmus mai térhódítása ellen lépnénk fel, tagadnánk annak közösségformáló szerepét, megkérdőjeleznénk szándékait. Amit e nézetcsoport képviselői itt hangsúlyozni akarnak, csupán az, hogy *a népiesség e paraszti válfaja mellett világosan kivehető a „városi népiesség" irányzatának felerősödése is.* Moldova György, Fejes Endre vagy Mándy Iván „külvárosi legendái", Ladányi Mihály villonos költeményei s a fiatalabb írógeneráció hasonló alkotásai nem kevésbé sorolandók a folklorizmus valamelyik típusába, mint a paraszti folklorizmus jelenségei.

13. A NÉPISÉG TARTALMA A MAI TÁRSADALMI VISZONYOK KÖZÖTT

Lévén feladatunk az, hogy a kategóriákat a mai magyar művészetben vizsgáljuk, szükségszerűen szembe kellett néznünk azzal a problémával is – amelyet a marxista-leninista esztétika eddig általában figyelmen kívül hagyott –, hogy kiknek az érdekképviseletét jelenti a népiség a szocialista építés jelen szakaszában. A válasz általánosságban aligha lehet más, mint korábban: *valamennyi dolgozó osztály és réteg valós érdekeinek képviseletét.* Ám lassan átmegy politikai köztudatunkba, hogy szubjektív illúzió az ilyen érdekreprezentáció, ha megfeledkezünk az egyéni, a csoportérdekek összehangolásának problémáiról. A népfrontpolitika meghirdetésének klasszikus korszakában sem volt könnyű elvégezni ezt az összehangolást, érvényre juttatni a párt szövetségi politikáját. Külön is

meggondolandó: a népi élet régi formáinak bomlása már a kapitalizmus korai szakaszában megindult, s a monopolista korszakban szükségképpen felgyorsult. Rég volt közösségek történetietlen mitizálása – „az osztatlan népi élet" manipulációs célzatú jelszava – ideológiai táptalaja volt azoknak az antagonisztikus osztályérdekeket elleplező jobboldali-demagóg mozgalmaknak, amelyek a fasizmus előretörését jellemezték. A szocializmus építésének konszolidált és az intenzív fejlesztésre irányt vevő szakaszában az „össztársadalmi érdek" hangoztatásával nemcsak élni, hanem visszaélni is lehet. A személyi kultusz korszaka ebben a tekintetben is sok tanulsággal járt. Ám gyökeresen hibás logika a közösségiség szocialista alapelvét a múlt e keserű tapasztalatai alapján egyszerűen feladni, vagy felismerhetetlenné oldani. A népiség ma éppen ezért a társadalmi részérdekek manipulációmentes, a szocialista demokratizmus talaján kibontakozó integrációját jelenti; művészeti értelemben azt a magatartást, amely a szocialista demokratizmus értelmében teremt valóságos társadalmi-nemzeti egységet a részérdekek kibontakozásának és termékeny szembesülésének figyelembevételével.

A kérdés elemzése során többen arra a következtetésre jutottak, hogy a művészet népisége a szocializmusban az azonosulást jelenti az „irányítottak" érdekeivel. Igaz ugyan, hogy társadalmunkban az irányítók és az irányítottak között nincsenek kibékíthetetlen érdekellentétek, de különbségek és esetenkénti érdekellentétek vannak, s ennek megfelelően a szocialista realizmusnak mindaddig meg kell őriznie az ezt is feltáró funkcióját, amíg – a történelmi jövő távlatában – e különbségek meg nem szűnnek. Újabb hazai társadalomtudományi kutatások alátámasztani látszanak egy ilyen koncepciót. A parasztság és a munkásság közötti különbségek ugyanis eltűnőben vannak, ezzel egyidejűleg a munkásosztályon belül a kvalifikált rétegek aránya megnő, s ezen osztály lassú ágazati átrendeződése a szolgáltatási szféra irányába tolódik el. Rendkívül dinamikusan megnőtt a szellemi foglalkozásúak rétegeinek létszáma. A munkásság és az értelmiség egymáshoz közeli rétegei közötti határvonalak is fokozatosan elmosódnak. A hagyományos társadalmi osztályok, rétegek e homogenizálódási tendenciáival párhuzamosan a differenciálódás tendenciája is kibontakozik a valóság egyes területein, mely főként a végzett munka horizontális és vertikális jellegéből adódik, s amely a bérek és a családi jövedelmek, az életmód szintjén egyaránt elég markánsan érzékelhető. Amint az idézett zárótanulmány rámutat, a témával foglalkozó kutatók véleménye többé-kevésbé megegyezik abban, hogy a jelenlegi társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket a társadalmi munkamegosztás adott rendszere,

illetve a hatalmi, rendelkezési viszonyokban, döntésekben való részvételi lehetőségek különbségei határozzák meg elsősorban.

Hogy itt nem egyszerűen az értelmiség és a többi társadalmi réteg különbségéről van szó, ezt leginkább az említett társadalomtudományi kutatásoknak az az okfejtése teszi nyilvánvalóvá, amely a társadalmi struktúra és a tudat összefüggéseit elemezve az egyenlőtlenséget legitimáló attitűdöket vizsgálja. A vezetők beállítódása, értékorientációja eszerint két ponton különbözik is az értelmiségétől. Egyfelől a vezetői rétegnél igen erős az egyenlőtlenségi rendszer funkcionalista legitimációja és a hierarchiák akceptálása, a vezetői lét által meghatározott fontosság- és hasznosságtudat. Leegyszerűsítve és hipotetikusan fogalmazva: az értelmiség egy jórészt humanizált-ideologizált attitűddel legitimál, tehát az a véleménye, hogy „minden jól van, mert jó irányban haladunk", a vezetőknél pedig egy funkcionalizált-ökonomizált legitimációs mintának nagyobb a szerepe, annak tehát, hogy „minden jól van, mert így kell lennie, így szükségszerű". Másfelől a vezetői rétegnek az értelmiségtől eltérő orientációját mutatja, hogy csak kisebbségük vállal egy egyértelmű értelmiségi besorolást, viszont az egész társadalmi elvárásrendszerből következően nem áll össze egy tudatosan vállalt „vezetői tudat". Az irányítók-irányítottak – vagy az itt szinonímaként használt vezetők-vezetettek – problematikáját természetesen nemcsak a szociológiai vizsgálatok állítják előtérbe: a mai magyar irodalom és filmművészet számos kiváló alkotása is éppen e problematika negatív jelenségeire hívja fel a figyelmet. Egyes kutatók azt is hangsúlyozták, hogy Gramsci[1] elméleti hagyatéka ilyen vonatkozásban is hasznosítandó lenne.

Ezek a tények e felfogás képviselői szerint arra vallanak, hogy a népiség funkcióit a jelen viszonyok között valóban az irányítottak érdekképviseleteként lehet meghatározni, minthogy az is nyilvánvaló, hogy a szocialista realista művészet ezzel az érdekazonosulási attitűddel igen fontos társadalmi funkciót tölt be.

E koncepció képviselői ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy az „irányítók", a „vezetői réteg" fogalma korántsem csak a politikai-hivatali irányítást foglalja magába, hanem ennek szerves része a gazdasági vezetés is. E nézetcsoport számára is világos továbbá, hogy az irányító-irányított kategóriapár viszonyfogalom, s minden társadalmi hierarchia számos közbülső lépcsőfokán az emberek egyszerre irányítók és irányítottak. Ez a tény azonban nem adhat alapot a hatalmi-rendelkezési viszonyok merőben relativisztikus felfogásához, hiszen a hierarchiák bizonyos fokain azért világosan megállapítható, hogy kik az „inkább irányítottak", illetve „inkább irányítók".

A harmadik – s legfontosabb – szempontja e koncepció képviselőinek az, hogy a népiség így felfogott kategóriája a mai szocialista viszonyok között egy igen bonyolult dialektikát rejt magában. Ennek alapja az a közismert tény, hogy a szocialista demokrácia viszonyai között az irányítók és irányítottak között nincsenek antagonisztikus ellentétek: a népi demokratikus társadalmi berendezkedés alapelve az, hogy a politikai, a gazdasági és a kulturális élet minden területén a nép érdekeit kell képviselniük az általa választott vezetőknek. Ismeretes azonban az is, hogy a szocialista demokratizmus nem valamiféle rendeletileg bevezethető, statikus helyzet, hanem történelmileg fejlődő, konfliktusokon át kibontakozó folyamat, amelynek továbbfejlesztése mind az irányítók, mind az irányítottak történelmi tapasztalatainak bővülését igényli. Ebből egyrészt következik az, hogy a szocialista realizmus népisége semmiképpen nem lehet formája és hivatkozási alapja a demagóg „vezetőellenes", az irányítók és irányítottak között mesterséges ellentéteket konstruáló – s a lényeget tekintve a szocialista rendszer ellen fellépő – ideológiai tartalmaknak. Másrészt viszont a történelmi fejlődés konfliktusaiban a szocialista realista művészetnek a népiség jegyében mindig éberen őrködnie kell azon, hogy a „minden hatalom a dolgozó népé" tétel ne üres jelszó, hanem egyre magasabb szinten és egyre szélesebb körben megvalósuló gyakorlati valóság legyen.

Az így felfogott népiség általános jellemvonása, hogy a néptömegek *valódi érdekeinek* képviselete lévén, adott esetekben a nép körében élő hamis illúziók defetisizáló szétfoszlatása is a feladata. Ez természetesen a szocialista jelenre is áll, s így a népiség ma sem az irányítottak véleményének kritikátlan hangoztatását, s a konfliktushelyzetekben az irányítókkal szembeni a priori konfrontációt jelentené, hanem csakis a valódi népérdekek melletti és az ezekkel valóban ellentétes partikuláris érdekekkel szembeni fellépést. Másfelől viszont a szocializmus viszonyai között az ilyen típusú konfliktusok esetén nem lehet egyszerűen napirendre térni afölött, hogy az irányítók képviselik az irányítottak igazi érdekeit, s az utóbbiak nem ismerik fel ezeket. Brechtnek teljes mértékben igaza volt, amikor *De hát ki a párt* című költeményében így írt:

Mutasd meg az utat, melyen járnunk kellene,
és mi veled együtt azon megyünk, de
ne menj nélkülünk az igaz úton,
mert nélkülünk az
a hamis út.

Ebből az is következik, hogy a felvilágosult abszolutizmus jegyében fellépő haladó művészet népiességénél sokkalta dialektikusabb, ha úgy tetszik, nehezebb feladat eleget tenni a szocialista realizmus így felfogott népiségkritériumának, s mi sem áll távolabb a feladat igazi betöltésétől, mint valamiféle szócsőszerep. Ilyenformán pedig maradéktalanul jogosult az a vélemény is, hogy e népiségfogalom igen nehezen operacionalizálható. Ám ugyanez elmondható a marxista – vagy akár a nem marxista – esztétika legtöbb értékfogalmáról is: a realizmusról – különös tekintettel az intenzív totalitásra – éppúgy, mint a szépségről. Ezért éppen azok az esztétikai koncepciók fulladnak nyilvánvaló kudarcokba, amelyek az operacionalizálhatóság kedvéért megkísérelték az értékfogalmak radikális leegyszerűsítését, mint ahogy az történt a kísérleti lélektani esztétika vagy a formalizmus koncepciói esetében.

Az általános formájában is hevesen vitatott fenti népiségkoncepción belül e legutóbbi, az irányítottak-irányítók kategóriáihoz fűződő gondolatok találkoztak a legkevesebb egyetértéssel vitáink során. Ennek megfelelően a zárótanulmánynak a népiségre vonatkozó fejezeteit, különösen pedig e legutóbbi fejezetet ázzal az észrevétellel bocsátjuk közre, hogy az itteni gondolatmenetekre fokozottan áll az, hogy hipotetikus érvényűek. Nyitott kérdés, hogy a további kutatások melyik álláspontot fogják igazolni, s ezek sorából még az a nézet sem zárható ki, amelyik szerint e kategória szükségtelen a marxista–leninista művészetelmélet számára. Hogy a fent részletesen ismertetett koncepciónak több teret szenteltünk, ennek oka egyrészt az, hogy egyedül e nézetcsoport képviselői dolgozták ki ilyen részletes formában érvrendszerüket, másrészt hogy ezzel is serkentsük a velük szemben álló nézetek képviselőit, hogy hasonlóan kidolgozott vitaálláspontokkal járuljanak hozzá e kérdés tisztázásához.

14. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG KATEGÓRIÁINAK ÖSSZEFÜGGÉSE

Amint ezt már a bevezetőben is említettük, vizsgálataink eredményeinek tükrében egyértelműen állítható, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség nem egyszerűen egymás mellett helyezkedik el az esztétikai kategóriahálózatban, hanem közöttük hierarchikus rend áll fenn. E hierarchia csúcsán az érték- és módszerfogalomként felfogott realizmus áll. A másik két kategória pozíciója vitatott; a kutatásaink során legrészletesebben kidolgozott koncepció szerint a realizmusnak egyik (valószínűleg, de egyelőre nem bizonyítottan)

általános megkülönböztető sajátossága – többek között – a népiség; a pártosság viszont (a szó szűkebb értelmében, mint proletárpártosság) nem ilyen általános ismérve a realizmusnak, hanem csak a szocialista realizmus jegye, a realista művészetben általános progresszív elkötelezettség különös formája. E koncepció szerint amíg a szocialista társadalmi fejlődés viszonyai között még fennállnak egyfelől a munkásosztály és a többi réteg, másfelől az irányítók és irányítottak közötti különbségek (s esetenkénti érdekkonfliktusok), addig a szocialista realizmusnak mind a pártosság, mind a népiség külön (egymással dialektikus kapcsolatban álló) kategóriája kell hogy legyen (a társadalmi egységesülés távolabbi szakaszában majd e megkülönböztetések értelmüket vesztik).

V. A realizmus, a pártosság és a népiség alkalmazásának feltételei a szakirodalomban és a kritikai gyakorlatban

Amikor a fent kifejtett értelemben a realizmus, a pártosság és (a jelzett megszorításokkal) a népiség terminusainak fenntartása mellett foglalunk állást – minthogy meggyőződésünk az, hogy egyrészt a realizmus módszer- és értékfogalmának ismérvei igenis döntő értékszempontok az autonóm művészetben, másrészt pedig marxista álláspontról nem lehet vitatni, hogy a szocialista realista művészetnek igenis azonosulnia kell a munkásosztály világtörténelmi feladatával és a dolgozó nép érdekeivel –, ugyanakkor tudatában vagyunk annak is, hogy a mindennapi szóhasználatban e kategóriához tapadó téves jelentések és a köztudatban ellenük ható indulatok átalakítása lassú, igen szívós közművelődési munkát igénylő feladat, amelynek sikerét csak megfelelő társadalmi körülmények biztosíthatják.

1. POLITIKAI–MŰVELŐDÉSPOLITIKAI ELŐFELTÉTELEK

A művészetek területén a szocialista kulturális-ideológiai hegemónia érvényesülésének mindig lényeges láncszeme volt az elméleti és publicisztikai-kritikai tevékenység, amely – többek között – meghatározott terminológiákhoz, szavak és fogalmak, jelentések és értelmezések bizonyos rendszeréhez kötődik. Egy terminológia azonban csak akkor hatékony, ha nem pusztán a hivatalos álláspont „leszögezésére", „képviseletére" képes, hanem közhasználatba megy át, kialakítja a maga konszenzusát, ténylegesen befolyásolja és irányítja a közgondolkodást és ezen belül – közvetve – a művészi gondolkodást. Márpedig erre csak akkor kerülhet sor, ha a terminológia az adott kulturális terület valós összefüggéseinek, értékkonfliktusainak általánosítását és értékelését is tartalmazza, vagyis ha a hegemónia nem formális, nem kívülről fogja át az ideológiai valóságot.

Ma mégis azt tapasztaljuk, hogy aki a „népiség", „pártosság",

„realizmus", „szocialista realizmus" fogalmakat használja, az nemhogy senkit és semmit nem nyerhet meg magának, hanem ellenszenvet, gyanakvást, idegenkedést vált ki vele írók és irodalmárok, művészek és művészetkritikusok nagy részéből. Nem meglepő, ha a fogalomhasználat kényszere és lehetősége közötti ijesztő szakadékot sokan a fogalmak félénk, eufemisztikus, körülírásos, idézőjeles „csomagolásával", eklektikus „forgalmazásával" próbálják áthidalni, ha ugyan nem hagyják el őket egészen.

Ennek a – terminológiánk használatánál-elutasításánál sokkal szélesebb körű – szellemi defenzívának az oka azonban nem a kritikusokban és a fogalmakban van, hanem a szocialista kulturális-ideológiai hegemónia érvényesülésének mechanizmusában, a művelődéspolitikai gyakorlat következetlenségeiben. A feladat tehát távolról sem pusztán a terminológia átalakítása, „megtöltése" új tartalommal, sem „tudományos" megalapozása, avagy a „politikai" terminológiával szemben új, „tudományos" terminológia kidolgozása, hanem a szocialista hegemónia mechanizmusának javítása, következetes és folyamatos demokratizálása. Ez a demokratizálás elsősorban irányítási feladat, de nem csupán az. Elengedhetetlen feltétele a szellemi közélet „alulról jövő" átalakítása is, a gyakorlat, a vitaszellem stb. megváltozása (e problémákra alább külön is visszatérünk).

Csak a szocialista demokratizmus alapelveinek valóban következetes gyakorlati megvalósítása biztosíthatja a szocialista értékek valóságos offenzíváját szellemi életünkben, csak ennek talaján szilárdulhatnak bizonyos terminológiák „konszenzussá". Az aktivitást és offenzivitást nem lehet megszerezni olyan egyszerű eszközökkel, hogy ezentúl gyakrabban írjuk le a realizmus, a pártosság vagy a népiség szót, s szorgalmazzuk a róluk szóló tanulmányok számszerű gyarapítását. Mert nem egy elveszített, illetve leküzdött hibás aktivitáshoz és offenzivitáshoz kell visszatérni, amely a bürokratikus irányítás voluntarista gyakorlatát jellemezte, hanem egy kialakítandó új aktivitáshoz és offenzivitáshoz kell előrelépni, amely csakis a szocialista társadalom tényleges demokráciájának talaján bontakozhat ki. A valóság „megsemmisítésének" és önkényes „teremtésének" kompromittált politikájával nem szállhat szembe hatékonyan a valósággal való elvtelen „kiegyezés" és „egyeztetés" politikája. Ez utóbbi ugyan pragmatikus szinten eredményesebb lehet az előbbinél, éppen a kultúra, az ideológiai és szellemi élet szintjén, a szocialista értékek kibontakozása szempontjából azonban defenzívát jelent. A bürokratizmus voluntarista offenzívája és a liberalizmus elvtelen defenzívája egyformán rossz végletek, veszélyes alternatívák, ame-

lyeket a közgondolkodásban, közérzületben csak akkor lehet meghaladni, ha a politikai gyakorlat intézményesen is meghaladta már.

Megítélésünk szerint ma ez a művészetirányítás „kétfrontos" harcának fő követelménye. *A szocialista demokratizmus hegemóniája sem megszüntetni, sem „kanalizálni" nem próbálja a társadalmat, a kultúrát feszítő ellentmondásokat, hanem valóságos kulturálisnevelő erejének állandó gyarapításával* (új tudományos erők megnyerése és saját szolgálatába állítása, új intézmények létrehozása, régiek reformja, a marxista értelmiség szerepének, befolyásának növelése) *olyan stabilitást és dinamikát egyaránt feltételező helyzetet teremt, amely azáltal biztosítja a szocialista értékek realizálódását, hogy az ellentmondásoknak, a konfliktusoknak, az érdekellentéteknek és az ideológiai különbségeknek megnyilatkozási lehetőséget nyújt ugyan, egyben azonban irányítja és kritikailag elsajátítja ezeket* (új intézmények, fórumok, a társadalmi nyilvánosság szerkezetének megváltoztatása). A szocialista demokratizmus hegemóniája éppenséggel az új jelenségek maradéktalan elemzésére és az ellentmondások feltárására épít, azáltal, hogy mindig kezdeményezően lép fel velük szemben, tehát elsajátítja, bírálja, leküzdi és – bizonyos értelemben – magasabb szintre emeli őket.

Amikor tehát a népiség, a pártosság, a realizmus fogalmak *mint esztétikai értékfogalmak* kidolgozása mellett foglalunk állást, ahelyett hogy radikálisan elvetnénk a terminológiát vagy a liberalizmus „kettős könyvelését" követve szétválasztanánk a politikai és a tudományos terminológiát, akkor ez az állásfoglalás egy meghatározott politikai koncepciót, politikai használati módot is feltételez. *Az esztétikai megalapozás és kidolgozás nem a művelődéspolitikai használat általában vett megkérdőjelezését, hanem csak meghatározott (bürokratikus és liberális) használatok túlhaladását jelenti.* Ez a megközelítés – politikailag éppen a „kétfrontos" harcot mélyítve el – a bürokratikus és a liberális kulturális politikai módszerekkel szemben a marxista–leninista szellemű szocialista művelődéspolitika hegemóniájának erősítését, gazdagítását szorgalmazza.

A terminológia, a fogalmi apparátus korszerűsítése, tudományos megalapozása így csak tudatosítója és inspirálója lehet a szocialista demokratizálódás folyamatának a művészetek területén, nem pedig kiindulópontja és tartalma. S hogy egyáltalán értelmesen vethessük fel a terminológia megtartásának és megújításának kérdését, meg kellett jelölnünk azt a művelődéspolitikai gyakorlatot, amelynek talaján ez lehetségessé válik. *A szocialista tudat fejlődése* c. kutatási irány eredményei szintén igen nyomatékosan hívják fel a figyelmet

arra, hogy a képviseleti testületeink tevékenységében mutatkozó formalizmus, a „szervezett felelőtlenség állapota" és a többi hasonló anomália miatt „a szocialista politikai rendszer fejlesztése megköveteli (...) a politikai intézmények tartalmi tevékenységének demokratikus fejlesztését".

2. A REALIZMUS, A PÁRTOSSÁG ÉS A NÉPISÉG FOGALMAINAK HASZNÁLATI MÓDJA A MŰELEMZÉS ÉS MŰVÉSZETI KRITIKA GYAKORLATÁBAN

A realizmus, a pártosság és a népiség terminusok kritikabeli használatának mesterséges szaporítása már csak azért sem lenne célravezető, *hiszen ezek a terminusok így önmagukban jelenleg alig mondanak valamit.* Fogalomtörténeti áttekintésünk és a jelenlegi értelmezésbeli különbségek szemléje világossá tehette, hogy addig, amíg e fogalmak korszerű marxista–leninista tartalma nem válik a művészek, a teoretikusok és legalább az igényesebb közönség tudatában viszonylag elfogadottá, egyértelművé, addig e kategóriák puszta emlegetése nem egyéb egyfajta verbális tüntetésnél (kivéve természetesen a terjedelmesebb tanulmányokat, amelyekben mód nyílik a terminusok jelentésének kifejtésére is, a napi kritika műfajában azonban ez nemigen kivihető).

Világosan kell látnunk azt is, hogy egy ilyen konszenzus kialakítása után sem emelkedik jottányit sem műelemzéseink, művészetkritikai írásaink marxista–leninista színvonala pusztán attól, hogy rámutatnak: a szóban forgó műalkotás vagy művészeti törekvés realista, pártos és népi, vagy éppenséggel nem az. Ezek a kategóriák ebben az esetben nem egyebek címkéknél, amelyeknek semmiféle bizonyító, meggyőző vagy orientáló erejük nincsen. A műelemzés vagy kritika marxista színvonalának egyedüli bizonyítéka az érvelés, az értékrend-állítás, a művek tartalmi-formai struktúrájának pontos feltárása: *a bizonyítás.* E kategóriák tehát csupán az elemzés végeredményét tehetik egyértelművé, mintegy summázatként, de ahhoz, hogy e funkciójukat betölthessék, az elemzés konkrét gazdagságával kell alátámasztanunk őket – számtalan más kategória közvetítésével. S ha ez a bizonyítás valóban a realizmus, a pártosság és a népiség *tartalmának* szem előtt tartásával történt, akkor a verbális bizonygatás szükségtelen. Jóllehet valóban nem megnyugtató, hogy e terminusok úgyszólván kivesztek a művészeti szakirodalomból, de nem kevésbé visszás lenne, ha a műkritika csak e kategóriahármas refrénjét visszhangozná.

3. A KATEGÓRIÁK FELFOGÁSÁNAK ÉS HASZNÁLATÁNAK MINŐSÍTŐ JELLEGE NAPJAINK MŰVÉSZETI SZAKIRODALMÁBAN

E gondolatmenet záradékaként szembe kell néznünk azzal a kérdéssel is, hogy levonhatunk-e a művészeti szakirodalomra vonatkozó minősítő következtetéseket e kategóriák használatának vagy mellőzésének módjából.

A bevezető fejezeteinkben vázolt összkép alapján úgy látjuk, annak, hogy valamely művészeti témával foglalkozó írásmű *marxista igényű-e,* nem elengedhetetlen kritériuma sem az, hogy a realizmus, a pártosság és a népiség kérdésében pontosan ilyen vagy amolyan álláspontot foglaljon el, de még az sem, hogy e kategóriák az elemzés középpontjában álljanak vagy egyáltalán említést nyerjenek. Amint ezt már hangsúlyoztuk, a művészeti szféra igen jelentős („nem autonóm művészeti") részében a kategóriák érvényessége nemcsak hogy vitatható, hanem nagy valószínűséggel az a vitaálláspont látszik meggyőzőbbnek, amelyik itteni érvényességüket tagadja.

Merőben más a helyzet az autonóm művészetekkel foglalkozó szakirodalom esetében, ahol *a mi meggyőződésünk szerint e kategóriák a központi jelentőségű értékszempontokat fejezik ki.* Ez azonban a mi vitaálláspontunk csupán, s nem emelhető a marxista-leninista szemlélet általános kritériumává (legalábbis a marxista igényű művészetelmélet fejlődésének mai szakaszában). Teljesen nyilvánvaló, hogy amiként nevetséges lenne, ha a marxista–leninista esztétika egyik vagy másik nemzetközi hírű, kommunista képviselőjét nem marxistának, vagy „antimarxistának" deklarálnánk azért, mert realizmusértelmezése számunkra igen problematikus, akként nagyon igazságtalan és káros lenne az is, ha az övénél kisebb tekintélyű és hazai szakírók esetében ilyen gesztusokra ragadtatnánk magunkat. Nem jelentheti ez természetesen azt, hogy a tudományos vita, a kritika fórumain sem kell legjobb tudásunk szerint, teljes nyíltsággal és minden energiával síkra szállnunk e kategóriák elfogadtatása és helyesnek látott értelmezése mellett – csupán annak tudatában kell érvelnünk, vitatkoznunk, hogy a mi álláspontunk nem rendelkezik sem a nemzetközi marxista szakirodalom konszenzusának, sem pedig a nyilvánvaló és vitathatatlan igazságnak a fedezetével. A jelen helyzetben tehát realizmus-, pártosság- és népiségkoncepciónk semmiféle körülmények között nem kezelhetők axiómaként, hanem csak kutatási feladványként és szellemi orientációként.

4. A KONFRONTÁCIÓ PROBLÉMÁI A POLGÁRI ELMÉLETEKKEL SZEMBEN

E kutatási feladatok megoldásán munkálkodva fontos tényezőként kell azt is figyelembe vennünk, hogy nem ideológiailag légüres térben dolgozunk, hanem a polgári művészetelmélettel szembeni konfrontáció bonyolult viszonyai között. Az elmúlt évtizedek a békés egymás mellett élés, az enyhülési politika, s az ezzel együtt járó, a polgári világgal folytatott kulturális csere jegyében teltek el. S ha éppen mostanában egy újabb hidegháborús hullám tanúi lehetünk is, ez remélhetőleg átmeneti jelenség, hiszen az emberiség érdekei azt kívánják, hogy folytatódjék a nemzetközi viszonyok konszolidációja.

Az általunk vizsgált problémák szemszögéből nézve itt két momentum mutatkozik fontosnak. Az egyik az, hogy a polgári művészetben is mutatkoznak olyan tendenciák, amelyek – a felszínes szemlélet számára – a szocialistával analóg jelenségek látszatába kerülhetnek. A realizmus – természetesen stiláris értelemben – a polgári újkonzervativizmusnak is jelszava, s mint „hiperrealizmus" a neoavantgardista törekvésekben is erőteljes irányzat. Ugyanígy szerepel a népiség – mint „populizmus" – a pop art előfeltevései között. Művészetelméletünknek, kritikánknak fontos feladata, hogy az ilyen törekvések és a marxista fogalomrendszer, a szocialista realista művészeti gyakorlat közötti viszonyokat világosan tisztázza.

A másik momentum a polgári művészetelmélet eredményeihez való viszonyunk kérdése. Az 1960-as évek második felétől kezdve a hazai szakirodalom gyors ütemben felszámolta tájékozódásbeli hiányosságainkat, fordítások és ismertetések formájában hozzáférhetővé tette mindazokat a polgári koncepciókat is, amelyeket a legkorszerűbb igényekhez mérten ismernünk kell. Ez a hirtelen horizonttágulás divathóbortokat és – ezek reakciójaként – riadt tiltakozásokat is kiváltott. A marxista–leninista szemlélet elméleti megalapozottsága és gyakorlati hegemóniája azonban elég szilárd volt ahhoz, hogy saját hasznára fordítsa ezt a folyamatot, s a felhasználható, alkalmazható elgondolásokat beépítse gondolatrendszerébe, a kritizálandó, elutasítandó nézetekkel szemben pedig ennek megfelelően lépjen fel.

E munka tovább folytatandó. Fontos érdekünk, hogy a marxista–leninista szakemberek naprakész információkkal rendelkezzenek a nem marxista elgondolások alakulásáról is. Ugyanilyen fontos természetesen az is, hogy ezek az információk gondosan mérlegelt marxista bírálatokkal párosuljanak, hiszen törekvésünk itt pontosan kö-

rülhatárolt tudománypolitikai cél: a marxista–leninista elmélet számára hasznosítható kérdések és felismerések kritikai kiválasztása, nem pedig a legfrissebb polgári divatok importja. Hangsúlyozandó az is, hogy e kapcsolatok akkor igazán termékenyek, ha helyeslésünk vagy tagadásunk a gyakorlatban is kamatozik, azaz amikor a művészet marxista–leninista magyarázata *új, pozitív formában kifejtett* teljesítményekkel gazdagodik.

Ezt a munkát azonban nem kis mértékben gátolja az a sajátos megosztottság, amely társadalomtudományi szakirodalmunkra általában is jellemző. Kutatóink jó része csak a külföldi eredmények felé nyitott, de saját pályatársaival szemben, ha azok más körhöz, nézetcsoporthoz tartoznak, elzárkózó magatartást tanúsít. Vitáinkban nem sikerült normává emelni, hogy az egymásra figyelő, egymás érveiből okulni akaró nézetcseréké legyen a vezérszólam, s ne a publicisztikus tollharcoké. A legkárosabb tünet pedig az, hogy az eltérő álláspontok legtöbbször nem is szembesülnek: a különböző álláspontok képviselői kölcsönösen nem létezőnek, említésre is méltatlannak tekintik egymást, figyelmen kívül hagyják egymás írásait. Mindez nagymértékben gyengíti a marxista–leninista művészetelmélet és -kritika pozícióit, lefokozza polgári koncepciókkal szembeni hatékonyságát, s igen nehézzé teszi a korszerű tudományos munkában oly fontos tervszerű, egymáshoz kapcsolódó „team"-feladatok megoldását.

A szövetségi politika és az eszmei vita hazai egységének, a nemzetközi ideológiai harcban való hatékony részvételnek az erősítése, a különböző eklektikus, revizionista – sőt az „esztétikai" álarc mögött akár ellenzéki jellegű – nézetek vitája elsősorban a marxista esztétikai és kritikai gondolkodás „offenzív" jellegén, tartalmi fejlődésén, elvi következetességén és új iránti érzékenységén, mindezekből következően: magabiztosságán, a „szemérmességet" levetkőző, felelős vitatkozó készségén múlik. E tekintetben sok teendője van az esztétikai és művészeti közélet fórumainak, műhelyeinek, irányító szerveinek.

5. TUDOMÁNYSZERVEZÉSI ÉS KÖZMŰVELŐDÉSI ELŐFELTÉTELEK

Ha a marxista szakirodalom vázolt megosztottságának tényeit messzemenően figyelembe kell vennünk, korántsem kell ezeket passzívan is tudomásul venni, hiszen a kívánatos szakmai konszenzus, a kategóriák használatának szilárdabb formája megfelelő tudomány-

szervezési és közművelődési keretek között egyáltalán nem megoldhatatlan feladat.

A vonatkozó kategóriák – s ezen túlmenően, a marxista–leninista esztétikai gondolkodás hegemóniája – szemszögéből nézve rendkívül fontos lenne egy olyan tudományos fórum létrehozása, amely egyesítené az esztétika művelőit, oktatóit, a művészetkritikusokat és a művészeti területen dolgozó kultúrmunkásokat, továbbá az esztétika iránt érdeklődőket. A Magyar Esztéták Nemzeti Bizottsága már 1972-ben előterjesztette azt a javaslatot, hogy alakuljon egy „Magyar Esztétikai és Művelődéskritikai Társaság", mint a szóban forgó feladatok megoldására hivatott testület, amely szervezett keretek között elősegíthetné a marxista–leninista esztétika és művészetkritika fejlődését, széles körben ismertté tehetné az elmélet eredményeit, támogathatná az esztétikai nevelés gyakorlatát. Igen fontos lenne, hogy e társaság gondozásában jelenjék meg egy folyóirat is, amelyik a tudományág publikációs gondjait megoldja.

Szükségesnek látjuk azt is, hogy a marxista esztétika pozícióit hatékony intézkedések erősítsék meg az oktatásban. Közhely, hogy általános és középiskoláinkban esztétikaoktatás ma egyáltalán nincsen – a folyamatban levő reform egyik célkitűzése, hogy ezen a helyzeten változtasson. Nem hallgathatjuk el többek véleményét, hogy e reform tervezetének jelenlegi formája jelentős mértékben problematikus. Nem sokkal kedvezőbb a helyzet a felsőoktatásban sem. Az egyetemeken és főiskolákon éppen a realizmus, a pártosság és a népiség kérdésében – de sok más problémakörben is – ugyanolyan különböző felfogások tükröződnek az oktatási anyagban, mint ahogy általában a szakirodalomban és a közvéleményben. E probléma fölött napirendre lehet térni úgy is, hogy azt mondjuk, amíg a tudomány maga nem produkál többé-kevésbé általánosan elfogadott, kellően tisztázott koncepciókat, addig szükségszerű, hogy az oktatásban is eltérő nézetek ütközzenek. A helyzet azonban nem ilyen egyszerű, mert e különböző helyeken oktatott eltérő koncepciók valójában nem ütköznek, hanem jobbára – az adott tanszék vagy oktató egyéni elképzelése szerint – a kanonizálás jegyében lépnek fel, s az alternatívák, ellenérvek számbavétele gyakran hiányzik az átadott ismeretanyagból. Ezen a visszás helyzeten bizonyára sokat javítana az, ha megfelelő tudományos testületek gondozásában készülne egy olyan főiskolai-egyetemi esztétika-tankönyv, vagy legalábbis törzsanyag-vázlat, amely kellően tükrözné e tudományszak objektív eredményeit és reális alternatíváit, amely a jelenlegi parttalanságot megszüntetné.

VI. A realizmus, a pártosság, a népiség ágazati formaproblémái

Amint korábban hangsúlyoztuk, a realizmus, a pártosság és a népiség elvont értéktartalmai mindig csak konkrét formaszerkezetekben jelenhetnek meg, műalkotásokban, másképp sehogy, s ennek megfelelően a műelemzés-műkritika is csak konkrét formai sajátosságok tartalmi vetületeinek felmutatásával hitelesítheti e kategóriákkal kifejezett értékeléseit. Ez a tény természetesen fontos feladatunkká tette, hogy igen tüzetes, valamennyi autonóm művészeti ág sajátosságaira külön-külön is kitekintő vizsgálattal tisztázzuk, mely formaszerkezetek alkalmasak a realizmus, a pártosság és a népiség reprezentálására, s melyek nem.

Ez a vizsgálat voltaképpen ellenőrző jellegű volt, hiszen a hazai marxista–leninista szakirodalomban az 1960-as évek vitái óta uralkodó vélemény, hogy minden formai megoldás csak konkrétan, egy adott mű konkrét tartalmi összefüggésében értékelhető, azaz nincsenek eleve realista, pártos és népi formák, aminthogy semmiféle formától nem tagadható meg eleve az a lehetőség, hogy ezeket az értékeket hordozhassa. Eredményeink megerősítik ezt a véleményt: a realizmus, a pártosság, a népiség értéktartalmait nem lehet *közvetlenül* és főleg *előzetesen megállapított* módon művészi formakomplexusokhoz kapcsolni.

Az a vitathatatlan tény, hogy ezek a történetileg, világképenként és egyénenként is változó értéktartalmak meghatározzák a megformálás módját, s keresztül-kasul áthatják a művészi objektivációt, nem jelenti azt, hogy *esztétikai értékkategóriáknál* szűkebb formakategóriákhoz kapcsolhatjuk őket. A művészi formában feltárhatjuk – fel kell tárnunk – a konkrét tartalmat, annak érvényesülési módját, összetevőit, felépülésének logikáját, de egy előre körvonalazott eszmei tartalomból, amely a művészi elsajátítás legáltalánosabb mozzanatait ragadja csak meg, nem következik valamilyen meghatározott forma. (A mű konkrét tartalma az, amiből egy konkrét forma következik.) Másként szólva: nem léteznek olyan kész, a konkrét művekről és művészi mozgásfolyamatokról, tendenciákról, poé-

tikai stb. jelenségekről leválasztható, általánosítható, kanonizálható művészi formakomplexumok, amelyekben kategóriáink rögzíthetők, s amelyeket a műveken normatív módon kérhetnénk számon. Viszont a konkrét művek, konkrét megformálások, formakomplexumok *elemzése* és *értékelése* igenis lehetséges és kívánatos e kategóriákkal, hiszen a művészeti elsajátítás általában vett történeti-esztétikai törvényszerűségeit fejezik ki.

Az *irodalomban* e három kategória „felbontása", az esztétikai közvetítő kategóriák meghatározása azért is nehéz, mert a „nyelvi" művészetek közvetlenül is bizonyos ideológiai tartalmakat hordozhatnak, és az esztétikai megformáltság kritériumának kérdése talán sehol nem olyan bonyolult, mint éppen az irodalomban. Az irodalmi műalkotásban különösen szemléletesen áll előttünk az az összefüggés, hogy a művészi megformálás az értékelt világból, a megismert és értékelt valóságból nő ki, és ezt az értékelt valóságot emeli az esztétikai megformálás révén egy új értékszintre. Ennek az új esztétikai értéksíknak két elemét jelöljük meg a pártosság és a népiség fogalmával.

A művészi valóságelsajátításban körvonalazódó általános értékviszonynak megfelelően az ember a tárgyi világ *alanyaként* jelenik meg a műalkotásban, és mint ilyen szemléli önmagát. Ebből a szempontból most már a népiség és a pártosság tartalma – a történetileg változó értékhangsúlyoktól eltekintve – a következő módon is körvonalazható. Ki ez az *alany*? Miként válik az emberi sors valóságos szubjektumává? A szocialista művészet a humanizmus nagy hagyományához kapcsolódik: alanynak az embert, a társadalmilag meghatározott egyént tekinti. Esztétikai szempontból is irányadó itt Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratai*-nak megállapítása: „Amennyiben (...) a szocialista ember számára az *egész* úgynevezett világtörténelem nem más, mint az embernek az emberi munka által való létrehozása, mint a természetnek az ember számára való létrejövése, akkor ily módon megvan a szemléletes, ellenállhatatlan bizonyítéka a maga önmaga általi *születéséről*, a maga keletkezési *folyamatairól*." A pártosságnak mint szocialista elkötelezettségnek éppen e folyamat konkretizációjában van döntő szerepe: eldönti, hogy a művész a történelem milyen mozgásirányát látja objektíve meghatározónak, melyik osztályban pillantja meg e mozgás alapját, lehetőségét és biztosítékát. Ismételjük: ez az alanyszerűség mindig konkrét emberekben, embercsoportokban realizálódik, és mindig konfliktusokon át érvényesül. A pártosság így egyszersmind (a kutatók többségének véleménye szerint) a népiséggel szervesül. Nem oldódik absztrakt utópizmussá, nem párolog irracionális hitté vagy morali-

záló követelménnyé, amennyiben az alanyszerűséget a népiség jegyében a valóságos emberekkel, azok anyagi történelmével, szociális mozgásaival kapcsolja össze.

A legfontosabb esztétikai közvetítő kategóriák egyike itt *a defetisizálás*. A fogalmat a marxi értelemben fogjuk fel, ahogyan Lukács azt *A tőke* nevezetes fejtegetései alapján esztétikailag konkretizálta, mint képességet a tárgyi világ mögötti emberi (osztály- stb.) tartalmak felfedésére, a dologi látszatok humanista kritikájára. Ez a művészi defetisizálás egyaránt érvényesül a mű realizmusában, objektív pártosságában és népiségében. Nem lehet itt feladatunk, hogy akárcsak vázlatosan is egy rendszeres esztétikát fejtsünk ki, hiszen csak kiemelhetünk néhány olyan közvetítő fogalmat, amelyek lényegesek lehetnek kategóriáink további esztétikai differenciálásához, „operacionalizálhatóságuk" feltételeinek megteremtéséhez. Lényegesnek tűnik a művészi *pátoszformák* összefüggése értékelő kategóriáinkkal, az *antropomorfizálás* értelmezése (különös tekintettel a modern művészet és a művészetbe felszívódó vallásos, mitikus, tudományos, fantasztikus képzetekre), továbbá szükséges lenne a diszharmóniából kivívott és a káosz látszatát legyőző *perspektíva* formaalkotó funkciójának és értékelő aspektusának feltárására a szocialista művészetben. A realizmusfogalommal kapcsolatban az *immanencia*, az *intenzív totalitás*, a *tipikusság* kategóriák értelmezése és differenciálása, új kategóriasorok kialakítása (pl. valószerűség és létszerűség, a valóság tárgyiassági formái és az emberi lét formái közötti összefüggés tisztázása, a tipizálás egyes módjainak elkülönítése) vetődik fel. Így a realizmus művészi értékfogalmát ki kell egészítenünk a *fantasztikus művészi elsajátítás* újszerű formáinak (pl. az utópisztikus művészi fantasztikum, tudományos fantasztikum, groteszk-szatirikus és abszurd-ironikus fantasztikum) értelmezésével, valamint a *lírai* valóságelsajátítás és a *fiktív-képtelen* művészi valóságelsajátítás egyes típusainak (pl. a parabolikus, a stilizáló-ornamentikus megformálásnak) elemzésével. Hogy mindezek a közvetítő kategóriák az autonóm irodalmi műben tovább bontandók, pl. egyrészt a művészeti ág sajátos közegének (nyelvének), másrészt az egyes műfajok (líra, epika, dráma) és műformák, ábrázolási módok sajátosságainak megfelelően, az talán nem szorul részletesebb magyarázatra.

A lényeget tekintve ugyanilyen eredményre vezettek *képzőművészeti* elemzéseink is. Itt mindenekelőtt szembe kellett néznünk a figurális és nonfiguratív formarendszerek problémájával, minthogy a korábban uralkodó felfogás a nonfiguratív formák kifejező lehetőségeit eleve korlátozottnak ítélte. A mi elemzéseink (párhuzamosan

a defetisizálásról fent kifejtettekkel) arra vallanak, hogy *autonóm művészeti funkciókat csak olyan képzőművészeti mű tölthet be* (s ennélfogva csak olyan mű ítélhető meg a realizmus, a pártosság, a népiség tanulmányunkban kifejtett értelmű kategóriáival), *amelynek vizuális-plasztikai jelei 1. emberi élettartalmak mimetikus felidézésén alapulnak vagy 2. nyelvszerűen strukturáltak.* Ez a két ágazati meghatározottság előfeltétele a mű realizmusának. Ennél több vagy konkrétabb megszorítást (tárgyválasztás, stílus, méret stb.) azonban nem adhatunk, mert ezzel hibásan szűkítenénk le az autonóm képzőművészet kifejezési lehetőségeinek körét. Hangsúlyoznunk kell, hogy a mimetikus-felidéző ábrázolásmód követelménye nem feltétlenül azonos az ún. figuratív megformálással, viszont a nyelvszerű szerveződés – amely a művek értelmes belső tagoltságának elemi feltétele – csak a mimetikus-felidéző megformálásban nyerheti el esztétikai funkcióit; önmagában legfeljebb az érthetőség valamilyen fokát, de nem az esztétikai érvényességet garantálhatja. E két – megítélésünk szerint elemi – meghatározottság elméletileg az elképzelhető legszélesebb mozgásteret hagyja meg a művészi formálásnak, ugyanakkor pedig kizárja a nem mimetikus és jelentésegységeikben tagolatlan művek mesterkélt „megideologizálását".

A fenti gondolatok értelmének megvilágítására nem árt néhány konkrét példát is említeni. Az olyan szobrok, amilyen pl. Gyurcsek Ferenc szolnoki *Tanúhegye* vagy Rózsa Péter százhalombattai *Barátság* szobra nonfiguratív kompozíciók, nem ábrázolnak a köznapi világ jelenségeire hasonlító figurákat. A nonfiguratív formaelemek azonban rendelkezhetnek esztétikai minőségekkel – szépek, rútak, tragikusak, komikusak stb. lehetnek –, s így alkalmasak arra, hogy nyelvszerűen használva értelmes művészi mondanivalókat közvetítsenek: a fenti művek is így érnek el felidéző-mimetikus hatást, amely a realizmus, a pártosság és a népiség szemszögéből is értékelhető.

A látvány polgári elvén alapuló művészetekben érvényes Lukács Györgynek az a megállapítása, hogy a külső tárgyiasság kap meghatározást, és a belső marad meghatározatlan. A befogadói magatartás lényege tehát itt a külsőben megragadott világ élményszerű átélése, amelyben – befogadónként igen eltérő, bár a mű által többé-kevésbé konkrétan körülhatárolt mozgástéren belül – eltérő módon konkretizálódnak a „belső", a „meghatározatlan tárgyiasság" tartamai. Ezt a mozgásteret mármost a látvány elve azzal határozza meg, hogy a tárgy önazonosságát (azt, hogy az ábrázolás jelentése csupán annyi, mintha ez a közvetlen valóság egy darabja lenne) evidenciaként kezeli, s a befogadói aktivitásnak ez válik a kiinduló-

pontjává. A modern képzőművészet ezt az alapszerkezetet teszi kérdésessé, és elveti a tárgy önmagával való azonosságának sok évszázados konvencióját. Ezzel viszont elméletünket új feladat elé állítja; a meghatározott és a meghatározatlan tárgyiasság („külső" és „belső") problematikussá vált viszonyát elméletileg is újra végig kell gondolni.

Két irányban léphetünk tovább. Egyrészt a „meghatározott tárgyiasság" fogalmi konkretizációja irányában. A mimetikus felidézés követelménye ugyanis nem jelenti a tárgyi világ pontos leképezését, azt *a naturalisztikus fikciót,* hogy minél inkább meghatározzuk a külsőt, annál konkrétabban ragadhatjuk meg a belsőt is. A látható tárgyiassággal szemben a jogosult fenntartások szükségessé teszik, hogy a „meghatározott tárgyiasság" szféráit a legtágabb értelemben fogjuk fel. Az egyéni mitológiáktól a nonfiguratív-mimetikus formálásig rendkívül kiszélesedett a tárgyak köre éppúgy, mint a meghatározás foka és módja (konkrétsága, közvetítettsége stb.). Ez vezet át a másik továbbgondolási irányhoz. Nevezetesen azoknak a közvetítő mechanizmusoknak a leírásához, amelyek külső és belső, meghatározott és meghatározatlan tárgyiasság között az immár magától értetődő, készen adott összefüggést megteremtik. A meghatározott tárgyiasság értelmezésében végleg túl kell lépnünk azon a máig visszatérő koncepción, amely azt azonosítja a tematikus anyaggal. A mű plasztikai, vizuális alakja, érzéki-térbeli megformáltsága éppúgy a meghatározottság szférájába tartozik, mint tematikus anyagának, az ábrázolt élettényeknek a többé-kevésbé szavakban is megfogalmazható szintje. Az ún. „absztrakt" művészet kifejezés igen szembetűnően mutatja az előbbiekből eredő ellentmondásokat. Az „absztrakt" mű ugyanis csak tematikus anyagában nincs konkretizálva; külső megformáltság tekintetében azonban nem absztrakt, hanem nagyon is konkrétan érzéki jellegű, s e jellege adekvát befogadásában a mimetikus felidézés meghatározottságainak megfelelően hat. Az elméleti probléma az, hogy felkutassuk: milyen viszonyban állnak ezek a külső meghatározottságok az általuk felidézett, szükségképpen meghatározatlanul maradó tárgyiassággal. A külső és a belső azonosságának „természetadta" polgári fikciója a látvány elvében még működhetett normaként, a pontos hasonlóság, az „olyan, mintha élne" követelménye azonban ma már szükségképpen túlhaladott. Ezzel szemben megsokszorozódott a külső és a belső, a meghatározott és a meghatározatlan tárgyiasság közötti közvetítések mezője: művészetünk mai sokszínűsége, stiláris változatossága ebből a belső ágazati erjedésből érthető meg.

A mimezis elvének elfogadása természetesen határozott állásfog-

lalást jelent a külső és belső közötti összefüggés objektivitása mellett. Ha a műalkotás mimetikus felidéző jelekkel dolgozik, akkor az általa megragadott külső és a meghatározatlanul maradó belső közötti hasonlóság társadalmi érvényessége teremti meg a szükségszerű kapcsolatot. Ez a hasonlóság azonban nagyon sokféle lehet. A látvány elve számára ez a viszony az azonosság viszonya: a látványelv jelentéskonnotációi (vö. hangulatjelleg) mind azon alapulnak, hogy a dolog *az, ami,* és a befogadónak elegendő ezt passzív szemlélődéssel elsajátítania. A hasonlóság ezért itt a dolog lényegét fejezi ki, és elvileg annál pontosabban, minél hasonlóbb. A XX. század művészetében kialakuló új ábrázolásmódok (általában öntudatlanul) többnyire megőrizték a mimezis elvét, vagy ha elvileg el is utasították, műveik objektíve mégis mimetikusan hatnak. A mimezis itt természetesen a szó eredeti értelmében vett felidézést, az emberi éthosz „utánzását" s nem a tárgyi világ másolását jelenti. A modern művészet folyton visszatérő követelése az, hogy a művészet ne másoljon, hanem új világot alkosson, egyben a hasonlóság elvetését is jelenti.

Amíg a látvány összemérhető az „eredetivel", az attól való eltérést úgyszólván eltévelyedésként lehet felfogni, a modern művészet mimetikus világalkotása viszont elveti az ilyesfajta összemérhetőséget s a vele járó normativitást is. Ily módon a mimezis elvét el kell határolnunk a természetelvű „hasonlóság" elvétől, jóllehet tudnunk kell, hogy a mimetikus felidézés mélyrétegében ott működik a „valamilyen" hasonlóság. A közvetítések a dolog és mimetikusan felidézett képe között (más összefüggésben: külső és belső között) ezért rendkívül összetetten valósulnak meg. Korunk bonyolult pátoszának megragadására ezért az olyan típusú alkotók képesek a leginkább, akik az azonosulással együtt beépítik művükbe az intellektuális feldolgozás távolságtartó-analitikus attitűdjét is. Ez a reflexivitás fejeződik ki pl. abban, ahogy több szobrászművészünk alkotásai mind „absztraháltabban", mind tisztábban az anyag, a tér plasztikai értékeinek közegében formálják meg szenvedő-küszködő hőseiket. Ezek a hősök csak ebben a nehezen felismerhető, megfejtendő, az anyagból és a térből aktívan-teremtőn kibontakozó mivoltukban válhatnak valóban hiteles „hősökké", létükbe beépül megértésük, megfejtésük nehéz-intellektuális munkája. Minden készen kapott, előre látható kimenetelű „küzdelem" gyanús; a küzdés sémájával a könnyed azonosulás a befogadó magatartásában kiiktatja a küzdést magát. Pedig a megértés útja, a játék az egymáshoz feszülő negatív és pozitív formák megfejtésére, ez maga az elidegenedés ellen ható „elidegenítési effektus". Aki ezt végigjárva-végignézve megta-

lálja a mozdulatok pátoszát, az az élmény dialektikájával talál rá a jelentés bonyolultságára, az üzenet dialektikájára.

Úgy gondoljuk, elsősorban a befogadói magatartás tipológiája segíthet hozzá bennünket a képzőművészeti művek bonyolult jelentésstruktúrájának feltárásához is. Az azonosulásnak és a távolságtartásnak, a passzív szemlélődő és a kritikai-azonosuló attitűdnek, továbbá a mű belső artikulációjának és tagoltságának tudományos elemzése előreviheti majd értékkategóriáink, köztük a realizmus, a pártosság, a népiség szakszerű kritikai alkalmazásának ügyét.

A filmművészet terén – saját erőink korlátozottsága miatt – ilyen típusú vizsgálatokat nem végezhettünk, s a zenei formaszerkezetek adott szempontú elemzése is csak az elvégzendő kutatási feladatokra hívta fel a figyelmet. Ebben az utóbbi esetben a zeneesztétikai-zeneelméleti kutatások általános helyzete okozta a problémákat. Durván általánosítva: *zeneesztétikánkban* egyetértés mutatkozik abban, hogy a zeneművészet nem a tárgyi valóság megragadása révén, hanem a viszonylatok valóságának zenei valósággá történő átformálása közvetítésével modellálja a társadalmasult ember belső világát. A zene így eleve modellesete a művészet defetisizáló-humanista küldetésének. Ma már tisztázottnak tekintjük a legalapvetőbb összefüggéseket, történeti és logikai értelemben egyaránt azt, hogy a zene jelentésrendje a hangok, a hangzatok, a ritmikus képletek stb. belső logikájának megteremtésével, rendszerré szervezésével hogyan lényegíti át a valósággal közvetlen tükrözési viszonyba már nem hozható zenei minőségekké ember és valóság viszonyát. Noha a közvetítéseknek az a rendszere, amely korábban, organikus zenekultúránkban spontán módon nyilvánvalóvá tette a zene társadalmi szerepét, ma megtörik, és a zenei tevékenység voltaképpeni értelmét a társadalom szerkezeti átalakulásából fakadó látszatok fedik el, ma is köztudott – bár nem problémamentes – az az összefüggés, hogy a zene voltaképpeni tárgyát emberi viszonylatok alkotják.

Ma már (s főként az itt tárgyalt összefüggésekben) *azonban nem elégedhetünk meg a globális összefüggések hangsúlyozásával;* azokkal, amelyek a magyar marxista zeneesztétikai kutatás vonalának föllendülése idején társadalomközpontú zeneesztétikai fölfogásunk alapvetését jelentették. Akkoriban elhatároló jelentőségű volt zene és társadalom alapviszonyának tisztázása, kiváltképpen az immanens zenei gondolkodás és a történetelvűség módszertanilag megtermékenyítő hatású egymáshoz közelítése, mégpedig az irodalomközpontú esztétikai gondolkodás meghaladása érdekében. Ugyanakkor látnunk kell, hogy bármennyire nem veszítettek általános érvényükből az akkor kidolgozott megközelítésmódok, a hatvanas évek marxista

zeneesztétikai kutatásainak lendülete alábbhagyott. Sőt, a zenekultúra fejlődésének legújabb tényeivel szemben esztétikánk olykor nagyon is tanácstalan, ami viszont magyarázatot ad arra, miért nem képes a marxista–leninista értékrend offenzíváját megvalósítani az alapvetően nem elméleti beállítottságú zenetudománnyal és zenei közgondolkodással szemben. Még egyszer hangsúlyoznunk kell: nem a zeneesztétikánkban kidolgozott realizmuskoncepció elvi érvényességével van vitánk, csupán azt tartjuk megfontolandó tünetnek, hogy *zeneesztétikai kutatásaink* (ritka kivételektől eltekintve) megtorpantak a kortárs magyar zenekultúra élő jelenének, a hetvenes évek zenekultúrájának új, sokszor tisztázatlan kérdései előtt.

A ma zenéjének hangzásminőségeit, a zenélés újonnan formálódó és szerveződő alkalmait nyilvánvalóan nem közelíthetjük meg arról az általánosítási alapról, mellyel zeneesztétikánk korábban dolgozott. A konkrét elemzések a zenei anyag szervezettségének új minőségeivel szemben nem állják meg a helyüket, bizonyos összefüggések a hangok hagyományos kapcsolódásaira épülő zenei logika alapján értelmetlenné és értelmezhetetlenné válnak. Pedig a legsürgetőbb feladat, mellyel meg kell birkóznunk, épp az, hogy kitapinthatóvá váljanak azok az eszmei-ideológiai tényezők, amelyek a zenei nyelv átformálódásához vezettek, s megváltoztatták az elvárásokat a zenével szemben, s a zenélés új módozatainak kikísérletezésére ösztönöztek. E változások kapcsolódási pontjait arról az elvonatkoztatási síkról, amelyben zeneesztétikai kutatásunk megrekedt, pillanatnyilag nem lehet áttekinteni.

Még kevesebb fogódzót nyújt a realizmus, a népiség, a pártosság kategóriáinak konkrét formaszerkezeti elemzéséhez a *táncesztétika*, ahol meglehetősen közkeletű az a szemlélet, amely a táncművészet emberi kapcsolatokat fölidézni képes energiáit egyoldalúan egy dekoratív szépművészetté stilizálja, vagy művészi hatáskörét kizárólag privát érzelmek megjelenítésére korlátozza. Ebből adódik az a sommás ítélet, hogy a tánc művészete az ember érzelemvilágán kívül eső jelenségeket csak annyiban képes érzékeltetni, amennyiben azok az ember érzelemvilágában magában tükröződnek. Megítélésünk szerint ez a megfogalmazás nem számol azzal az alapvető táncművészeti ténnyel (ennek egzakt kifejtésével a táncesztétikai kutatás még adósunk), hogy bonyolult emberi viszonylatok leképeződése, főként pedig ezeknek mozgásukban, fejlődésükben történő megragadása a táncművészetben nemcsak lehetséges, de egyenesen ez alkotja legfőbb mozgásterét. Nem tartjuk elfogadhatónak azt a (gyakran értékelő szempontokkal is társuló) szerkezeti dichotómiát, amely csupán az úgynevezett cselekményes „balettdrámák" számára tartja

fönn a bonyolultabb társadalmi jelenségek megjelenítésének képességét, míg a táncművészet ma már egyik vezető ágazatává izmosodott – és hazánkban is visszavonhatatlan művészi értékeket teremtő – nem cselekményes vonulatát egyszerűen dekoratív látványosságnak tekinti, vagy a zene tartalmát pusztán leképező megkettőződéssé minősíti át, tagadva fölidéző jellegét.

A táncművészet egész idevágó problematikája mély rokonságot mutat a zeneművészet megnövekedett társadalmi szerepével. Az emberek egymáshoz való viszonyának, kapcsolatainak gesztusok, mozdulatok révén szemléletessé váló alakulása, ennek közvetlen érzelmi átélhetősége (ahol mozdulat és zene csak fölerősítik egymás hatását), ez a tánc önállósuló mozdulatnyelvezetének lényege, ez teremt, nem a leképezés eszközével, hanem önelvű kapcsolatteremtéssel társadalmilag is releváns élmények befogadására, konfliktusok művészi kihordására alkalmas művészi közeget. A táncművészet épp annyira nem elvont, mint ahogyan a zeneművészet sem az, csak éppen látószöge más, nyelvezete, kifejezési eszközei „fogalomalattiak". (Ugyanakkor zene és tánc kapcsolódása nem egyirányú: egy táncalkotás értelmezheti is a zenét, új, eddig rejtve maradó dimenzióit hozhatja felszínre, s így komplex, gazdagabb művészi egészet hozhat létre.)

A táncművészet és a tánckultúra magyarországi fejlődésének kutatásainkba illesztett elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy menynyire *nem lehet e művészet cselekményes és cselekmény nélküli ágazatát kijátszani egymás ellen.* A táncművészet realizmusának értékhangsúlyos elemzése szempontjából nem elhanyagolható tény, hogy a kettejük közötti eltérés nem lehetőségeik különbözőségében vagy a konkrétság és az elvontság szintjében van, hanem egyszerűen a látószög másságában, abban az eltérő társadalmi funkcióban, amely a valóság más és más dimenzióit teszi számunkra bejárhatóvá. Kutatásunk egésze szempontjából azonban e területen is egyelőre inkább csak azt sikerült föltárnunk, melyek azok a tendenciák, amelyek a táncművészetben a korszerű, a mi valóságunkra érzékeny mozgásnyelvi kultúra fejlődését gátolják. Főként azt tudtuk egyelőre tisztázni, milyen típusú túlideologizálások, milyen túlerőltetett, az ágazat sajátosságaival nem, illetve rosszul számoló, vélt funkciók fékezik a ma emberi konfliktusaira reagáló táncművészeti realizmus kibontakozását, s hogy a tánckultúra népiségének értelmezésében mely fölfogások és törekvések tekinthetők korszerűtleneknek. Az eddigi elméleti kutatás adós azonban a táncművészet funkcióinak árnyaltabb és főként konkrétabb elemzésével, az egyes műnemek ideológiai érzékenységének markánsabb körülhatárolásával.

VII. Az autonóm művészeten kívüli ágazatok főbb problémái

1. FŐBB VITAÁLLÁSPONTOK AZ ÉPÍTŐMŰVÉSZET, AZ IPARMŰVÉSZET, A DÍSZÍTŐMŰVÉSZET, A KERTMŰVÉSZET ÉRTÉKKRITÉRIUMAI KÖRÜL

Amint ezt bevezetőben említettük, kutatásaink igen nagy valószínűséggel arról vallanak, hogy egyes művészeti ágak a maguk egészében kívül állnak az autonóm művészet szféráján, s ennek megfelelően a realizmus, a pártosság és a népiség kategóriái itt nem érvényesek: *az építőművészetben, iparművészetben, díszítőművészetben és kertművészetben más értékkritériumokat kell keresnünk.* Említettük azt is, hogy eredményeink ezen a téren jobbára erre a negativitásra korlátozódnak, azaz a kutatások jelenlegi szakaszában igen eltérő válaszokat kaptunk arra nézve, hogy ezeket az értékkritériumokat milyen irányban találhatjuk meg.

A szerzők egy része elismeri ugyan, hogy e területen nem lehet szó az autonóm művészetéhez hasonló tükrözési funkcióról, ugyanakkor viszont úgy véli, hogy mégis *valamiféle* – csak éppen *másféle* – tükrözés történik. E tükrözés mikéntjének meghatározásai azonban eddig igen eltérőek és problematikusak is. Inkább látszik meggyőzőnek az a felfogás, amelyik e művészeti ágakban a szépség értékkritériumának érvényesülését látja. E koncepcióra főként az vet árnyékot, hogy a szépség kategóriája körül is számos félreértés, tisztázatlanság található: a szépséget sokan valamiféle üres, merőben formális tetszetősségnek, kellemességnek fogják fel, olyasvalaminek, ami a művészeten belül csakis az öncélú formakultusz, a hedonizmus tünete lehet.

Más következtetésre juthatunk akkor, ha a szovjet esztétika ún. „társadalmi iskolájának" koncepcióit vesszük alapul. Ennek képviselői rámutatnak, hogy a *szépség* nagyon is tartalmas kategória, s az a tartalom, amelynek érzéki formát ad, éppenséggel az emberi lényeg pozitív mozzanata, minden értékkategória szubsztanciája – magyarán: a legfőbb érték –: a történelmileg változó, kiteljesedő

emberi szabadság. Ennek megfelelően pedig a szépség nemhogy valamiféle partikulárisan szubjektív álesztétikai jelenség lenne, hanem (társadalmi értelemben véve) minden egyedi ízlésaktustól független objektivitással rendelkezik és az esztétikai minőségek értékhierarchiájának (pozitív) csúcskategóriája, központi jelentőségű esztétikai fogalom.

A szépség szerepe az autonóm művészeten belül is kitüntetett jelentőségű. Az autonóm művészeti műben ábrázolt jelenségekre vonatkozó alkotói ítéletekben is mindig a szabadság-szépség mértéke rejlik, azaz amit a művész pozitív társadalmi jelenségként mutat be, az (a lényegét tekintve) az ábrázolásban mindig szabad-szép, s amit elítél, helytelenít, azt is a szabadság-szépség mértékéhez mérten ábrázolja negatívnak. (E mértéknek az ábrázolásban természetesen nem kell okvetlenül konkrétan megjelennie, azaz a rút-negatív jelenségekkel nem szükséges feltétlenül és mindig szembeállítani a pozitív-szép ellenpólust.)

Ilyen nézőpontról vizsgálva az autonóm művészet sajátossága az, hogy egy-egy történelmi pillanat emberi lényegének intenzív totalitását tükrözi vissza: bemutatja, mi szép és mi rút, tragikus, komikus stb. a társadalmi életben, *hozzásegít ahhoz, hogy felismerjük az emberi szabadság kiteljesedését szolgáló és ezt akadályozó erőket. A realizmus legdöntőbb megkülönböztető sajátossága végső soron az, hogy a műalkotás ilyen ítéletei megfelelnek az objektív igazságnak: a mű azt ábrázolja szabadnak-szépnek, ami valóban az, s elítélő gesztusai a ténylegesen negatív minőségeket illetik.*

Jól tudjuk azonban, hogy az effajta társadalmi diagnózisok önmagukban semmiképpen nem jelentenek végeredményt: azzal, hogy felismerjük és tudatosítjuk magunkban, mi jó és mi rossz, mi szep és mi rút, mit kell támogatnunk és továbbfejlesztenünk s mit kell legyőznünk, a helyzet maga gyakorlatilag még nem változott semmit. A végcél az, hogy e felismerések alapján cselekedjünk és megváltoztassuk a valóságot: szabaddá, szebbé tegyük életünket. (Ebből a megállapításból természetesen nem vonhatunk le olyan következtetést, hogy ennek megfelelően az autonóm művészet valamiféle kevésbé fontos, mellékes jelentőségű, alacsonyabbrendű forma. A helyes cselekvésnek, a célhoz vezető gyakorlatnak elengedhetetlenül fontos feltételei azok a „diagnosztizáló" tudatformák, amelyek sorába az autonóm művészet is tartozik.) Kétségtelen az is, hogy a valóban realista mű nem áll meg a tények érzelemmentes, objektivisztikus rögzítésénél, hanem a maga katartikus hatáslehetőségei révén „felhívó" jellege is van, érzelmileg is áthangolhat, az élet szabaddá-szebbé tételére indíthat. A szépség értékét nyújtó művészetek

– vagyis a nem autonóm ágazatok – viszont nem felhívnak az élet szebbé tételére, hanem *közvetlenül, gyakorlatilag szebbé teszik azt:* nem feltételeket nyújtanak, hanem a végeredményt magát. Az építőművészet, az iparművészet, a díszítőművészet, a kertművészet alkotásai konkrét valósággá változtatják esztétikai igényeinket, megteremtik a legmagasabb esztétikai értéket reprezentáló tárgyi környezetet.

2. AZ AUTONÓM ÉS A NEM AUTONÓM MŰVÉSZETFAJ HATÁRVONALAINAK PROBLÉMÁI

Az autonóm és a nem autonóm művészet szférájának dimenziói azonban nem esnek egybe a „művészeti ágak" néven emlegetett műfaji egységek dimenzióival, s ez – főként ha a történelmi funkcióváltozások tényeit is tekintetbe vesszük – igen bonyolult problémákat vet fel. Az építőművészet, az iparművészet, a díszítőművészet, a kertművészet a maga egészében a nem autonóm kategóriába esik, ezeknek autonóm válfajaik nincsenek (és sosem voltak); más a helyzet azonban a festészet, a plasztika, a grafika, azaz a szűkebb értelemben felfogott képzőművészet területén, továbbá az irodalomban, a zenében, a táncban, ahol az autonóm és a nem autonóm válfaj egyformán megtalálható (az egyes műfajok történeti funkcióváltozásaival).

Korunk képzőművészetének talán legdöntőbb, legelementárisabb folyamatát – úgy tűnik – éppen az autonóm és a nem autonóm szférák közötti kettős, ellentétes irányú, dialektikus mozgás jellemzi. A tisztán autonóm művészetek hagyományos társadalmi funkcióinak átépülése felbomlasztja a hagyományos műfaji-ágazati határokat, és az autonóm műfajokat egyre erőteljesebben integrálja a környezetátalakító ágazatok, műfajok fejlődésébe; ezáltal *egyre növekszik az autonóm ágazatok és a nem autonóm környezetalkotó ágazatok közötti átmeneti területek, integrációs formák jelentősége.* A másik, ezzel párhuzamos és mégis ellentétes tendenciájú fejlődés az egyes műfajok autonóm lehetőségeinek egyre mélyülő, mindjobban gazdagodó kibomlása, amely csupán látszólag mond ellent a fent említett integrációs mozgásnak. Természetesen itt számos, előre nem látható elméleti probléma merülhet fel, s ezzel a kutatásnak szembe kell néznie.

A képzőművészet jelenkori kérdéseit – s ezek között is mindenekelőtt a marxista–leninista esztétika kulcsfontosságú értékkategóriáinak problémáját – csakis az egyes képzőművészeti ágazatok in-

tegrált, strukturális egységében lehet felvetni: ez pedig szükségessé teszi, hogy a képzőművészet több funkciós, rétegenként más-más sajátosságokat mutató és ennek megfelelően ideológiailag-funkcionálisan is rétegezett, de egységes, összefüggő modelljét dolgozzák ki. Azokkal a kísérletekkel szemben tehát, amelyek az ágazatok merev elkülönítésére és meghatározott ideologikus szempontok szerinti megítélésére törekednek, az elméleti továbblépés útja – úgy tűnik – a marxi társadalomontológián alapuló, történelmi szemléletű, specifikus-ágazati kiindulású, szintetikus-strukturális összefoglalásra törekvő szaktudományé. Ez az egyes ágazatokat önnön belső lehetőségeik szerint méri, s ugyanakkor a marxi szellemű emancipatórikus értékrendet mégsem oldja fel egy semmire sem kötelező értékrelativizmusban.

Pontosan ugyanilyen problémákkal kell szembenéznünk az *irodalom* területén is, ahol a nem autonóm válfajjal jobbára csak a szórakoztató irodalmat szokás (igen különböző előjelekkel) szembeállítani, holott legalábbis igen megfontolandó az a – bár többek által vitatott – vélemény, amely egy „irodalmi díszítőművészet", „szépművészet", azaz egy, a szépség értékkritériumával jellemzett válfaj létezését is feltételezi. Világos, hogy mindezek a kérdések feltehetők a film, a zene, a tánc esetében is – a fentiekkel azonban csak jelezni kívántuk azokat az irányokat, amelyek felé a következő szakaszban kutatásainkat kiterjeszteni szeretnénk. E kiterjesztés során kellene megvizsgálni azt a problémát is, hogyan kapcsolódnak a művészeti szférákhoz – s milyen esztétikai és nem esztétikai értékekből összetett értékstruktúrákat reprezentálnak – az átmeneti formák vagy kifejezetten nem esztétikai tevékenységek. Magyarán: milyen viszonyban áll az építőművészet az építészettel, az iparművészet az ipari formatervezéssel, a művészi irodalom, a zene, a tánc, a film, a képzőművészet az elsősorban más funkciókat betöltő formákkal (pl. szónoklat, mozgalmi induló, reklámgrafika stb.). Végső soron az így nyert kép a teljes esztétikai szféra helyét és (különböző) funkcióit mérné fel társadalmi fejlődésünk jelenének mindenoldalú összefüggésrendszerében.

A fejlett szocialista társadalom főbb jellemző vonásai

A kutatás bázisintézete:
MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete

A kutatást irányító Koordináló Tanács
Elnöke: Nagy László
Titkára: Kristóf Lazo
Tagjai: Erdős Tibor
Halász Sándor
Kahulits László
Kovács Géza
Rottler Ferenc
Sipos Aladár
Szabó Bálint
Szilágyi Sándor

Előszó

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásainak tanulmányozása új feladatot jelent a magyar társadalomtudományi kutatás számára. Amikor hozzáfogtunk az Agitációs és Propaganda Bizottság által kitűzött feladat megvalósításához, a téma kutatásának nem volt előzménye. Mindenekelőtt a kutatói bázist kellett megteremteni; nem voltak olyan kipróbált módszerek, amelyeket alkalmazhattunk volna, s a témához tartozó legfontosabb kérdések sem voltak világosak.

Ugyanakkor azonban támaszkodhattunk azokra a kutatásokra, amelyek társadalmi-gazdasági fejlődésünk perspektíváinak feltárását tűzték célul maguk elé, továbbá természetesen a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásait elemző nemzetközi, mindenekelőtt szovjet tudományos irodalomra.

Hazánkban a fejlett szocializmus viszonyainak kutatása eleve fejlődésünk távlataira, jövőnk megismerésére irányul, s ennyiben: jövőkutatás. Kiindulópontunk azonban az, hogy a mi jövőkutatásunknak nem valamiféle absztrakt modell elkészítésére, felvázolására kell irányulnia, hanem jelen viszonyaink tanulmányozásán kell alapulnia, s a fejlődés tendenciáit komplex kutatásokban kell felismernie. E fejlődési tendenciák értékelése, gyakorlati visszaszorításuk vagy serkentésük mögött azonban minden esetben jelen van a jövő társadalmáról alkotott (bármennyire is vázlatos és elnagyolt) valamilyen kép is. A szocializmusra vonatkoztatva ez a kép nem lehet más, mint olyan társadalom, amely a termelőerők magas színvonalán áll, képes kielégíteni a művelt, közösségi felelősséggel rendelkező emberek alapvető szükségleteit. Felfogásunk szerint a fejlett szocialista társadalom megismerését szolgáló társadalomtudományi kutatásnak napjainkban nem az a legfontosabb feladata, hogy mind részletesebben ábrázolja, minél több részlettel gazdagítsa a jövőnek ezt a képét, hanem hogy világosabbá tegye az ahhoz elvezető tendenciákat, segítsen megalapozni olyan módszereket és létrehozni olyan eszközöket, amelyek segítségével lépésről lépésre közeledünk ehhez a jö-

vőhöz. Belátható, hogy jövőképünk maga is egyedül a hozzá vezető út elméleti és gyakorlati „kitaposása" révén gazdagodhat, részleteződhet, konkretizálódhat, s ez a módszer a legbiztosabb garanciája az utópiák, a valóságtól elrugaszkodó célkitűzések elkerülésének.

E röviden jellemzett álláspont lehetővé tette, hogy létrehozzuk és megerősítsük a fejlett szocializmus tanulmányozásának kutatói bázisát, a kutatásba bekapcsoljuk az MTA, valamint más intézmények társadalomtudományi kutatóhelyeinek, az egyetemi tanszékeknek egy részét. Az általunk képviselt szempont révén ugyanis a társadalmunk konkrét folyamatait tanulmányozó kutatók eredményeiket távlati, perspektivikus nézőpontból tekinthetik át és értékelhetik.

A fejlett szocialista társadalom jellemző vonásainak tanulmányozását szervező és koordináló tématanács munkájában számos kutatóhely vett részt. A zárótanulmány egyes fejezeteinek elkészítéséhez a rendelkezésre álló tudományos irodalmi anyagon kívül 24 résztanulmány készült el.

A fejlett szocialista társadalom kutatásának témaköre jóval szélesebb annál, mint amelyet zárótanulmányunkban érintünk. Itt ugyanis nem foglalkozunk azokkal a jelentős kérdésekkel, amelyeket – éppen fontosságukra való tekintettel – az Agitációs és Propaganda Bizottság középtávú kutatási terve *külön feladatként* jelölt meg, így például a társadalmi struktúra, a szocialista demokrácia, az életmód, a tudat, az oktatás stb. problémáival. A kutatási program megvalósítása során szerzett tapasztalatunk az, hogy e korlátozás ellenére is túlzottan széles körben kezdtünk hozzá a vizsgálathoz, s a továbbhaladás – a kutatás elmélyítése, az eredmények megalapozottabbá tétele érdekében – a jövőben szükségképpen a vizsgálandó témakörök még további erőteljesebb leszűkítésével valósítható meg.

A kutatási programot kialakító tématanács a tartalmi munkát elsősorban az egyes tanulmányok megvitatásával segítette. A kutatás gyakorlati szervezését és irányítását a Társadalomtudományi Intézet végezte.

I. Bevezetés

A szocializmus alapjainak megteremtését követően gyors ütemben bontakoztak ki az új, szocialista társadalom fejlődésének alapvető tendenciái: a falu és a mezőgazdasági termelés gyökeres átalakulása, az ipari termelés színvonalának emelkedése, általában a munka termelékenységének növekedése. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan mélyreható változások zajlottak le társadalmunk osztály- és rétegszerkezetében, a különböző társadalmi csoportok életfeltételeiben és életmódjában. Ez a fejlődés nem csupán következménye a szocializmus alapjai létrejöttének, hanem egyúttal maga is nélkülözhetetlen feltétele az alapok megszilárdulásának. Vagyis azt mondhatjuk, hogy hazánkban mint egységes társadalmi rendszer létrejött a szocializmus, amely természetesen maga is *fejlődő* rendszer, s nem pedig állapot. A szocializmus egy hosszú történelmi időszakot magában foglaló, különböző fejlődési periódusokat tartalmazó társadalmi rendszer.

A szocializmus alapjainak megteremtését követően Magyarországon – csakúgy, mint az európai szocialista országok mindegyikében – mind határozottabban bontakoztak ki a szocialista fejlődés újabb szakaszának jellegzetességei. A megszilárdult szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok között gyors ütemben jöttek létre az intenzív fejlődés feltételei: a termelésben az extenzív fejlődés forrásainak elapadása, a minőség és a hatékonyság növekvő fontossága az élet minden területén, a szakképzettség, az oktatás, az életmód egyre fontosabb szerepe a közéletben és a termelőtevékenységben.

1. A FEJLETT SZOCIALIZMUS KONCEPCIÓJÁNAK KIALAKULÁSA

A szocializmus alapjainak megteremtését és megszilárdítását követően mind Magyarországon, mind pedig az európai szocialista országok többségében szükségessé vált a szocialista építés újabb, táv-

lati programjának részletes kidolgozása. Az egyes országok kommunista pártjai összegezték és elemezték a szocialista építőmunka eddigi tapasztalatait, és erre alapozva kidolgozták a továbblépés útját. Az európai szocialista országokban ezekben az években napirendre került a gazdaságirányítási rendszer módosítása, amely szélesebb értelemben kihatott a társadalmi-gazdasági szféra egyéb területeire is. A gazdaságirányítás átalakítására kidolgozott elvek fokozatosan érvényesültek a szocialista gazdaság és tervezés rendszerében.

A hatvanas évek elején készült prognózisok egyik sajátos vonása az, hogy az addig elért eredmények hatása alatt számos vonatkozásban túlbecsülik a gazdasági és a társadalmi fejlődés lehetőségeit. A hetvenes években azonban a megszerzett gyakorlati tapasztalatok hozzásegítik a kommunista pártokat a feltételekhez, a lehetőségekhez reálisabban kötődő konkrét célkitűzések kimunkálásához.

E tapasztalatok a fejlődési ütem tekintetében ugyan módosítólag hatottak – különösen a hetvenes évtized második felében –, azonban egyidejűleg megerősítették azt a megállapítást, hogy a szocialista országok fejlődésük új, minőségileg magasabb fokára érkeztek el.

A tapasztalatok felhasználásával az európai szocialista országokban 1971–1975 között megtartott pártkongresszusok a fejlett szocialista társadalom kibontakoztatásának a szakaszát – továbbra is eltérő terminológia használatával, nagyjából azonban azonos tartalommal – egyértelműen a társadalmi fejlődés hosszabb – egyes megfogalmazások szerint több ötéves tervet magában foglaló – történelmi időszakának tekintik. A fejlett szocialista társadalom kibontakoztatásának pártprogramjait a testvérpártok 1971–1976 között megtartott kongresszusai fogadják el. Így a Bolgár Kommunista Párt X. kongresszusa (1971. július) megállapítja: „A bolgár nép... sikeresen építi a fejlett szocialista társadalmat." A CSKP XIV. kongresszusa (1971. május) deklarálja a szocialista építés új szakaszát, majd az NSZEP XV. kongresszusa (1976. június) megfogalmazza, hogy az NDK-ban áttértek a fejlett szocialista társadalom felépítésére. Ugyancsak ezt a feladatot fogalmazza meg a LEMP VI. kongresszusa (1974. november).

Az egyes pártok kongresszusi és egyéb dokumentumai nem tűzik ki célul a fejlett szocialista társadalom jellemző vonásainak, kritériumainak részletes tárgyalását. A szocializmus építésének eddigi tapasztalatai alapján megállapítják azonban, hogy: *a)* a szocialista társadalom fejlődésének különböző szakaszai alakulhatnak és alakulnak ki a jövőben is. *b)* A fejlett szocialista társadalom építése és kiteljesedése egy hosszabb történelmi időszakot fog át, amelyben a

korábbi időszakhoz képest változik a fejlődés jellege, továbbá olyan bonyolult feladatok kerülnek megoldásra, mint a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a megteremtése, az össznépi tulajdon kialakítása, a társadalmi osztályok és rétegek, a város és a falu, a fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek megszüntetése, az életszínvonal további emelkedése, a kollektivizmusra épülő erkölcs és szocialista életmód széleskörűvé tétele. Ezáltal a fejlett szocialista társadalomban fokozatosan létrejönnek a kommunizmusba való közvetlen átmenet társadalmi-gazdasági előfeltételei.

Ennek alapján a fejlett szocializmus felépítését meghirdető pártdokumentumokban a szocializmus fejlett szakasza mint távlati program szerepel. Egyedül az SZKP XXIV. kongresszusának dokumentumai szólnak a fejlett szocialista társadalomról mint megvalósított fejlődési periódusról. A fejlett szocializmus sajátosságainak jellemzésében azonban az SZKP kongresszusai sem vállalkoznak részletes elemzésre.

A „fejlett szocializmus" koncepciója az SZKP XXIII. és XXIV. kongresszusa közötti időben született meg. Előtörténete magában foglalja az SZKP XXII. kongresszusának azt a megállapítását, hogy a Szovjetunióban napirendre került a kommunizmusra való közvetlen áttérés, magának a kommunizmusnak a megvalósítása. „A munkásosztály és kommunista pártja harca során három világtörténelmi szakaszon megy keresztül: megdönti a kizsákmányolók uralmát és megteremti a proletárdiktatúrát; felépíti a szocializmust; megteremti a kommunista társadalmat. Az első két szakaszt pártunk és népünk már maga mögött hagyta" – mondja ki az SZKP XXII. kongresszusa. A kommunizmus anyagi, technikai alapjainak létrehozását a kongresszus az 1980-as évek elejére, az Egyesült Államok ipari termelésének meghaladását pedig az 1970-es évek elejére tűzte ki.

Ezeket a célkitűzéseket a Szovjetunió igen gyors fejlődési üteme alapozta meg. A hatvanas évek végén azonban ez a fejlődési ütem valamelyest mérséklődött, ugyanakkor megélénkült a fejlett tőkésországok gazdasága. Ily módon világossá vált, hogy egyfelől a legfejlettebb tőkésország ipari termelésének túlszárnyalására az 1961-ben kitűzött tízéves időtartam nem kellően megalapozott, továbbá, hogy a kommunizmusra való áttérés egy, az előzetesen számítottnál jóval hosszabb időszakot igényel, illetve a kommunizmusra való közvetlen áttérés feltételei csak hosszabb időszak alatt teremthetők meg. A meghirdetett tízéves periódus lejártakor és a húszéves program félidejében, 1971-ben, az SZKP XXIV. kongresszusa, az addigi fejlődés eredményét összegezve végül is azt a következtetést vonta le, hogy a Szovjetunióban a fejlett szocialista társadalom megvalósítá-

sával egy olyan átmeneti fejlődési szakasz alakult ki, amelyben kiteljesednek a szocializmus jellemző vonásai, és fokozatosan létrejönnek a kommunizmushoz való közvetlen átmenet előfeltételei.

A Szovjetunióban a XXII. kongresszus óta jelentős eredmények születtek a gazdaság és a társadalom minden területén; az elmúlt időszakban a fejlődés újszerű sajátosságai és feladatai bontakoztak ki. Ebben az értelemben a fejlett szocializmus koncepciója a fejlődésnek ezt az új szakaszát is jelöli, a szocialista építés legújabb tapasztalatait foglalja össze.

2. A FEJLETT SZOCIALIZMUS SAJÁTOSSÁGAIRÓL, KRITÉRIUMAIRÓL A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÁSBAN KIALAKULT FŐBB ÁLLÁSPONTOK

A társadalomtudományok a hetvenes évek elejétől fokozódó figyelmet fordítottak a fejlett szocializmus tanulmányozására – főként a Szovjetunióban és az NDK-ban. Hazánkban csupán a hetvenes évek közepe óta jelent meg – kevés számú – kísérlet a fejlett szocializmus tudományos vizsgálatára.

Az eddigi vizsgálatok összességükben kevés eredményt hoztak, főképpen, mert egyfelől feldolgozatlan maradt az a történelmi-politikai helyzet, amelyben a fejlett szocializmus koncepciója kialakult, s – ezzel is összefüggésben – másfelől a társadalomtudományi irodalom meglehetősen elvont-általános szinten tárgyalja a fejlett szocializmus kérdéseit.

A társadalomtudományoknak a fejlett szocializmus tanulmányozásában elért eddigi legfontosabb eredménye két problémakör előtérbe kerülése. *Először:* a társadalmi fejlettség komplex jellegének vizsgálata, *másodszor:* a fejlődés szakaszosságának tanulmányozása. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy e kérdésben a marxista társadalomtudományokban egységes álláspontok bontakoztak volna ki. A különböző felfogások egyrészt érintik azt, hogy valójában miben áll a szocializmus jelenlegi valóságának fejlett mivolta, s ezzel összefüggésben hogyan, milyen viszonyítási rendszerekben jellemezhető a fejlettségi szint. A fejlett szocializmusra vonatkozó különböző felfogások, jellegzetességeik alapján, három csoportba sorolhatók:

a) Az első csoportba sorolhatjuk azokat a nézeteket, amelyek a fejlett szocializmus szakaszát a szocializmus építésének általános menetén belül meghatározott *fejlettségi kritériumok* alapján kívánják elhatárolni. E felfogás főbb sajátosságai a következőkben foglalha-

tók össze: minden társadalom alapvető meghatározó eleme a gazdaság, így a szocializmus fejlettségi fokainak megkülönböztetésében is meghatározónak kell tekinteni a gazdasági fejlettség elért színvonalát. A gazdaság mellett ugyanakkor valamely társadalom fejlettségének mindenkori állapotát egyéb fejlettségi mutatók sokasága, rendszere jellemzi, amely mutatók a gazdasági fejlettség elért színvonala alapján, de azon túlmenően jelzik az életszínvonal, az életmód, az oktatás-képzés, a kulturális-egészségügyi ellátottság adott állapotát s még ezen kívül esetleg a tevékenység különböző feltételeit is (társadalmi-politikai demokrácia stb.). A szóban forgó kritériumrendszer főbb elemei:

A fejlett szocializmus anyagi-technikai bázisa, vagyis a termelőerőknek azok a dologi elemei, amelyek szignifikánsan jelölik a fejlődés különböző szakaszait. Ezen belül mint a fejlett szocializmus jellemzője szerepel a gépi munka, a nagyüzemi termelés jelentős túlsúlya, a tudományos-technikai forradalom egyes vonásainak, illetve előfeltételeinek kialakulása, a termelés mélyreható szakosítása és kooperációja, a nemzeti termelőerők fejlődése mellett a nemzetközi munkamegosztás és kooperáció kibontakozása, vagyis a termelőerők olyan mennyiségi és minőségi fejlettségének kialakulása, amely lehetővé teszi az egyes országok fokozódó részvételét a világgazdaság rendszerében. A munka termelékenységére vonatkozó kritérium az, hogy a főbb termelési ágak, mindenekelőtt az ipar és a mezőgazdaság közötti korábbi nagymértékű aránytalanságok jelentősen csökkenjenek vagy kiegyenlítődjenek a mezőgazdasági termelés ipari jellegének fejlődésével, a kemizálással és a biológia legújabb eredményeinek alkalmazása révén.

A fejlett szocializmus gazdasági rendszerében döntő szerepük van a termelési eszközök társadalmi tulajdonának. Olyan gazdasági mechanizmus működik, amely szervesen összekapcsolja a központi tervezést és irányítást a közvetlen demokrácia különböző formáival, mindenekelőtt az üzemi demokrácia kiszélesítésével. Az elosztás területén tovább növekszik az elosztás szocialista elve: „mindenkinek munkája szerint". Fokozatosan megszűnik az alapvető létfeltételek (táplálkozás, ruházat, lakás) szűkössége, s a létfeltételek, valamint a jövedelmi viszonyok differenciái a végzett munka mennyisége és minősége mentén alakulnak ki. Legalábbis jelentősen csökken a különböző társadalmi rétegekbe tartozó szülők gyerekeinek esélyegyenlőtlensége.

A fejlett szocialista társadalom szociális struktúrájának főbb kritériumai között szerepel az osztálykülönbségek fokozatos csökkenése, a különböző társadalmi csoportok átrendeződése: jelentősen csök-

ken a parasztság és a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számaránya, viszont a munkásosztály, az alkalmazottak létszáma, valamint a különböző értelmiségi rétegek létszáma emelkedik. Az osztályok és a különböző társadalmi rétegek közelednek egymáshoz.

A politikai rendszert a fejlett szocializmus időszakában a munkásosztály hatalma és a párt vezető szerepe jellemzi, továbbá egyre fontosabbá válnak a szocialista demokrácia fejlesztésének feladatai. Ez feltételezi a képviseleti és a közvetlen demokrácia különböző formáinak tökéletesítését, hogy biztosítani tudják a tömegek részvételét a döntések előkészítésében és megvalósításában.

A szocialista társadalomnak e fontosabb kritériumokkal való jellemzése számos megoldatlan problémát tartalmaz, melyek egy része főként a társadalomtudományok jelenlegi állapotával függ össze, más részük azonban főként más természetű. Elsősorban a társadalomtudományok jelenlegi színvonalával, mérési eszközeinek tökéletlenségével függ össze, hogy napjainkban rendkívül nehéz, sok esetben pedig lehetetlen a fejlettségi színvonalat szabatosan (különösképpen pedig kvantifikálva) meghatározni a társadalmi élet különböző területein. Míg például viszonylag megbízható (bár vita tárgyát képező) módszerekkel mérhető a gazdasági fejlettség (s a vitáktól várható e módszerek további tökéletesítése), vagy állapítható meg a társadalmi csoportok közötti egyenlőtlenség, a társadalomtudományok jelenlegi fejlettségi szintjén kevésbé tudják megoldani például az életmód fejlettségi szintjének mérését, s közvetlenül a legkevésvé mérhetők a munkásosztály hatalmának, a szocialista demokráciának a szintjei, fokozatai.

b) A fejlett szocializmusra vonatkozó koncepciók egy részének kiindulópontját a következő általános megállapítás alkotja: amennyiben valamely társadalmi formán belül különböző periódusok alakulnak ki, úgy ezeket a periódusokat meghatározható specifikus törvények jellemzik, illetve az egész társadalmi formára jellemző törvények e periódusokon belül specifikus módon jutnak érvényre. A társadalomtudományi kutatás feladata, hogy feltárja ezeket a törvényeket, illetve érvényre jutásuk specifikus módjait. E felfogás szerint tehát *a fejlett szocializmusról meghatározott specifikus törvényszerűségek megjelenésével beszélhetünk,* illetve olyan törvényszerűségek megszűnése esetén, amelyek kizárólag a szocializmus fejlődésének korábbi szakaszaira jellemzőek.

E specifikus törvények a kutatás jelenlegi állapota szerint az alábbiak:

A komplexitás törvényének tartalma az, hogy a fejlett szocializmus időszakában a társadalom különböző részterületének és rész-

folyamatainak növekvő és szoros kölcsönhatása eredményeként e részterületek változásai és folyamatai kihatnak a társadalom életének egészére. Következésképpen a tervezésben, a társadalmi-politikai gyakorlatban egyre nagyobb figyelmet kell fordítani e kölcsönhatásokra. A komplexitás törvényének érvényesülését mutatja – e felfogás szerint – az, hogy egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a fejlődési arányok, a gazdasági egyensúly kérdései: a különböző területek arányos fejlődése nagyobb fontosságú, mint valamely részterület abszolút fejlettsége. Ezáltal lezárul a szocializmus építésének az a fejlődési periódusa, melynek az a jellemzője, hogy a „döntő láncszem" kiemelésével adhattunk újabb és újabb lendületet a szocialista társadalom fejlődésének. A komplexitás törvényének érvényesülése alapozza meg azt is, hogy a szocialista társadalom tudományos elemzésében egyre nagyobb szerepet kapnak a komplex módszerek, a társadalomtudományi ágak közötti együttműködés. A komplexitás értelmezése ily módon egymástól többnyire el nem választott kettős jelleget mutat: egyfelől mint a fejlett szocialista társadalom viszonyainak egyneműségét, viszonylagos homogenitását jelenti, másfelől pedig annak megfogalmazását, hogy a szocialista társadalom – csakúgy, mint más társadalmi rendszerek – totalitást képez. A kutatás feladata ez esetben annak a konkrét totalitásnak (komplex rendszernek) az elemzése, amely nem más, mint a szocialista társadalom.

A fejlett szocializmust jellemző új törvények másik csoportja a fejlődés intenzív jellegének kialakulásával és meghatározóvá válásával függ össze. A társadalmi termelés bővítésének újszerű jellege messze túlmutat a közvetlen anyagi termelés szféráján, bár elsősorban itt fejlődik ki. A termelőerők struktúrájában és fejlettségi színvonalában végbemenő változások megkövetelik a tudományos-technikai forradalom kibontakozását, ezzel párhuzamosan a tudomány, az oktatás, a kultúra magas fokú fejlettségét és gyors ütemű fejlesztését, a tudományos eredmények alkalmazási feltételeinek biztosítását. A társadalmi termelés szerkezetének átalakítása, korszerűsítése, a progresszív, „húzó" ágazatok arányának, súlyának növekedése mellett az intenzív szakasz magában foglalja a meglevő, többé-kevésbé stabil, az egyáltalán nem vagy csak kis mértékben bővíthető munkaerő képzettségi, műveltségi színvonalának állandó emelését.

A hetvenes évek elejéig e koncepción belül az intenzív fejlődési szakasz fontos jellemzője volt a fejlődés dinamizmusának növekedése is, az évtized közepére bekövetkező dinamizmuscsökkenés azonban ahhoz vezetett, hogy az intenzív szakasz egyéb jellemzői kö-

zött mind kisebb súllyal szerepeltek a fejlődés dinamikájának kérdései, ma pedig immár teljességgel külön problémaként kerül tárgyalásra. Viszont egyre fontosabb szerepet kapnak a termelékenység és a hatékonyság kérdései, társadalmi összefüggései a koncepción belül, csakúgy, mint a minőségi munka kérdései, s ezzel összefüggésben különösképpen az ösztönzési rendszer problémái.

A fejlett szocializmust jellemző új vonások közé tartozik – a szóban forgó felfogásnak megfelelően – az, hogy a szocialista társadalom fejlődésének ebben a szakaszában fokozatosan eltűnnek a „kapitalizmus anyajegyei". E nem egészen tisztázott megjelöléssel Marxnak „A gothai program kritikája" című művére történik utalás, amely szerint a kialakuló, születő szocialista társadalom magán viseli azon tőkés társadalom sokféle vonását, amelyből keletkezik. Az itt jellemzett álláspont a marxi gondolatot folytatva feltételezi, hogy a saját alapjain fejlődő szocialista társadalomban eltűnnek ezek az anyajegyek, s a meghatározó vonások, törvényszerűségek, jelenségek immár nem tekinthetők a múlt örökségeiként, jellemzőiként. Ez egyúttal világosan elutasítja azt az álláspontot, amely különösen a kedvezőtlen, visszás jelenségeket, tendenciákat egyszerűen a múlt örökségeként jellemzi, s ezzel a problémákat lényegében ideológiai síkra tolja át. A fejlett szocializmus viszonyai között eszerint ezzel szemben inkább fordítva áll a helyzet: az ideológiai téren jelentkező negatív jelenségeket nem önmagából az ideológiából, például a burzsoá ideológia hatásának érvényesüléséből érthetjük meg, hanem ennek a hatásnak a magyarázatát is a szocializmus építésének konkrét viszonyai, problémái adják meg.

A főbb vonalaiban imént jellemzett koncepció a szocialista társadalmi viszonyok mélyebbre hatoló vizsgálatát feltételezi és igényli, mint a kritériumokkal operáló nézetek. E koncepció eddigi tudományos eredményét abban összegezhetjük, hogy egyfelől sikerült kimutatnia: a szocializmus alapjainak megteremtését követően új tendenciák, törvényszerűségek jelennek meg a szocialista társadalomban, a korábban ható törvényszerűségek közül pedig egyesek megszűnnek működni, másoknak pedig megváltozik a hatásmechanizmusa, jellege, de magán a szocialista társadalmon belüli fejlődési szakaszok megállapítására ezek az eredmények még nem adnak elegendő alapot. Ezért történhet meg, hogy a szóban forgó sajátosságok egyes felfogások szerint a fejlett szocializmus *építésének időszakát*, más nézetek szerint pedig magát *a fejlett szocializmus időszakát* jellemzik. Példaként említhetjük a fejlődés intenzív szakaszáról kialakított nézetek különbségeit: az európai szocialista országok irodalmának nagy többsége az intenzív fejlődés szakaszát mint aktuá-

lis és megvalósuló, a demográfiai helyzet és a társadalmi-gazdasági fejlődés kölcsönhatására kialakuló fejlődési periódust fogja fel. Más nézetek szerint azonban a fejlődés intenzív jellegének kibontakozása egyértelműen a fejlett szocialista társadalom jellemzője.

c) A fejlett szocializmus koncepcióinak egy része az eddigiektől eltérően abból indul ki, hogy a fejlettség olyan viszony, amely csupán nemzetközi, világgazdasági méretekben, s ezért szükségképpen a két társadalmi rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus egymáshoz való viszonyában értelmezhető. E felfogás eredete a marxizmus klasszikusaiig vezethető vissza: Marx és Engels a szocializmust, mint a kommunizmus első fázisát, a tőkés társadalmat követő, azt meghaladó társadalmi formaként jellemzi. Vagyis *egyetemes társadalmi rendszerként*. Lenin ebből kiindulva nélkülözhetetlennek tartotta a szocializmus felépítéséhez a legfejlettebb tőkésországokét meghaladó termelékenységi színvonal elérését. Egyébként fontos megjegyezni, hogy az 1960-as évek elején-közepén a különböző nemzeti és nemzetközi pártdokumentumokban esetlegesen fel-felbukkanó fejlett szocializmus megjelölés (amely még nem konceptualizált szinonímája a megvalósult szocializmus egy fejlettségi stádiuma jellemzésének) úgyszintén a fejlett tőkésországok gazdasági színvonalának elérését és meghaladását tekintette legfontosabb tényezőnek. Kétségtelen azonban, hogy a fejlettségnek (pontosabban a gazdasági fejlettségnek) az ezekben a dokumentumokban és nyilatkozatokban képviselt felfogása egyrészt alapvetően mennyiségi szemléletű volt, termékmennyiségekkel számolt, másrészt, részben éppen ezért a tőkésországok fejlettségi szintjének elérését és túlszárnyalását a közeljövőben – legfeljebb húszéves távlatban – elképzelhetőnek tartotta. A hatékonyság és a minőségi elemek bekapcsolása, valamint annak felismerése, hogy az infrastruktúra és a nem termelő ágazatok fejlettsége fokozódó mértékben válik gátjává a fejlődési ütem gyorsításának és fenntartásának, együttesen azonban arra az eredményre vezetett, hogy a szocialista országok és a fejlett tőkésországok közötti fejlettségi különbség a korábban számítottnál jóval nagyobb, továbbá a „fejlettségi rés" szűkítése a vártnál jóval nehezebb és egyre bonyolultabb feladatot jelent.

A fejlett tőkésországok színvonalának elérése és meghaladása ezért e koncepció pontosabb megfogalmazása szerint összetett, a termelés mennyiségi és minőségi elemeit, a fogyasztás méreteit, jellegét és formáit, a nem termelő ágazatokat magában foglaló bonyolult folyamat, amelyet csak ezek jellemzésére alkalmas mutatórendszer révén lehetséges tudományosan meghatározni.

A szocialista országok fejlődési ütemének az elmúlt fél évtizedben

bekövetkező fokozatos csökkenése, a belső gazdasági problémák megnövekedése kedvezett annak – sőt, bizonyos fokig kiváltó oka is volt –, hogy a szóban forgó koncepció ugyanebben az időben fokozatosan háttérbe szorult a fejlett tőkésországokban lezajlott gazdasági válság ellenére is. A fejlettségnek az eddig kidolgozott komplexebb mutatói, valamint a szocialista országok fejlődési ütemének e mutatókkal való jellemzése ugyanis ahhoz a megállapításhoz vezet, hogy az elkövetkező egy-két évtizedben aligha várható, hogy a szocialista országok fejlődésükben behozzák a fejlett tőkésországok jelenlegi előnyét. Más szóval e koncepció végül is arra a következtetésre vezet, hogy a fejlett szocializmus felépítése a pártdokumentumokban szereplő 15–20 éves időszak alatt nem valósítható meg fejlődésünk jelenlegi ütemének jelentős meggyorsítása nélkül.

A koncepciónak e végkövetkeztetése tudományos fórumokon csak közvetve kap hangot, maga a koncepció azonban a kutatások egy részében határozottan érvényesül. Eszerint olyan viszonyok között, amikor a kapitalizmus és a szocializmus mint két antagonisztikus társadalmi forma egymás mellett, ugyanakkor egymást kizárva létezik és fejlődik, s amikor a gazdasági fejlettség tekintetében a világ országainak három csoportja (fejlett, közepesen fejlett és fejlődő) különböztethető meg, a fejlett szocialista társadalom csak a fejlett tőkésországokkal való viszonyban értelmezhető.

Összegezve a fejlett szocializmusra vonatkozó koncepciókkal kapcsolatos elemzésünket megállapíthatjuk, hogy a társadalomtudományi kutatásban lezáródóban van az az időszak, amikor a kutatás célja különböző kritériumok megállapítása avégett, hogy határozott választóvonalat húzhasson a szocialista társadalom különböző fejlődési periódusai között. A jelenlegi időszakban mind határozottabban kirajzolódnak a fejlett szocializmusra vonatkozó nézetek koncepcionális differenciái. Ez nem csupán azzal jár, hogy úgy tűnik: korábbi tudásunk is relativizálódik, bizonytalanná válik, hanem azt a pozitív eredményt is magában foglalja, hogy a társadalomtudományok egyre sokoldalúbb képet adnak fejlődésünk jelenéről és perspektíváiról, a mai valóság és a jövő perspektíváinak összefüggéseiről, dialektikájáról. Az eddig folytatott kutatások megállapították, hogy a szocializmus alapjainak megteremtését követően az európai szocialista országok többségében valóban a fejlődés új szakasza bontakozott és bontakozik ki. Ezért a kutatásnak a jövőben elsősorban fejlődésünk kibontakozóban levő jelenlegi szakaszára, jellegzetességeinek megismerésére és távlati célkitűzéseink kidolgozásának megalapozására kell koncentrálnia.

II. A szocialista társadalom termelőerőinek fejlődési tendenciáiról

A szocializmus alapjainak megteremtése időszakában, majd azt követően, hazánkban gyorsan fejlődött a társadalom anyagi-technikai bázisa. Az ipari termelés 1950–1978 között több mint nyolcszorosára, az építőipari termelés közel hétszeresére emelkedett. Megkétszereződött a mezőgazdaság bruttó termelése. Számottevően emelkedett a munka termelékenysége. Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó ipari termelés négyszeresére nőtt. Hasonló nagyságrendben emelkedett az egy mezőgazdasági keresőre jutó bruttó mezőgazdasági termelés is. Az egy építőipari fizikai foglalkozású dolgozóra jutó termelés pedig 2,8-szerese az 1950. évinek. Ugyanakkor ez a számottevő fejlődés nem volt egyenletes: megtorpanások, egyes években visszaesések kísérték. A fejlődésünk nemzetközi összehasonlító vizsgálatai azt mutatják, hogy a termelékenység színvonalában és ütemében a nemzetközi mezőny végén helyezkedünk el, és a lemaradás az idők folyamán nem csökkent, hanem növekedett. A 28 év termelékenységének átlagos növekedése az iparban 5,1 százalék, az építőiparban pedig 3,8 százalék. Ezen belül a szóródás igen széles. Az iparra vonatkozóan a vizsgált 28 év egynegyedében (7 évben) a minimálisan kívánatos 5–6 százalékos fejlődési ütem alatt maradtunk. Ezen belül négy olyan év volt, amikor a termelékenység csökkent, illetve stagnált. Az építőiparban pedig 15 olyan év volt, amikor a termelékenység növekedése nem érte el az 5 százalékot, és három olyan év, ahol ez a mutató csökkent. Az elmaradás fő oka a gépesítés alacsony színvonalában, a gépek elöregedésében, illetve a kisegítő tevékenységben foglalkoztatottak magas arányában rejlik. Alacsony a munka- és üzemszervezés, valamint a vezetés színvonala, nem kielégítő az üzemi légkör, a munka kulturáltsága stb.

Egyes területeken fejlődésünk a hetvenes években felgyorsult. Így a szocialista iparban az egy foglalkoztatottra jutó termelés 1970–1978 között évi átlagban 6,1 százalékkal emelkedett. Elért eredményeink között kell kiemelnünk a szabad munkaerőforrás megszűnését, a gépesítés elterjedését, az alkalmazott technika szín-

vonalának emelkedését, valamint újabban a tudomány eredményeinek növekvő felhasználását és a munka szervezettségének bizonyos mérvű javulását. Bár termelési áganként, területenként, gazdálkodási egységenként az alkalmazott termelőerő jelentős színvonalkülönbsége jellemző, e polarizáltságon belül növekszik a modern technika, a tudományos ismeretek alkalmazásának, a képzett munkaerőnek a felhasználása. A legfejlettebb területeken fokozatosan létrejönnek a *tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazási lehetőségei*, illetőleg magának a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának *előfeltételei*. A szocialista társadalom anyagi-technikai bázisa továbbfejlődésének perspektivikus hazai feladatai közül részletesebben a tudományos-technikai forradalommal, valamint a munkaerőhelyzettel foglalkozunk.

1. A TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI FORRADALOM, HATÁSA ÉS PERSPEKTÍVÁI

A TTF-ről hazánkban folytatott tudományos viták, valamint a világszerte zajló polémia ez idő szerint ugyan nem teszi lehetővé a tudományos-technikai forradalom folyamatának részletes jellemzését, de azt igen, hogy a marxista kutatások legfontosabb eredményeit felhasználva pontosabban megjelöljük a szocializmus termelőerői fejlődésének egyes perspektivikus irányait. Mindenekelőtt a TTF nem csupán a tudomány és a technika magas fokú fejlettségét jelenti, hanem egyfajta szintézisük létrejöttét, az ehhez tartozó intézményrendszerekkel és társadalmi feltételekkel együtt. A tudományos-technikai forradalom tehát nem egyszerűen a termelőerők ugrásszerű fejlődésének megjelölésére szolgáló kifejezés, hanem a marxista felfogás szerint a termelőerőkkel összekapcsolódó termelési viszonyok, felépítményi viszonyok minőségi megváltozását is tartalmazza. Marx a kapitalizmus termelőerőinek fejlődésére vonatkozóan a ma tudományos-technikai forradalomnak nevezett egyes jelenségeket összefoglalva (a termelés automatizációja, mint a tőkés viszonyok között fejlődő technika szükségszerű eredménye, a megismert természeti erők tudatos alkalmazása a termelésben a munkaerő helyett, a tudomány mint általános termelőerő kifejlődése és gyakorlati termelő felhasználása) megállapítja: azzal, hogy e folyamatok alapján a munkás kilép a közvetlen termelő folyamatból és a termelés irányítójává válik, e folyamat mellé áll. Ilyen viszonyok fennállása esetén gyakorlatilag bizonyosodik be a tőkés termelési viszonyok egészének túlhaladottsága, mert e viszonyok egy megha-

tározott ponton össztársadalmi méretekben válnak a tudományos-technikai forradalom feljődésének gátjaivá. Az eddigi viták egyik eredménye, hogy akár kibővítjük a tudományos-technikai forradalom fogalmát oly módon, hogy belefoglaljuk a vele összekapcsolódó termelési viszonyokat, elemeket is, akár úgy járunk el, hogy részletesen elemezzük a TTF és a termelési viszonyok, valamint a társadalmi felépítmény interdependenciáját, s ily módon közvetlenül szűk értelemben kezeljük a TTF fogalmát, minden esetben elégtelen eljárásmód, ha a tudományos-technikai forradalmat kizárólag csak a termelőerők szintjén és még problematikusabb, ha csupán a termelési eszközökre vonatkoztatva tesszük a vizsgálat tárgyává.

A TTF a szocialista társadalom viszonyai között is a termelési viszonyok folyamatos változását, a tudomány és a termelés intézményrendszerének alakítását, az oktatás-képzés rendszerének továbbfejlesztését feltételezi.

Bármilyen viharos gyorsasággal bonatkozik is ki a tudományos-technikai forradalom, várhatóan mégsem egyidejűleg zajlik majd le a termelés, illetőleg a tudomány valamennyi területén. A TTF ugyanis előfeltételezi mind a termelés, mind pedig a tudomány fejlettségének meghatározott magas színvonalát. A jelenlegi fejlődési tendenciák azonban azt mutatják, hogy e meghatározott, a TTF előfeltételeit jelentő szint a termelés és a tudomány különböző területein és ágaiban nem egyidejűleg alakul ki, s a szocialista fejlődést a jövőben is a különböző területek eltérő fejlettségi szintje fogja jellemezni. Ilyen viszonyok között csak fokozatosan, elsősorban az alkalmazott (fejlesztő és technológiai) kutatási és a viszonylag magasan fejlett termelési területeken bontakozhatnak ki a tudomány és a termelés összekapcsolódásának különböző formái.

Jelenleg hazánkban alapvetően a tudomány és a termelés szétválasztottsága jellemző, kapcsolatuk eddig kialakult és lassan bővülő, fejlődő formái e szétválasztottságon belül működnek. Ilyenek: a termelőüzemek által a kutatóhelyeknek kiadott konkrét megbízatások, kutatási feladatok, a termelőüzemek, intézmények keretein belül létrejött kutatói bázisok, intézetek, valamely kutatóhely és vállalat, intézmény által közösen létrehozott kutató-fejlesztő csoportok stb. A tudományos-technikai forradalom kibontakozásának előfeltételei a mi viszonyaink között ezekben az átmeneti formákban jelennek meg, s a szocializmus anyagi-technikai bázisának további fejlődése során jelentőségük várhatóan tovább növekedik.

A tudományos-technikai forradalom sajátosságai tudományos elemzésének további tanulsága, hogy határozottan meg kell különböztetnünk két egymással szoros kölcsönhatásban levő, de a fejlődés

különböző fokozatait jelentő folyamatot: egyfelől a tudományos-technikai forradalom vívmányainak alkalmazását, felhasználását, másfelől magát a tudományos-technikai forradalmat mint a tudomány és a termelés kapcsolatának egy meghatározott rendszerét. Ez utóbbinak a legfontosabb sajátossága, hogy miközben a termelési folyamat növekvő mértékben a tudományos eredmények alkalmazásává válik, s egyre inkább a tudomány befolyása, irányítása alá kerül, maga a tudomány célkitűzéseit, fejlődési irányait növekvő mértékben az ily módon átalakuló termelési folyamat határozza meg. E bonyolult folyamatban átalakul mind a termelés, mind a tudomány: olyan egységes rendszert alkot, amely egyaránt meghatározza a tudományos ismeretek bővülésének irányait, tendenciáit, a termelés ütemét s jellegét. Ennek az egységnek a meghatározóvá válása, alapvető társadalmi feltételeinek kialakulása és megszilárdulása már a kommunizmus perspektíváit idézi elénk, s jelenleg a legfejlettebb tőkésországokban és itt is legfeljebb szűk szférában, az egyes termelési ágakon belüli keskeny, bár szélesedő sávban jelentkezik. A tudományos kutatás ma még nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy hosszabb távon milyen hatást gyakorol a TTF kiszélesedése a legfejlettebb tőkésországok társadalmi viszonyaira, egyáltalán tőkés viszonyok között lehetséges-e és milyen mértékig a tudományos-technikai forradalom széles körű kibontakoztatása a termelésben és a tudományban. Az eddig végzett kutatások alapján azonban kétségkívül megállapítható, hogy már ez a korlátozott területen lezajló TTF is jelentősen átalakítja a fejlett tőkésországok gazdaságát, s a világpiacon jelentős előnyökkel jár számukra.

Bár a tudomány és a technika újszerű kapcsolatai alapján létrejött licencek, know-how-k és a TTF egyéb produktumai csak meghatározott fejlettségi szinten, de a tudomány és a termelés kapcsolatának „hagyományos" formái mellett is felhasználhatók, vagyis másképpen fogalmazva: *a TTF eredményeinek felhasználása önmagában még nem jelenti a tudományos-technikai forradalom kibontakozását a felhasználó ágazatban vagy országban,* habár kétségkívül összefügg a fejlettség egy meghatározott, a tudományos-technikai forradalmat megelőző fokával. Hazánk gazdaságának jelenlegi fejlődési stádiuma azzal jellemezhető, hogy egyre szélesebb területeken alakulnak ki a tudományos-technikai fejlődés eredményeinek felhasználásához, továbbá a más módon létrejött újítások, találmányok, eljárások alkalmazásához szükséges feltételek. Ezek további alakítása a TTF magyarországi kibontakoztatásának legközelebbi előfeltétele, egyúttal gazdasági fejlődésünk egészének egyik legfontosabb láncszeme.

Jelenlegi fejlődésünk egyik ellentmondása abból fakad, hogy miközben a termelés egyes ágazataiban működő termelőerők fokozatosan megteremtik a TTF eredményeinek, a találmányok és újítások felhasználásának lehetőségét, gazdasági fejlődésünk pedig egyre sürgetőbben alakítja ki ennek szükségességét, a termelőegységek érdekeltségi rendszere, a tradíciók, az irányítási rendszerünk fogyatékosságai sokszor nehezítik e lehetőségek realizálását.

Az újítások számának stagnálása, illetve csökkenése, terjedésének lassulása, a találmányok termelésbe állításának problémái, a licencés know-how-vásárlásaink viszonylag alacsony ütemű emelkedése, termelésbe állításuk hosszú átfutási ideje, az ezekkel kapcsolatos ösztönzők problémái egyaránt azt mutatják, hogy a termelőhelyek érdekeltségi rendszerének további alakítása alapvető feladat.

Jelenleg gazdasági problémáink részben azzal függnek össze, hogy a szóban forgó feltételek megteremtésének külső, a világgazdaságból érkező szükséglete a népgazdaság egészére erőteljesebben jelentkezik, a feltételek hiányának külső következményei súlyosabban és közvetlenebbül hatnak a népgazdaság egészére, mint e feltételek megteremtését szorgalmazó belső, az egyes gazdasági egységekre ható s ezekben működő ösztönzők. Ezek egyik fontos eleme, hogy miközben a világpiaci árak alakulása (a nyersanyagárak és az élenjáró technika árainak emelkedése) azt követeli, hogy a legmagasabb technikai szintet képviselő termékeket exportáljuk, magában a termelési folyamatban a technika a hozzá képest amúgy is viszonylag alacsony s általa helyettesített munkaerőhöz viszonyítva még tovább drágul. E folyamat olyan helyzetben még tovább erősödik, amikor a reálbér számottevő emelkedése hosszabb időn belül nem várható. A pótlólagos munkaerő abszolút hiánya ugyan korlátot szab az extenzív feljődésnek, de ezáltal még nem szűnik meg az extenzív fejlődési irányba ható ösztönző erő. A világgazdaságban a nyersanyagtermelők és a magas technikai színvonalú, általában nagy kutatási-fejlesztési hányadot tartalmazó beruházási javakat, valamint fogyasztási cikkeket előállító termelők javára bekövetkezett változás előre láthatóan tartósan érvényesülő tendencia. Ezért nem csupán arra van szükség, hogy e tendenciával ellentétes irányban működő ösztönzés hatásait, eredményeinek kihatásait korlátozzuk, hanem arra is, hogy maga az ösztönzés egész rendszere alakuljon tovább és hasson jobban a világgazdaság fejlődésével megegyező irányba

Hasonlóképpen a tudományos-technikai forradalmat megelőző – annak feltételeihez tartozó – folyamat az ún. szellemi tőke jelentőségének, szerepének növekedése. A szellemi tőkével való gazdálkodás kezdetlegesebb formái szorosan kapcsolódnak az előzőekben röviden

érintett folyamatokhoz: a spontán vagy tudományos kutatóhelyeken, kísérleti műhelyekben, esetleg közvetlenül a termelési folyamatban keletkező újítás, találmány, hatékony eljárásmód gyors és széles körű felhasználása egyfajta gazdálkodást jelent a már meglevő szellemi kapacitással. Ugyancsak a szellemi tőkével való gazdálkodás kezdetlegesebb formáit jelenti az oktatási, képzési intézményekben kinevelt kvalifikált szakemberek képzettségüknek megfelelő foglalkoztatása. Az e téren jelentkező problémák egyúttal ismét csak arra mutatnak, hogy a magyar gazdaság jelenleg még nem merítette ki a tudományos-technikai forradalom kibontakozását megelőző fejlődési szakasz lehetőségeit, hanem éppen hogy elérkezett e fejlődési szakasz kezdeteihez. A szellemi tőkével való gazdálkodás magasabb fokán a szellemi tőke tudatos tervezése, koncentrálása, hatékonyságának növelése kerül előtérbe, sőt az emberi adottságokkal való számítás is általában a gazdálkodás részévé válik. Amíg tehát a termelés alacsonyabb fejlettségi fokán a végtermékeket létrehozó tevékenység dominál, s a munkaerőt a végtermék előállításához rendelik, a munkaerő igazodik az ehhez szükséges beruházáshoz, addig a szellemi tőkével való gazdálkodás legalábbis felbontja ezt az egyoldalú összefüggést, s a beruházási tevékenységre a végtermék szükséglete mellett egyre fokozódó hatást gyakorolnak a szellemi tőke, a tudás, a vállalkozói és újítói szellem kialakult jellegzetességei, centrumai, adottságai, illetve fenntartásának és továbbfejlesztésének szükségletei.

A szellemi tőkével való népgazdasági szintű gazdálkodás kialakulása a tudományos-technikai forradalom kibontakozását közvetlenül megelőző fejlődési szakasz, melynek kérdései ez idő szerint csupán hosszú távú terveinkben kaphatnak helyet. A szellemi tőkével való gazdálkodás valamennyi kérdése mégsem utalható át egyszerűen a távlati tervekbe. A termelőerők szellemi tőke részének potenciális teljesítőképessége és gyakorlati alkalmazása között jelenleg a magyar gazdaságban olyan magymértékű különbség van, amely szükségessé teszi a szellemi tőkével való gazdálkodás egyes kérdéseinek mielőbbi vizsgálatát. Mindenekelőtt az alkalmazott szellemi munkaerő foglalkoztatottságának egyes kérdéseit lehetséges és kell mielőbb vizsgálat tárgyává tenni.

2. A MUNKAERŐHELYZET ALAKULÁSA 1949–1976 KÖZÖTT

Az 1970-es évek első felében Magyarország munkaerőhelyzetét jelentős eredmények és lényeges feszültségek jellemezték. Hazánkban a munkaképes népesség foglalkoztatottsága magas szintűvé vált. A keresők száma 1976 elején meghaladta az 5 millió főt. Ebből a bérből és fizetésből élők száma több mint 4 millió fő, az összes kereső 79,4 százaléka volt. 1960 elején a keresők 75,4 százaléka dolgozott a szocialista szektorban. Ez a mutató 16 évvel később már 95,8 százalékra emelkedett. Munkanélküliség – az 1957. évi első félévi átmeneti munkanélküliséget leszámítva – 1949 óta nem volt. Az ország egyes vidékeinek, illetve körzeteinek gazdasági fejlettségében tapasztalható különbségek csökkentek, bár távolról sem tűntek el teljesen. A dolgozók egyes rétegeivel – így különösen a fiatalokkal és a nőkkel – kapcsolatos elhelyezkedési nehézségek megszűntek.

A jelzett eredményekkel összefüggnek a kialakult munkaerő-gazdálkodási feszültségek is. A hetvenes évek elejére a viszonylagos bőséges munkaerőforrás időszakának végére értünk. A részben extenzív (a létszám növekedésére is épített) fejlődésben rejlő többletlehetőségek túlnyomó részét már lényegében igénybe vettük. A munkaerő-kínálat – így az ifjúsági és a női munkaerő-kínálat is – tartósan elmaradt a kereslettől.

A keresők száma, nemek szerinti összetétele és ágazati szerkezete az elmúlt közel három évtized folyamán szinte minden vonatkozásban minőségileg megváltozott.

A keresők száma a vizsgált 27 év alatt több mint 1,1 millió fővel, közel 29 százalékkal emelkedett. Ezen belül azonban a nem mezőgazdasági ágak keresőinek a létszáma 2,1 millió fővel, 114 százalékkal lett nagyobb. A mezőgazdasági keresők száma pedig mintegy 1 millió fővel, illetve 44 százalékkal csökkent. A szocializmus építésének kezdete óta megvalósult munkaerő-struktúra minőségi változását jól mutatja, hogy míg a felszabadulást követően hazánk mezőgazdasági ország volt, egy negyedszázad múlva már ipari országgá fejlődött. 1949 januárjában – amikor a helyreállítás még nem fejeződött be – a keresők több mint 53 százalékát a mezőgazdaság foglalkoztatta, és az ipari-építőipari ágazatban foglalkoztatottak aránya nem érte el a 22 százalékot. 1976 elejére ezek az arányok teljesen megfordultak. A keresőknek már csak 21 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban és közel 44 százaléka volt az ipari-építőipari dolgozók együttes aránya.

Az 1970-es évek első felében az ipari keresőlétszám már elérte fel-

ső határát, és az évtized közepétől az ágazat keresőinek száma és aránya némileg csökkent. 1976-tól az építőipar és a vízgazdálkodás együttes létszámváltozása – amely ágazatokban a dolgozók száma egyébként a vizsgált időszakban hatszorosra és egyben a leggyorsabban nőtt – is hasonlóan alakult.

A harmadlagos ágazat keresői számának növekedése viszont a hetvenes években felgyorsult, mivel míg az első 21 év alatt az emelkedés évi átlagban 25 ezer fő volt, addig az utóbbi hat év alatt már megközelítette a 40 ezer főt. Ezáltal a keresőkön belüli arányuk az 1949. évi 25 százalékról 35 százalékra emelkedett. E tendencia a következő periódusban is folytatódik. Számottevő mértékben változott a keresők nemek szerinti összetétele. Így amíg 1949-ben a keresőkön belül a férfi–nő arány 70:30 volt, addig ennek mértéke 1976-ra már 56:44-re változott.

Számottevően változott a dolgozók szakképzettsége és munkájuk jellege is. A képzettebb csoport létszáma minden területen – így a fizikai dolgozók között is – az átlagot meghaladó mértékben fejlődött. Az összes kereső csoportján belül a szak- és betanított munkások együttes aránya az 1960. évi 31,6 százalékról 45,6 százalékra emelkedett. A fizikai dolgozók között a szakmunkások aránya nőtt a leggyorsabban. Így az állami iparban a szak-, betanított- és segédmunkás arány 1964-ben 40:38:22, 1974-ben pedig 45:39:16 volt. A többi népgazdasági ágban is hasonló volt a tendencia, de ezeken belül ágazatonként kor és nem szerint is számottevő eltérés észlelhető. (Így a szakmunkások aránya a mezőgazdaságban az átlag alatt maradt.) A javuló tendencia ellenére alacsony a női szakmunkások aránya, ezzel szemben a fiatalok képzettebbek, mint az idősebbek.

A szellemi keresők száma a fizikai dolgozók létszámánál lényegesen gyorsabb ütemben emelkedett. Számuk az 1960-as 799 ezer fővel szemben 1973 elején már elérte az 1 381 000 főt. 1949-ben a keresők 10, 1973-ban pedig már 27 százaléka volt szellemi dolgozó. Ez a létszámemelkedés azonban nem minden vonatkozásban volt hatékony, mivel a szellemi, ezen belül az alkalmazotti létszám növekedésének üteme – ami 1968-at követően felgyorsult – egyes területeken megelőzte a népgazdaság társadalmi-gazdasági, illetve műszaki fejlettsége által megkívánt szintet. Ez az emelkedés – a feladatok szükségszerű növekedésén túl – a nem megfelelő munkaszervezésre, a vállalatok irányításának túlcentralizáltságára, az irányítási és érdekeltségi rendszer bonyolultságából következő többletfeladatokra, illetve e feladatok létszámbővítéssel való megoldására vezethető vissza. A kereső létszám indokoltnál nagyobb ütemű növekedése azonban – mint azt a termelékenységnövekedés nem mindig kielégítő alakulá-

sa is bizonyítja – nem korlátozódott a szellemi dolgozókra. Általában is elmondható, hogy a megfelelő foglalkoztatottsági szint biztosítására való törekvéssel párhuzamosan – de nemcsak azért –, különösen az 1968. és 1969. években túlzott mérvű munkaerőigény alakult ki. Ennek oka részben az alacsony szintű technikai fejlettségünk és szervezettségünk, részben a munkaerő költségeinek termelési eszközökhöz viszonyított olcsósága, valamint a műszaki fejlődést nehezítő gazdasági tényezők voltak.

Mind az adott vállalat, intézmény reális szükségletéhez, mind a népgazdasági, illetve területi munkaerőforráshoz viszonyítva túlzott mérvű munkaerőigény legfőbb oka azonban az volt, hogy a módosult munkaerőhelyzetet vállalataink, gazdasági szervezeteink nem érzékelték. A vállalatok – részben az érvényes bérszabályozás hatására – továbbra is a létszámnövelést szorgalmazták, még abban az esetben is, ha a saját munkaerőforrásuk nem megfelelő hasznosítása következtében számottevő (ún. belső vagy lappangó) munkaerő-tartalékokkal rendelkeztek. Ennek következtében általánossá vált a ki nem elégíthető munkaerő-szükséglet. Ez károsan hatott a munka- és bérfegyelemre, megnövelte a munkaerő-vándorlást. A vállalatok létszámának alakulása földrajzi helyzetüktől, az ott végzett munka jellegétől, a műszakok számától, illetve egyéb tényezőktől és jóval kevésbé a termelés népgazdasági hatékonyságától, társadalmi szükségességétől függött.

A megalapozatlan munkaerőigény mellett esetenként (különösen a fővárosban és az iparosodottabb körzetekben, valamint a több műszakos, a fizikailag nehéz, az egészségre ártalmas és más okokból hátrányos munkaterületeken) valóságos munkaerőhiány is kialakult. A számottevő munkaerő-tartalékok léte ellenére a munkaerőhiányt nem lehet teljes egészében a túlzott munkaerőigény következményének tekinti. Ez részben valóságos hiány, amit a munkaerőnek a társadalom szükségletével nem összehangolt allokációja, az élőmunkával való nem hatékony gazdálkodás, illetve a gyakran megalapozatlan kereslet csak kiélezett, de nem létrehozott. A belső munkaerő-tartalék és munkaerőhiány egyidejűsége egyben igazolja azt a nézetet, hogy a kialakult munkaerőhiányt általában a nem ezekben az években megvalósított munkaidő-csökkentés okozta.

A munkaerőigény túlzott növekedése következtében 1968-ban és 1969-ben erőteljesen megnövekedett a munkaerő-cserélődés, ami ugyan fokozatosan mérséklődött, de még 1970-ben és 1971-ben is magas volt, ezt követően azonban számottevően csökkent. Hasonló a munkahely-változtatás arányának tendenciája is, de itt 1971 után jóval kisebb mértékű a javulás.

Néhány kivételes évtől eltekintve a vizsgált periódus egészére jellemző volt a munka termelékenységének nem megfelelő alakulása. Ez annak ellenére igaz, hogy az iparban az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés (termelékenység) 1950–1978 között 399, az építőiparban pedig 281 százalékra emelkedett. Ez a növekedés azonban elmaradt a kívánatos és lehetséges ütemtől. Ellentmondást okoz az is, hogy esetenként számottevő eltérés található a különböző munkahelyeken és munkakörökben végzett munka intenzitásában, valamint a munkafegyelemben. (Egyes helyeken – különösen ott, ahol a gépek határozzák meg a munka ritmusát – kielégítő, esetenként feszített a munkaütem, más helyeken azonban megengedhetetlenül lazą.) A periódus egészében nem volt kielégítő az üzemek, vállalatok, intézmények munka- és üzemszervezése. Részben ennek okaként, részben következményeként gyakori a *munkaterhelés időszakos hullámzása*. Mindez a dolgozókat esetenként tétlenségre, máskor túlórázásra kényszeríti, ami szintén károsan befolyásolja a munkafegyelmet. Gyakori jelenség, hogy a munkaerőt – ezen belül a szakképzett munkaerőt is – pazarolják. (Nem a képességének, ismereteinek megfelelő munkát végeztetnek vele, illetve a munkaidő számottevő részében nincs leterhelve.) E jelenség összefügg azzal is, hogy általában alacsony – és egyben lassan növekvő – a munka gépesítettsége.

A munka gépesítettségének viszonylagosan alacsony szintje ellenére a *fizikai dolgozók száma 1949–1973 között gyakorlatilag stagnált. Ezen belül e létszám 1949–1960 között több mint 200 ezer fővel emelkedett, ezt követően ugyanilyen nagyságrendben csökkent.* A fizikai dolgozók létszámának stagnálása ellenére a mezőgazdasági *fizikai* keresőknek a száma 1973-ban több mint 1,1 millió fővel volt kevesebb, mint 24 évvel azelőtt. A változás túlnyomó részben az ipari-építőipari fizikai keresők számát növelte, 1970 után azonban már ezen ágazatok fizikai keresőinek száma is csak igen kis mértékben (0,6 százalékkal) emelkedett. E mozgások eredményeként a *fizikai keresők aránya az összes keresőn belül az 1949. évi 90 százalékról 1973-ra 73 százalékra csökkent;* ez a tendencia azóta is tart.

A fizikai keresők említett létszámalakulása kétirányú változás egyenlegeként jött létre. Egyrészt a változás a társadalmi-gazdasági és technikai fejlődés szükségszerű hatása, másrészt e jelenség egy állandósult szerkezeti feszültség következménye. Mintegy másfél évtizede tapasztalható, hogy a nehéz fizikai terhelést okozó, illetve egyéb szempontból kedvezőtlen munkakörülményekkel járó munkakörökben, illetve a műszakilag jól normázható munkaterületeken (forgácsoló), továbbá az alacsony jövedelmet biztosító, de szakkép-

zettséget igénylő munkakörökben nem megoldott a szakmunkás és más hasonló kvalifikációjú dolgozók utánpótlása. Hasonlóképpen jellemző és tendenciájában várhatóan növekszik a nehéz fizikai munkát vállalók hiánya is.

A szakképzetlen munkakörökben kialakult hiány egyben a képzett munkaerővel való pazarlást is okozza, mivel a kiszolgáló, illetve szállító-rakodó feladatokat részben a szakképzett dolgozóknak kell ellátniok. A munkaerő-tartalék csökkenésével párhuzamosan kiéleződtek az iskoláztatás és a szakképzés, illetve a társadalom mennyiségi és minőségi munkaerő-szükséglete közötti ellentmondások. Az említett jelenség a rövid és hosszú távú érdekek közötti ellentét megjelenésének egyik formája. Nehezíti a megoldást, hogy az iskoláztatás és szakképzés struktúrájának számottevő módosítása csak hosszú idő alatt valósítható meg, a társadalomnak pedig mind rövidebb, mind hosszabb távon is meghatározott volumenű és képzettségű munkaerőre van szüksége. Ezáltal az ellentmondás felismerése és megoldása között számottevő idő lehet.

A munkaerő-gazdálkodás területén létrejött ellentmondások feloldása érdekében az elmúlt években számottevő intézkedések születtek, továbbá bérpolitikai intézkedésekre is sor került. 1976-ban a munkaerő hatékony felhasználásának ösztönzése érdekében szélesebb körben vezették be a létszámtakarékosságra ösztönző bérszabályozási rendszert. Mivel ennek hatása kedvező volt, 1977-ben újabb ágazatokat vontak be e gyakorlatba. 1977 elejétől felemelték a vállalati munkások és alkalmazottak bértarifáit. (Ennek során csak azok bérét kellett 1979. március 31-ig emelni, akiknek az alapbére alacsonyabb volt az új tarifa megfelelő alsó határánál.) Ennek ellenére a módosítás lehetőséget nyújt a besorolások felülvizsgálatára, a teljesítménybérben foglalkoztatottak arányának növelésére, a legjobb dolgozók anyagi ösztönzésének fokozására. (Ti. ezek már elérték a régi tarifa felső határát.) Átfogó béremelésekre is sor került. Így például 1977 közepétől az iparban, az élelmiszer-kiskereskedelemben és a vendéglátóiparban számottevően felemelték az addig általában nem túl jelentős és nem egységes nagyságrendű műszakpótlékot. (Második műszak: 20 százalék; harmadik: 40 százalék; folyamatos üzem: 50 százalék.) Ezt az intézkedést 1978-ban valamennyi ágazatra kiterjesztették. Ezekben az években béremelést kaptak az egészségügyi dolgozók, a pedagógusok, a villamosenergia-ipar és a ruházati ipar fizikai dolgozói stb. Bérpolitikai kedvezményben részesülnek azok a vállalatok, amelyek jobb munkaszervezéssel, gépesítéssel munkaerőt szabadítanak fel, csoportosítanak át nem termelő munkahelyről termelőmunkahelyre, illetve fokozzák a termelő-

berendezések melletti több műszakos munkát. 1980-ig a főhatóságok dolgozóinak létszámát 5 százalékkal csökkenteni kellett. A munkafegyelem fokozására irányuló erőfeszítések során intézkedéseket hoztak az indokolatlan táppénzes állományba vétel csökkentésére stb.

Ezen intézkedések többsége nem túl régi, átfogó értékelésük ma még nem végezhető el. Azt azonban el lehet mondani, hogy hatásukra némileg csökkent a munkaerő-hullámzás, több létszámot kaptak a legrosszabbul ellátott népgazdasági ágak, így főként a kereskedelem és a szolgáltatás. Az intézkedések lényegében beilleszkednek a munkaerővel való gazdálkodás módosult feltételeibe. Ezzel együtt sem képesek azonban megoldani a meglevő ellentmondásokat. Hangsúlyozni kell, hogy a módosult munkaerőhelyzet távolról sem csak a munkaerőforrás szűkösségének a következménye. A jelenséggel párhuzamosan a vizsgált időszak utolsó éveiben megnövekedtek a gazdaság egésze előtt álló feladatok is. E feladat megvalósítása érdekében meg kell gyorsítanunk a termelési szerkezet korszerűsítésének folyamatát, fokozottabb mértékben kell részt vennünk a szocialista gazdasági integrációban, növelni kell a termelés volumenét és a termelékenység színvonalát. E célkitűzések szükségszerű feltétele és következménye, hogy a munkaerő ágazati, területi és vállalati szerkezetének számottevő mértékben módosulni kell. Ezzel egyidejűleg a reálbér szolid növelésével párhuzamosan csökkentenünk kell a termelés költségeit. Mindez egyértelműen utal arra, hogy a következő negyedszázad megnövekedett feladataihoz feszített munkaerőhelyzetben kell hozzákezdenünk.

3. A TERMELÉSI ESZKÖZÖK VÁRHATÓ FEJLŐDÉSÉNEK KÖVETELMÉNYEI ÉS A KÉPZÉS SZERKEZETE

A társadalom munkaerő-szükségletének nagyságát és összetételét a társadalom berendezkedése, a szélesen értelmezett termelési-gazdasági szerkezet, a munkamegosztás mérete, a dolgozók általános és szakmai műveltségi szintje alapjaiban meghatározza. A gazdasági fejlődést legjobban az segíti, ha a munkaerő-szükséglet és -forrás mennyisége, valamint minősége között minél teljesebb a megfelelés. Ez a cél azonban – figyelembe véve a tervezés mai lehetőségeit – eleve csak korlátozottan (csupán tendenciákban) valósítható meg. A meg nem felelésnek is több változata van. Így például a munkaerőforrással szembeni minőségi követelmények szerint lehet „alul-" vagy

„túlképzés", illetve egymás mellett mindkét aránytalanság megtalálható.

A képzési struktúra és a munkaerő-szükséglet közötti kapcsolatból kiindulva szükségszerűen merül fel a kérdés: mennyi és milyen volumenű és struktúrájú képzett, illetve milyen volumenű képzetlen munkaerőre van szüksége a társadalomnak egyrészt az adott periódusban újonnan munkába állítandó fiatalok közül, másrészt ennél hosszabb távon.

Szűkös anyagi és munkaerő-forrásainkat is figyelembe véve, különösen nagy súllyal vetődik fel a képzés optimumának kérdése. Bár oktatás-gazdaságossági, illetve növekedés-elméleti kutatásaink még nem teljesen kiforrottak, azt már ma is meg lehet állapítani – különösen ha a fejlődő országok tapasztalatait is figyelembe vesszük –, hogy a szakképzetlen, illetve a szükségesnél alacsonyabb általános műveltségű munkaerő a rendelkezésre álló gépeket, berendezéseket nem képes megfelelő hatékonysággal hasznosítani, s így az *„alulképzés" egyértelműen visszafogja a gazdasági fejlődést.* A „túlképzés" ilyen jellegű zavarokat nem okoz, ennek következtében a gazdasági fejlődés ütemére gyakorolt hatása szempontjából a túlképzés a „kisebbik rossz". Ugyanakkor *a nem hasznosított képzés igen jelentős emberi és – tömeges esetben – társadalmi-gazdasági konfliktusok forrása lehet.*

A szakképzés területén a fejlődés ellentmondásos jellegű:

– A gépi nagyipar periódusában a dolgozók átlagos képzettségével szembeni igény igen lassan emelkedik, a betanított munkások aránya gyorsan nő. A szellemi jellegű tevékenység iránti igény alacsony, bár növekvő szintű. Ennek megfelelően alacsony a szakmunkások és más középfokú végzettségű fizikai, valamint a szellemi dolgozók képzettségére fordított társadalmi idő, illetve az e téren jelentkező társadalmi igényt csak részben indokolja a termelés szükséglete.

– A részleges automatizálás periódusában a fizikai dolgozók képzésére fordított idő gyorsuló – ezen belül a szakmunkások képzésére fordított idő mérsékelt ütemű – csökkenése mellett az átlagos képzettség gyors ütemben növekszik. Igen erőteljesen növekszik az igény a szellemi végzettségű, különösen a középfokú végzettségű dolgozók iránt.

– Az automatizálás időszakában a képzésre fordított idő zöme eleinte részben, később teljesen áttevődik a szellemi dolgozók képzésére. A középfokú végzettségű dolgozók iránti igény mérsékelten emelkedik, s igen gyors ütemben nő a felsőfokú végzettségűek iránt. Ma már nagyjából ismertek az elkövetkező 20–30 évben alkalma-

zásra kerülő technika általános jellemzői is. Ebben a helyzetben hiba lenne, ha a képzés rendszerét a mai pillanatnyi – különösen az alacsony szakmai képzettségű munkaerő iránti nagyarányú – szükségletek mechanikus kielégítésének rendelnénk alá. Az ilyen megoldás megmerevítené a társadalom képzettségi, illetve szakmastruktúráját. Ha viszont az oktatás szerkezetét teljes egészében a fejlődés követelményeihez igazítjuk, akkor a mai feszültségek okozhatnak súlyos gondokat.

A megoldás – ellentétben oktatási rendszerünk erőteljes szakképzési orientációjával – *az lehet, hogy az általános képzést a távolabbi, a szakmai képzést pedig a rövidebb távú szükségletekkel hozzuk összhangba. Vagyis a „jövő"-nek olyan képzésre van szüksége, amelyre nem a viszonylag gyorsan elavuló szakmai oktatás a jellemző, hanem a tartósabb ismereteket nyújtó alapképzés;* a szakképzés során pedig a fiatalokat arra a technikára kell oktatni, amelyet munkába állításuk idején valóban használni fognak.

Ma a fizikai dolgozók általános képzettsége alacsonyabb, átlagos szakképzettsége pedig némileg magasabb a társadalom szükségleteinél. Ebből egyrészt az következik, hogy a munkások általános képzése nem fejeződhet be a nyolcadik osztály elvégzésével, illetve az iskolából való kilépéssel; másrészt a szakmai ismeretekben észlelhető túlképzés egyáltalán nem jelenti azt, hogy e téren már megfeleltünk a jövő szükségleteinek, hiszen a szakképzettség gyorsan és folyamatosan elavul. Ezért mind az általános, mind a szakmai ismeretek területén egyre inkább fontossá válik a munkások továbbképzése. (A dolgozók átképzését ezen kívül a munkaerő-szükséglet és -kínálat közötti összhang időszakos megbomlása is szükségessé teszi.) A vázolt folyamat meggyorsítását ez idő szerint két tényező fokozott módon sürgeti: egyfelől a magyar gazdaságnak az az adottsága, hogy hazánk legrugalmasabban fejleszthető, legnagyobb tartalékokat magában hordozó termelési tényezője a szaktudás, továbbá másfelől az, hogy a világgazdasági változásokat a nyersanyagárak emelkedése mellett az jellemzi, hogy egyre inkább leértékeli a szakképzetlen, illetve a *nem kellő hatékonysággal felhasznált, a nem kellő minőségi és színvonalú termékekben megjelenő szaktudást.* Következésképpen mind a világgazdasági környezet hosszú távú változásai, mind pedig belső fejlődésünk korszakváltásának szükségletei az emberi termelési tényező minőségi, szakképzettségi képességeinek gazdaságos felhasználását, az intellektuális javakkal való racionális gazdálkodást és ezeknek a jelenleginél gyorsabb ütemű bővített újratermelését teszi szükségessé a szocializmus építésének jelenlegi és méginkább következő szakaszában. Ezért az általános és szakkép-

zettség a megfelelően képzett munkaerő mind ésszerűbb, hatékonyabb felhasználását, minőségi és alkotó jellegének kibontakoztatását, valamint a termelésben való hasznosítását feltételezi. Ennek megvalósítása azonban csak olyan meghatározott feltételrendszer kialakításával érhető el, amely magában foglalja: *a)* a népgazdaság egészét jellemző, a korábbi extenzív típusú fejlődésből fakadó strukturális aránytalanságok felszámolását; *b)* a munka- és üzemszervezés magas szintjét; *c)* a minőségi munkát, a munkaidő kihasználását kiemelten honoráló ösztönzési rendszert; *d)* a munkafegyelem javítását.

III. A termelési viszonyok egyes kérdései

Hazánk társadalmi viszonyaira immár több mint másfél évtizede a szocialista szektor döntő fölénye jellemző. A szocialista termelési és tulajdonviszonyok fejlesztésének alapkérdése ezért napjainkban és a közeljövőben mind az állami, mint a szövetkezeti tulajdon hatékony működtetése, színvonalának emelése, szocialista vonásainak erősítése.

Az a fordulópont, amelyet a szocializmus alapjainak megteremtése jelentett, számos elméleti kérdést vetett fel a szocialista termelési viszonyokkal összefüggésben; ezek között szerepel például a munka társadalmi jellege, a tulajdon sajátossága, az árutermelés, a munka szerinti elosztás, az elidegenedés gazdasági-társadalmi jellegének alakulása, a szocializmus érdekstruktúrája stb.

Találkozhatunk azonban számos olyan kísérlettel, amely a részkutatások szintetizálására törekedve a szocializmus termelési viszonyainak jellegéről, ennek alakulásáról egyfajta koncepciót képvisel. Összefoglalónkban ezúttal a szocialista termelési viszonyoknak csupán néhány kérdését érintjük, s nem térünk ki például a magánkisipar és magánkereskedelem értékelésére.

1. A SZOCIALISTA TULAJDONVISZONYOKRÓL

A szocializmus termelési viszonyai jellemzésének kulcskérdéséhez az újratermelési folyamatban az alábbiak tartoznak: a tulajdon társadalmi formái, a tulajdonosi funkciókat képviselő és realizáló állam, valamint a társadalmi tulajdon és gazdálkodás alapegységeként funkcionáló vállalat viszonya, egysége és elkülönülésük jellege, mértéke, formái, a tulajdonosi és fogyasztási funkciók a közvetlen termelő szempontjából, a tulajdon különböző formáinak (állami, szövetkezeti, személyi) szerepe, kapcsolatai stb.

A kialakult álláspontok sokfélesége, a különböző vitákban érintett kérdések sokasága, valamint részleges kidolgozottsága nem te-

szi lehetővé és szükségessé, hogy összefoglalónkban részletekbe menő áttekintést adjunk az elmúlt időszakokban lezajlott azon vitákról, amelyek a szocialista tulajdonviszonyokat érintették.

A legfontosabb eredményeket tekintve a következőket emelhetjük ki:

A szocializmusban szükségszerűen létező és domináns állami tulajdon, az állami keretek között megvalósuló elsajátítás lényegét illetően társadalmi-közösségi tulajdon, társadalmi-közösségi elsajátítás. Ezen állami tulajdon és az állam aktív gazdasági szervező tevékenységét feltételező elsajátítás biztosítja a munka és elsajátítás egységének alapvető megvalósulását. Történeti és logikai vonatkozásban egyaránt alkalmas kiindulásul és keretül szolgál ahhoz, hogy az emberek tudatos cselekvésük ellenőrzése alá vessék mindazon erőket, gazdasági viszonyokat, amelyek eddig uralkodtak rajtuk, megszüntessék elidegenedettségüket. Ugyanakkor ez az állami tulajdon formájában megvalósuló közösségi birtoklás, elsajátítás még nem az egyének sokoldalúságát feltételező és realizáló, a „dolgok igazgatása" funkciójának természetszerű gyakorlását magában foglaló, az „egyéni tulajdont" kifejtett formájában helyreállító közösségi elsajátítás. Következésképpen, még nem jelenti az ember életfeltételeinek olyan birtokbavételét, elsajátítását, amikor már teljes mértékben megszűnt a dolgok uralma az emberek felett, tehát szükségszerűen léteznek az elidegenedés objektív feltételei, vonásai. A szocialista tulajdonviszonyok továbbfejlődése tehát a tulajdon társadalmasításának állami-politikai szakaszát követően az állami és szövetkezeti, személyi tulajdon hatékony működtetése, technikai színvonalának emelése révén valósítható meg. Vagy más szavakkal: előtérbe kerülnek a lenini értelemben vett kulturális forradalom feladatai.

a) A tulajdon társadalmasításának jellegéről

A tulajdon társadalmivá (közösségivé) változtatásának első lépése politikai aktus, amit a proletárállam, a proletariátus (általánosabban, a kapitalizmusban kizsákmányolt munkavégzők) „hivatalos képviselője", „látható testületben való összefoglalása" valósít meg. Az így létrejövő tulajdon társadalmi (közösségi) tulajdon, amennyiben: ezen állam már nem a társadalom többségét kizsákmányoló termelőeszköz-tulajdonosok osztályállama, hanem munkavégzők állama, a társadalom többségének politikai formában realizálódó közössége; az állam már nemcsak a személyek igazgatását, hanem növekvő mértékben a dolgok igazgatását és a termelési folyamatok vezetését is végzi, s e vonatkozásban egyre inkább ledobja politikai

burkát; alapvetően megvalósítja a termelőeszközök közösségi birtoklásán alapuló egyéni tulajdont. A szocialista állam megteszi a döntő lépést a politika és a gazdaság, „a politikai állàm és a polgári társadalom" kettéválasztásának feloldásában azáltal, hogy belép a gazdaságba.

Ezzel a szocializmus termelési (és ezen belül a tulajdon-) viszonyainak kutatása alapvetően meghaladta a szocializmusban működő különböző társadalmi és egyéni tulajdonformák „államosításának" vagy „nem-államosításának" hamis dilemmáját.

b) A szocialista tulajdon közvetlen és közvetett jellege

A szocialista tulajdonviszonyok jellegéről folytatott és újraéledő viták egyik hamis dilemmája a tulajdon közvetlen vagy közvetett társadalmi jellegének kérdése volt. A szocializmus „átmenetiségéből", az ebből fakadó belső ellentmondásosság szükségszerű létezéséből kiinduló felfogások a tulajdon társadalmiságának kitüntetett szerepét előfeltételezve, a szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyait a tulajdon társadalmiságából fakadó egység és egyenlőség, illetve a társadalmi tulajdonon belüli elkülönülés és egyenlőtlenség – így a társadalmiság közvetlensége és közvetettsége – olyan egységként jellemzik, mint amelyre:

– Tendenciájában a társadalmiság közvetlensége, az egység és egyenlőség viszonyai egyre inkább jellemzőek. (A kapitalizmustól és általában az antagonisztikus társadalmi formáktól mindenekelőtt ezen minőségi sajátossága alapján különíthető el, s ez az alapviszony határozza meg a társadalmi-gazdasági kapcsolatok egész rendszerének sajátosságát és fejlődési tendenciáját.)

– Fejlődésének jelenlegi és következő fázisában a szocializmust a közvetlenség és közvetettség, az egység és elkülönülés, az egyenlőség és egyenlőtlenség viszonyainak dialektikus egysége jellemzi. Magasabb fejlődési stádiumától éppen viszonyainak „kettőssége" alapján határolható el, s gazdálkodási, társadalmi rendszerének szervezésénél alapvetően e „kettősség" szükségszerű létezéséből kell kiindulni.

– A szocialista fejlődési fokra jellemző „kettősség" egysége mindenkor a történelmi-gazdasági-társadalmi feltételektől függő „arányban" létezik, de a szocialista fejlődés immanens törvénye, hogy ezen ellentmondásos „kettősség" a társadalmiság közvetlensége, a gazdasági-társadalmi egység és egyenlőség, a társadalom tagjai munka-

végző és tulajdonosi mivolta egységének mind teljesebb érvényre juttatása irányába fejlődik.

A szocialista áru- és pénzviszonyokat, valamint a tulajdonviszonyok jellegét együtt, kölcsönös feltételezettségében megérteni annyit jelent, mint a szocialista társadalomban a tulajdon társadalmi jellegét és az elkülönültségi viszonyokat együttesen vizsgálni és elemezni.

Ami pedig mindebből a gazdálkodás gyakorlatára vonatkozik: a szocializmus jellemző sajátosságaként létező, a tulajdonviszonyok társadalmi-gazdasági relációinak specifikumát érvényre juttató szocialista tervgazdálkodás csak az objektíve létező elkülönültségi viszonyok figyelembevételével és felhasználásával töltheti be történelmi funkcióját, s szűnhetnek meg fokozatosan az elkülönültség létezésének alapjául szolgáló feltételek.

Más szóval a szocialista tervgazdálkodás rendszere a központi tervezés, szabályozás, illetve az ennek keretén belül létező áru-pénzviszonyok (piac) rendszereként jellemezhető.

A szocialista viszonyok specifikus és különös relációinak egységére épülő koncepció nyer – megítélésünk szerint az eredeti kiindulástól egyre inkább a korábban „egyoldalúnak" minősített felfogások irányába tolódó, ennek ellenére mégis igen elgondolkodtató – kifejtést a szocialista társadalmi tulajdon sajátosságának egyes értelmezéseiben.

c) A munka és az elsajátítás kölcsönös feltételezettsége

A szocialista tulajdonviszonyok társadalmi jellegének vizsgálatában fontos eredmény annak megállapítása, hogy a társadalmi tulajdon lényegéhez nem csupán a kollektív elsajátítás, hanem az az egyenlőségi viszony is hozzátartozik, amely az elsajátítást a *munkához* kapcsolja: a szocializmus viszonyai között csak az sajátíthat el aki dolgozik. Vagyis a tulajdonformák szocialista jellegének erősítése nem egyszerűen a vagyon alapján való elsajátítás lehetőségének a megszüntetését, hanem a társadalmasított, de személyesen végzett munka alapján való elsajátítás kibontakoztatását jelenti. A társadalmasított munka és az ez alapján megvalósított elsajátítás kölcsönös feltételezettsége következtében a tulajdon formáinak fejlődését két szempontból kell vizsgálnunk: a munka társadalmi jellegének alakulásaként, a munkamegosztás kiszélesedéseként, továbbá a szocialista egyenlőségi viszonyok kibontakozásaként. E két oldal konkrét kapcsolatának kérdései ma még jórészt tisztázásra várnak,

de e kapcsolat hangsúlyozásával a vizsgálat alkalmas szempontot talál arra, hogy konkrétabban elemezze a termelőerők és a termelési viszonyok szocializmusbeli dialektikájának egyes kérdéseit.

A szocializmus további fejlődése szempontjából a szocialista tulajdon két formájának – az állami és a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdon viszonyának – kérdései, valamint a személyi tulajdon alakulásának perspektívái kiemelkedő fontosságúak.

– A korábbi időszakokhoz képest (amikor az állami és a mezőgazdasági szövetkezeti tulajdon perspektívája és viszonya főként elméleti viták tárgya volt), jelenlegi helyzetünkben a két tulajdonforma közeledési folyamata mindenekelőtt olyan gyakorlati kérdés, amely a termelőerők fejlődésével, a gazdaság irányítási rendszerével, a különböző tulajdonformákban működő gazdasági egységek kapcsolatainak bővülésével áll szoros kapcsolatban.*

A két tulajdonforma közeledése sokrétű folyamat. *Egyrészt* – a meglevő formák változatlan fennállása mellett – változik a mezőgazdasági termelés jellege. A mezőgazdaságban az ipari eredetű nyersanyagok és eszközök növekvő felhasználása, továbbá a mezőgazdaság fokozódó iparinyersanyag-termelése egymást feltételező, a mezőgazdasági munka jellegét nagymértékben megváltoztató folyamat. Ebben különösen fontos szerepet kap az egyik legdinamikusabban fejlődő „húzó iparág", a vegyipar. Hasonló szerepet játszik a gépipar. A termelési rendszerek kibontakozásával újabb „iparszerű" tényezők, üzemszervezési módszerek honosodtak meg a mezőgazdaságban. Ez átalakította a szövetkezetek méreteit, felépítését, módosítja működésüket, gazdálkodási rendszerüket.

A mezőgazdasági munka jellegének változása – egyelőre az eleve meglevő, elkülönülő gazdálkodási keretek között – szervesebbé teszi a két tulajdonforma keretében folyó gazdálkodás egységét, kapcsolatait. A szövetkezeti tulajdon szempontjából e folyamat elméleti követése mindenekelőtt abban fejeződött ki, hogy a szövetkezeti tulajdont egyre kevésbé tekintették és kezelték másodrendűnek vagy kevésbé szocialista jellegűnek. Az ipar és a mezőgazdaság intenzív és rendszeres kapcsolata csakis a szocialista tulajdon társadalmasodásának további útján, a gazdasági egységek kapcsolatainak szervezettségén, elkülönültségük csökkenésén keresztül vezet, illetve az olyan központi gazdaságirányítási lépések megtételétől függ, ame-

* Szövetkezetek népgazdaságunk minden ágában (ipar, mezőgazdaság, kereskedelem és vendéglátóipar, szolgáltatás) tevékenykednek. Mi most kizárólag — a legnagyobb jelentőséggel és legfőbb sajátossággal rendelkező — mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel foglalkozunk.

lyek megfelelő intézményes kereteket biztosítanak a szocialista tulajdon jelzett fejlődésének. Ezzel párhuzamosan a gazdaságirányításban előtérbe kerül a vállalatok közötti, illetve a gazdálkodás különböző egységei közötti kapcsolat szabályozása.

d) A mezőgazdasági kistermelés a szocializmusban

Az állami és szövetkezeti tulajdon kapcsolatának, perspektíváinak kérdései mellett a szocializmus további fejlődése során növekvő jelentőségűek a személyi és magántulajdon alakulásának problémái. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy az életszínvonal hosszú időn keresztül történő rendszeres és viszonylag gyors ütemű növekedése alapján a lakosság felhalmozta életfeltételeit, továbbá a személyi, illetve magántulajdon alapján folytatott kis- és háztáji termelés (bár változó társadalmi-gazdasági körülmények között) mindvégig megtartotta jelentős helyét a lakosság áruellátásában és önellátásában, valamint jövedelmének növelésében.

Alapvetően két olyan szférát kell megkülönböztetnünk, amelyek – legalábbis a kutatás szempontjából – sajátosak: a személyi és magántulajdon alapján folyó kistermelés viszonyait és a tartós fogyasztási cikkek személyi tulajdonát, ami jelentősen befolyásolja a lakosság életszínvonalát, sőt életmódját is.

A hazai és nemzetközi irodalomban vita folyik arról, hogy miképpen különíthető el a személyi és magántulajdon az általunk vizsgált területen. Megítélésünk szerint, a kistermelésen belül a tulajdon tárgyi oldalát tekintve a személyi és magántulajdon között nincsen éles határvonal. Funkciója alapján azonban magántulajdonnak tekinthetjük a termelés azon eszközeit, amelyekkel árutermelést folytatnak. Személyi tulajdont alkotnak viszont azok a termelési eszközök, amelyekkel önellátásra termelnek. (A kistermelés általunk vizsgált keretei között tehát alapvetően nem a kizsákmányolás kérdései állnak előtérben, hanem a saját munkaerő felhasználásával folytatott *önellátás vagy árutermelés* kérdései.)

A gyakorlatban a háztáji és kisegítő gazdaságok jelentős mértékben árutermelők, s ezt a jellegüket a lakosság szükségleteinek megfelelő kielégítésében minden bizonnyal továbbra is fenn kell tartani. Sőt, azt mondhatjuk, hogy árutermelési tevékenységük erősödik.

Ennek alapján nem lehet azt mondani, hogy a kistermelés, a háztáji és kisegítő gazdaságok csupán a személyi tulajdonviszonyok megjelenései. Egyértelműen azok, amennyiben a család közvetlen szükségleteinek kielégítését szolgálják. Ugyanakkor azonban kisáru-

termelők, amennyiben rendszeresen piacra viszik termékeiket. A kistermelő szektoron belül azonban sajátos formát képvisel, s az itt érvényesülő tulajdonviszonyokat több állandóan ható tényező *átmenetivé* teszi. Ez abban nyilvánul meg, hogy továbbra is erősen függ a nagyüzemi termelésben keletkező személyi tulajdon, illetve jövedelem jelentős részétől. Döntőbb azonban az, hogy a kistermelés a nagyüzemi termeléssel összefonódva, abból táplálkozva, annak társadalmi, szervezési keretei között folyik.

A megállapítható tendencia az, hogy a közös gazdaságok szervesen integrálják a háztáji, újabban az egyéb kisegítő tevékenységet is gazdálkodásukban, üzemággá teszik azt, vagy olyan bedolgozási formákat alkalmaznak, amelyek elsősorban az állathizlalás terén terjedtek el.

A szocialista tulajdonviszonyok fejlődése itt már nem abban mutatkozik meg, hogy csökken, illetve megszűnik a kistermelés, hanem abban, hogy a termelés társadalmasodása a maga bázisán és sajátos formában ezen a területen is előrehalad. A társadalmasodást szolgálja a már említett integráció a nagyüzemekkel, ugyanilyen tendenciát vált ki ezen „üzemek" szakosodása, bizonyos mértékű gépesítése. Az itt jelzett tendenciákkal szorosan kapcsolódó és a kistermelés alakulását jellemző másik tendencia a kistermelés sajátos differenciálódása. Egyfelől a mezőgazdaságban dolgozók között – különösen a fiatalabb generációk körében – csökkenőben van a kistermelést folytatók száma, másfelől pedig – részben a feltételek változásának hatására – a kistermelés egyes területein (főként az állattenyésztésben) növekszik az egyes termelőegységek mérete, erősödik árutermelő jellege.

e) A tartós fogyasztási cikkek személyi tulajdona

A lakossági jövedelem növekedése révén a dolgozók jelentős és egyre nagyobb hányada – az alapvető létfenntartási eszközök megvásárlását követően – számottevő szabadrendelkezésű jövedelemmel rendelkezik. Ennek felhasználásával a fogyasztók több lehetőség között választva viszonylag szabadon döntenek. Jelentősen növekedett a vagyon felhalmozásának lehetősége. A személyi tulajdon növekedésével egyidejűleg a következő kérdésekre kell keresni a választ:

– Hogyan lehet gyakorlatilag biztosítani azt, hogy a személyi tulajdon ne legyen nem munkából származó jövedelmek, sőt munkával nem arányos jövedelmek keletkezésének forrása?

– Mi az összefüggés a személyi tulajdon és a társadalmi tulajdon között?

– Hogyan kell szabályozni a személyi tulajdont, hogy az elősegítse a szocialista életmód kibontakozását?

A személyi tulajdonviszonyok legtisztább, de korántsem problémák nélküli tartománya a tartós fogyasztási cikkek személyi tulajdona. Azért a legtisztább, mert a tartós fogyasztási cikkek – természetüknél fogva – a közvetlen szükségletkielégítést szolgálják.

A tartós fogyasztási cikkek tulajdona a fogyasztás módjával, formáival, jellegével erősen összefügg. A szocializmusban is, mint a korábbi társadalmakban a személyes fogyasztás legfontosabb társadalmi egysége a család, mint fogyasztó közösség. Ezért a tartós fogyasztási cikkek tulajdonának is a család ad keretet. Egyrészt a családi jövedelem ennek az alapja, másrészt a család közösen „fogyasztja", nem utolsósorban a család örökli az így felhalmozott eszközöket. A személyi tulajdonnak így kialakult formája társadalmi szükségszerűség, összefügg a termelőerők színvonalával, az elosztás módjával, de alapvetően meghatározott a társadalmi együttélés, szokások oldaláról is.

A családi, háztartási „termelés" eszközei nagy volumenű személyi tulajdont képeznek. Nem teljesen meghatározó, de döntő szerepe van ennek abban is, hogy a család a művelődés, pihenés, szórakozás jelentős részének is a kerete, s így az ehhez szükséges eszközök is felhalmozódtak a családok tulajdonában.

Gyakorlati probléma a felhalmozott vagyon öröklése. Az utódok életfeltételeinek felhalmozása ösztönző is és hasznos is a családi keretekben. A felhalmozás rendkívül nagy differenciái azonban odavezetnek, hogy a fiatalok egy rétege mind ma, mind pedig a közeljövőben nem aszerint élhet, ahogyan munkáját a társadalom értékeli, hanem ettől erősen eltérően.

A szocializmus építésének elkövetkező szakaszában a személyi tulajdon alakulását illetően egyfelől várhatóan tovább folytatódik, sőt egy ideig még erősödik a személyi tulajdon további bővítésére irányuló tendencia. Másfelől azonban hosszabb távon fokozatosan megteremtődnek azok az anyagi és tudati feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a lakosság bővülő szükségletei növekvő mértékben társadalmasított formában legyenek kielégíthetők.

A szocialista tulajdonviszonyok létrejötte gyökeresen átalakította a társadalom elosztási viszonyait. Ezeknek a szocializmusban az a legfontosabb sajátosságuk, hogy a termelési eszközök magántulajdona alapján történő elsajátítás lényegében megszűnik, illetve jelentéktelenné válik. A személyi tulajdon alapján történő elsajátítás lehetősége pedig nem áll alapvető ellentétben a társadalom jellegével.

Az elosztási viszonyok közvetlenül kapcsolódnak az egyes osztályok, rétegek, családok és személyek életfeltételeihez, és így annak alakulása, változása legalább három fő viszonylatban meghatározza a társadalom közérzetét:

– Az első meghatározó viszonylat a fogyasztás–felhalmozás közötti arány változása;

– A második a fogyasztáson belül a közvetlen munkajövedelmek és a nem közvetlen munkajövedelmek (nyugdíj, segély stb.) közötti arány;

– A harmadik a fogyasztási alap fenti két típusán belül az alacsonyabb és magasabb jövedelmek közötti, illetve a különböző típusú munkák és teljesítmények közötti arány.

Mindezek során arra kell választ találnunk, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnél alacsonyabb mérvű belső felhasználás lehetősége esetén a fogyasztást vagy a felhalmozást, illetve a fogyasztáson belül a lakossági jövedelmek melyik részét kell preferálnunk. Választ kell azonban adni a munka szerinti elosztás néhány fő kérdésére is.

a) A fogyasztás-felhalmozás relatív alakulása

Egy viszonylag korlátozott ütemű fejlődés esetén éppúgy nem lehetséges mindent egyenlő mértékben korlátozni, mint ahogy nem lehet egyes tényezőket e korlátozott lehetőségek figyelembevétele nélkül alakítani. Azaz minden tényezőnek érzékelnie kell a korlátozott lehetőséget, de e korlátozásnak szelektívnek kell lennie. Az első kérdés tehát, hogy adott esetben a fogyasztást vagy a felhalmozást kell-e nagyobb mértékben korlátozni. Ez a kérdés azonban összefügg a harmadikkal, nevezetesen: kell-e, illetve lehet-e ösztönözni a több és főleg a jobb munkát elősegítő viszonyok között. A differenciálás lehetősége pedig nem független attól, hogy hogyan vélekedünk a közvetlen és közvetett munkajövedelmek, az alacsony

és a magas, sőt az elsődleges és a másodlagos gazdaságban szerezhető jövedelmek közötti arány szükséges, illetve elfogadható alakulásáról. Ezekkel az ellentmondásokkal valójában minden fejlődési ütemnél szembekerülünk, de minél alacsonyabb az átlagos növekedési ütem, annál élesebb formában jelennek meg ezek az ellentmondások.

A megoldás lehetősége mindig korlátozott és feltételezi a kiemelten kezelendő terület vagy területek politikai meghatározását (amit természetesen a gazdasági tényezők determinálhatnak). A következő szakaszban számunkra elengedhetetlen a kiegyensúlyozott és nem túl alacsony ütemű gazdasági fejlődés, ami magában foglalja a nemzetközi fizetési mérleg relatív stabilitását is.* Ez a cél szükségessé, sőt elengedhetetlenné teszi a több és a jobb munka honorálását éppúgy, mint azt, hogy a felhalmozásunk ne süllyedjen meghatározott szint alá. Más szóval a jelentkező feszültséget nem lehet kizárólagosan egyik vagy másik tényező számlájára megoldani. E területen csak a komplex szemlélet, a rövid és a hosszú távú érdekek egyeztetésére épített alternatívák adhatnak elfogadható megoldást.

A takarékosságra, mégpedig az ésszerű, a fejlődést előrevivő vagy legalábbis nem korlátozó takarékosságra azonban nagyobb szükség van, mint eddig bármikor. Ezért az elosztási arányok optimalizálása érdekében újra meg kell vizsgálni a felhalmozási, ezen belül a beruházási politikánkat. Így különösen az új gyárak, intézmények építésének szükségességét kell tüzetesen ellenőrizni, és ahol ez lehetséges, rekonstrukcióval, a meglevő gyárak, üzemek műszakszámának bővítésével, a nem megfelelő termékszerkezetű vállalatok termelési céljainak módosításával kell a beruházást ésszerű keretek közé szorítani. Ott pedig, ahol szükség van a beruházásra, a takarékosságot és a hatékonyságot elsődleges követelménnyé kell tenni.

b) A lakossági jövedelmek változásának tendenciái

A szocializmus építésének eddigi sikerei biztosították hazánk lakosságának gyors ütemű életszínvonal-emelkedését. A jövedelmek emelkedése különösen a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében volt igen gyors. Az ötödik ötéves terv idején számottevő ingadozások mellett az emelkedés üteme csökkent.

* A nemzetközi fizetési mérleg relatív stabilitása alatt a hosszú távú fizetőképességünknek megfelelő, gazdasági fejlődésünket segítő hitelműveleteket is magában foglaló egyensúlyt kell értenünk.

A lakossági jövedelmek évi átlagos alakulása 1961—1978 között

Megnevezés	1961—1965	1966—1970	1971—1975	1976	1977	1978
Az összlakosság reáljövedelme	3,3	6,2	4,2	0,8	4,9	2,9
Ebből:						
Egy munkás és alkalmazott keresőre jutó nettó átlagbér	2,3	4,5	6,2	5,1	7,8	7,8
Fogyasztó árindex	0,5	1,0	2,8	5,0	3,9	4,6
Reálbér-index	1,8	3,5	3,3	0,1	3,8	3,1
A mezőgazdasági tsz-ekben foglalkoztatottak reáljövedelme	—	—	5,4	0,4	5,0	—

Az 1972-es reálértékben számolva, az egy főre jutó havi átlagos személyes rendelkezésű jövedelem 800 Ft alatti kategóriájában 1962-ben a lakosság 47,5 százaléka, 1972-ben 9 százaléka, 1975-ben pedig mintegy 5 százaléka volt (az 1975-re vonatkozó reálértékek a KSH becsült adatai). Ugyanezekben az években a lakosság 66 százalékának, 18 százalékának, illetve kürülbelül 10 százalékának volt havi 1000 Ft alatti egy főre jutó jövedelme.

Megállapítható, hogy az elmúlt 10–15 évben az alacsony jövedelműek aránya jelentősen csökkent. Ebben demográfiai tényezők is szerepet játszottak, azaz az össznépességen belül csökkent a három- és többgyermekes, s növekedett a többkeresős háztartások aránya. Három és több gyermek volt 1960-ban a háztartások 8,5 százalékában, 1970-ben 4,4 százalékában, 1973-ben pedig 3,8 százalékában.

A fejlődést döntő részben a tudatos jövedelempolitikai intézkedések eredményezték. Ezeken belül ki kell emelni azokat a szociálpolitikai intézkedéseket, amelyek zömében a hetvenes években kezdték éreztetni hatásukat. (Az alacsony nyugdíjak emelésének mértéke meghaladta a magasabb nyugdíjakét; az áremelések fix összegben történő kompenzálása az alacsony keresetűek és az alacsony nyugdíjban részesülők számára az átlagosnál relatíve nagyobb mértékű növekedést jelentett.)

De nemcsak a szociálpolitikai, hanem a *bérpolitikai intézkedések* is egyértelműen az alacsony jövedelműek részarányának csökkenése felé hatottak. Ezek közül mindenekelőtt a minimális keresetek emelését, a bérfejlesztésben elmaradt ágazatok átlagosnál gyorsabb béremelését, valamint a nők bérezésében kimutatható indokolatlan

elmaradások csökkenését kell kiemelnünk. (Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a bérpolitikai intézkedések közvetlen kiváltó oka és tudatos célja egyik esetben sem a legalacsonyabb jövedelműek arányának a mérséklése volt. Mindegyik intézkedést elsősorban a fokozódó bérfeszültségek, illetőleg az adott területen jelentkező munkaerőhiány váltotta ki.)

Az alacsony jövedelműek arányának csökkenésével egyidőben emelkedett a magasabb jövedelmi kategóriákba tartozók aránya is. Amíg 1962-ben a népességnek alig több, mint 2 százaléka élt 2000 Ft feletti személyes jövedelemből, addig részarányuk 1975-ben – a KSH becslése szerint – meghaladta a 30 százalékot.

Alapvető tendenciaként állapíthatjuk meg, hogy a negyedik ötéves terv második felétől napjainkig a keresetek és a jövedelmek kiegyenlítődése ment végbe, de a keresetek valamivel differenciáltabbak maradtak, mint a jövedelmek.

Az elmúlt időszakban jelentősen emelkedett az ország valamenynyi rétegének, osztályának a jövedelme. Ezen belül is nagy jelentőségű az, hogy a munkások és a parasztok jövedelmei között kiegyenlítődés zajlott le, sőt a hetvenes évekre a parasztság jövedelme általában magasabb lett, mint a munkásoké. Ezzel összefüggő további körülmény, hogy a jövedelmek alakulását, differenciáit egyre kevésbé lehet a „hagyományos" osztálykategóriákkal jellemezni, ehelyett előtérbe kerültek a jövedelemdifferenciálódás más formái.

A jövedelmek szóródására ható főbb tényezők között jelentősebbek: az eltartott gyermekek száma és a munkajövedelem.

A keresők családjának jövedelmi helyzetében számottevő különbségek vannak attól függően, hogy hány gyermek eltartásáról kell gondoskodniuk.

A területi jövedelemarányokat a lakosság lakóhelye szerint vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy 1962-ben és 1967-ben az 1976. évihez hasonló értéket mutatott. Eszerint a fővárosban lakók egy főre jutó személyes fogyasztása 1972-ben 23 százalékkal haladta meg a vidéki háztartásokét, ezen belül 24 százalékkal a községekben lakókét. Ez a mutató feltehetően 1972 után némileg csökkent; ennek fő oka nyilvánvalóan a vidék foglalkoztatottsági szintjének a budapestinél jóval gyorsabb emelkedésében rejlik. Természetesen más (például demográfiai) tényezők ezt a hatást némileg korlátozzák.

A budapesti háztartásokban az egy főre jutó személyes jövedelem 1972-ben 19 százalékkal volt magasabb, mint a vidéki háztartásokban és 23 százalékkal haladta meg a községi háztartásokét.

A jövedelemeltéréseket – önmagukban véve – a kiváltó okok elemzése nélkül nem minősíthetjük sem pozitívan, sem negatívan.

A jövedelmek alakulásának vizsgálatában perspektivikus szempontból különösen két tényezőt kell még kiemelnünk:

Egyrészt: egyes kategóriákban már ma is jelentős eltérések tapasztalhatók – helyenként becsülhetők – a ténylegesen kimutatható jövedelmek és a valóságos jövedelmek között. Így például a kontárok jövedelmei, a hálapénzek, a borravalók és egyéb jövedelemforrások – különösen egyes szakmákban és területeken – a „hivatalosan" nyilvántartott jövedelmeknél jelentékenyen magasabb jövedelmeket biztosítanak. Ez a jövedelemrész ezeknél a kategóriáknál tendenciájában jelentősen növekedett az elmúlt időszakban, s növekedése valószínűleg gyorsabb volt, mint a lakossági átlagjövedelmeké. A nem nyilvántartott jövedelem egy része semmiképpen sem munkán kívüli forrásból származik, egy tekintélyes hányada tulajdonképpen munkajövedelem és a „másodlagos gazdaság" egyik összetevője. Másik része azonban a tradíció által fenntartott, egyes hiánycikkekhez kötődő olyan jövedelem, amely mögött nincs pótlólagos munkaráfordítás.

A nem saját munkával szerzett jövedelmek nagyságáról, alakulásuk tendenciáiról, formáiról – pontosabb felmérés és adatok híján – jelenleg csupán hozzávetőleges képünk van. A nem saját munkával történő jövedelemszerzés főbb forrása a magánszektorban foglalkoztatott állandó vagy ideiglenes munkaerő, melyből becslések szerint a nem állandó munkaerő képviseli a tekintélyesebb részt; az öröklés útján szerzett jövedelem; az egyéni bérbeadások (főleg lakás, lakrész) révén szerzett jövedelmek. Habár az ily módon szerzett jövedelem a lakossági összjövedelmeknek csupán kis részét képviseli, továbbá egyes esetekben (például a lakrészek vagy lakások bérbeadása esetében) a társadalom egészének ahhoz is érdeke fűződik, hogy ily módon fontos szükségletek kielégítéséhez új források táruljanak fel, mégis az így szerzett jövedelmek nagysága egyes személyek és egyes szűkebb rétegek számára jelentős lehet.

A lakosság jövedelmével összhangban szólni kell az árak alakulásáról is. A lakosságot elsődlegesen a fogyasztói árak változása érinti, ami az elmúlt években gyorsuló ütemben emelkedett.

A rendszeres fogyasztói áremelkedés szükségszerűvé teszi az ezt meghaladó nominálbér-emelkedést, és egyidejűleg rendszeresen le is értékeli a fizetést, a nyugdíjat, a családi pótlékot, az ösztöndíjat, torzítja a kereseti arányokat, a takarékosság, a hosszú távú tervek ellen hat stb. Azaz a gyors áremelkedés önmagában nem jelent biztosítékot arra nézve, hogy ezen az úton az árak jobban fogják a gazdaságot informálni, befolyásolni. Más szóval egy árreform, valamint

A fogyasztói árváltozás főbb kiadási csoportonként és rétegenként

Kiadási főcsoport, illetve réteg	Az árak változása százalékban					
	1971—1975	1976	1977	1978	1975—1978 között	1970—1978 együtt
	évi átlagban					
Élelmiszerek	1,9	10,2	5,5	3,6	20,5	32,1
Élvezeti cikkek	4,3	0,5	5,0	9,2	15,2	42,5
Ruházkodási cikkek	3,0	5,2	4,5	5,0	15,4	33,7
Fűtés, háztartási energia	1,6	—0,9	—0,7	0,3	—1,3	6,7
Tartós fogyasztási cikkek	2,5	2,9	2,4	3,1	8,7	22,8
Egyéb iparcikkek	3,1	6,7	2,2	3,3	12,6	31,3
Szolgáltatások	2,9	2,4	3,2	3,9	9,8	26,9
Összesen	*2,8*	*5,0*	*3,9*	*4,6*	*14,1*	*30,8*

ezt követően is az árak bizonyos mérvű mozgása elengedhetetlen, és ez gyakorlatilag csak áremelkedés lehet, de ennek mértékét nem célszerű az évi 2, maximum 2,5 százalék fölé emelni, mivel 4–5 százalékos áremelkedés már minimum 6–8 százalékos nominálbér-emelkedést indokol, és ezáltal – mivel a termelékenység emelkedése átlagban ennél csak kisebb lehet – az áremelkedés önmagát gerjeszti. A 2–2,5 százalékos áremelkedés (egy átfogó árreform után) lehetővé teszi az elengedhetetlenül szükséges korrekciókat, de nem vagy csak korlátozottan zavarja a társadalom normális gazdasági életét, nem értékteleníti el a fizetést, a kamatot, a nyugdíjat, az ösztöndíjat stb.

c) A munka szerinti elosztás néhány aktuális kérdése

A munka szerinti elosztás a szocializmus egyik alapvető gazdasági törvénye, amely a szocializmus viszonyai között *fokozatosan* bontakozik ki és érvényesül. Kifejeződik benne egyfelől a korábbi, kizsákmányoláson alapuló társadalmi formákkal szemben az a történelmi eredmény, hogy megvalósult a tulajdonosi egyenlőség, és így az elosztás alapja nem a tulajdon, hanem a munka. Ugyanakkor ez az elv azt is jelenti, hogy e tulajdonosi egyenlőség alapján a társadalmi termelés *még nem* képes biztosítani a társadalom tagjai számára szükségleteik hiánytalan kielégítését. Ezekkel együtt az elosztásnak ez az elve azt is jelenti, hogy a nemzeti jövedelemből való

részesedés fő (de nem kizárólagos) meghatározója a végzett munka mennyisége és minősége. Ily módon a szocializmus lényegéből fakad az is, hogy kizárólagosan „tulajdonosi jogcímen" senki sem léphet fel olyan igénnyel, hogy részesedjék a társadalmi javakból, ha ténylegesen nem végez, vagy munkaképes korában nem végzett valamilyen hasznos tevékenységet a közösség tagjaként. A „tulajdonosság" azonban jogcím arra, hogy a társadalom (illetve az azt képviselő állam) biztosítani köteles a részesedés lehetőségeit (a munkát) a társadalom tagjai számára, és jogában áll a részesedésből kirekeszteni azokat, akik nem tesznek eleget munkakötelezettségüknek.

A szocializmus építésének eddigi történelmi tapasztalatai alapján a munka szerinti elosztás értelmezése a marxi felfogás óta változáson ment keresztül. Ennek két, egymással szorosan összefüggő oka van. Egyrészt Marx és Engels a munka szerinti elosztást csak a közvetlen termelőkre vonatkoztatta; másrészt abból a feltételezésből indultak ki, hogy a szocializmusban nem lesz árutermelés.

A szocializmus építése azonban megkövetelte és megköveteli, hogy a munka szerinti elosztás elvét lényegében minden olyan tevékenységre kiterjesszék, ahol az ésszerűen, legalább közvetve megvalósítható. Mivel azonban a különböző minőségű munkák pontos összevetése lehetetlen – ellentétben Marx és Engels várakozásával –, más, mikroökonómiai szinten is használható kerülő utakat (képzettség, gyakorlati idő stb.) kellett választani.

A munka szerinti elosztás így sok tényező figyelembevételét teszi szükségessé. Ma a béreknél, jutalmakban stb. igyekszünk kifejezésre juttatni azt is, hogy a társadalom termékeiből ne csak az kapjon nagyobb részt, aki több vagy bonyolultabb munkát végez, hanem az is, aki jobb minőségű terméket állít elő vagy felelősségteljesebb tevékenységet fejt ki, továbbá az is, aki nehezebb munkakörülmények között dolgozik stb. Mennél fejlettebb a technika, annál kevésbé számítható ki, hogy az üzemi összeredményhez milyen mértékben járul hozzá az egyes munkás. Bár a munkavégzés végső soron továbbra is egyéni, a teljesítmény azonban kollektív. Ezért szükségszerűen változnak a munkabér kiszámításának módszerei és formái.

A szocializmus építése bonyolultságának is szerepe van abban, hogy a munka szerinti elosztás – rendkívül széles körű irodalma ellenére – *a szocializmus egyik s talán legtöbbet vitatott* olyan követelménye, amely elméletileg még ma sincs kellőképpen tisztázva. Ma is vita tárgyát képezi, hogy a munka szerinti elosztás egyáltalán törvény-e vagy pedig törvényszerűség, illetőleg „csak" elv. Mivel a munka szerinti elosztás követelményei részleteiben elméletileg

még nincsenek kellőképpen meghatározva, nem adható egyértelmű válasz arra sem, hogy mi tekinthető e követelmény megsértésének.

Az elméleti tisztázatlanság következtében a különböző nézeteket vallók egyaránt a munka szerinti elosztásra hivatkozva igazolják vagy bírálják mind a jelenlegi bér- és keresetszabályozási rendszert, illetve annak egyes elemeit, mind a különböző és egymással gyakran élesen ellentétes bérpolitikai koncepciókat, valamint az ezeken alapuló bérszabályozási mechanizmus-javaslatokat, sőt egész jövedelemelosztási rendszerünket.

A munkajövedelmek szerkezetének legfontosabb eleme az alapbérek és az alapbéren felüli keresetek aránya. A prémiummal, mozgóbérrel és jutalommal kapcsolatban a vizsgálatok azt mutatják, hogy e bérelemek lényegesen ösztönzőbb hatást fejtenek ki, mint az alapbér. Ennek alapvetően két oka van. Egyrészt: az alapbéren felüli kereseti elemeknek azért van nagyobb ösztönző szerepük, mert az alapbérekkel szemben igen sok esetben nem támasztunk kellő követelményeket. Másrészt azonban a szűk termelési keresztmetszetek feloldásában, az ütemes termelés biztosításában, a minőség javításában, a létszámhiány pótlásában a vállalatok zöme az alapbérnél jóval rugalmasabban kezelendő mozgóbérrészt igen jó hatásfokkal használja fel; a munkabér szerkezetében az alapbér Magyarországon ma is magasabb, mint a legtöbb szocialista országban.

*A munkajövedelmek szerkezete hét szocialista országban 1972-ben**

Ország	A teljesítménybéres dolgozók alapbére a béralap százalékában	Az időbéres dolgozók alapbére a béralap százalékában	Az egyes országok mutatóinak eltérése a magyar mutatóktól százalékpontban teljesítménybéres dolgozóknál	Az egyes országok mutatóinak eltérése a magyar mutatóktól százalékpontban időbéres dolgozóknál
Bulgária	60,2	69,7	—24,6	—20,4
Csehszlovákia	50,2	74,8	—28,6	—15,3
Kuba	93,4	94,7	8,6	4,6
Lengyelország	68,3	81,2	—16,5	— 8,9
Magyarország	84,8	90,1	—	—
NDK	44,8	47,2	—40,0	—42,9
Szovjetunió	63,4	77,2	—21,4	—12,9

* A Szovjetunió Munkaügyi Tudományos Kutatóintézetének irányításával folytatott „A munkások és alkalmazottak munkabér-struktúrájának összehasonlító elemzése a KGST tagországokban" című KGST-kutatás (Kézirat). Az elmúlt években ezek az arányok valamelyest módosultak, néhány szocialista országban alapbéresítették a pótlékok egy részét.

Annak ellenére, hogy az alapbér a fő kereseti elem – és annak is kell maradnia –, nem lehet beletörődni abba, hogy alapvetően csak elosztási funkciója van, s az „igazi" ösztönző hatást az alapbéren

felüli kereseti elemek váltják ki. Ha az alapbérnek nincsen számottevő ösztönző hatása, tartalmilag nem valósítja meg a munka szerinti elosztás követelményét sem. (Ha alapbérről beszélünk, ez kifejezi a dolog lényegét, de a kifejezés a fizikai besorolású dolgozók tekintetében nem teljesen pontos. A fix fizetésű alkalmazottaknál és az időbérben dolgozó munkásoknál ez a kifejezés teljesen egyértelmű, de a teljesítménybérben dolgozóknál pontosabban kellene az ún. törzsbérről beszélni.) Az alapbér jelentőségének, hatásának növelése tehát elsősorban azt jelenti, hogy a kifizetésével szembeni követelményeket emelni kell, miközben a munkajövedelmen belül növelni szükséges az alapbéren felüli keresetek arányát.

A munka szerinti elosztás továbbfejlesztésének kulcskérdése a következő években a vállalatok közötti és az azokon belüli következetesebb differenciálás a tényleges teljesítmények alapján. Ez az ösztönző bérformák elterjesztését és a vállalati belső érdekeltségi rendszer továbbfejlesztését igényli. Ez a kiindulópont önmagában nem jelent abszolút mértékben számottevően több béralapot. Népgazdasági szinten változatlan vagy korlátozott mértékben növekvő béralapon belül már jóval jelentősebb mértékben differenciált lehet az egyes ágak, alágak, szakágak, illetve főhatóságok és vállalatok béralapja és még inkább az egyes dolgozók keresete. Ezt például oly módon lehet realizálni, hogy a jelenlegi kereseten belüli fix és mozgó részarányát úgy kell módosítani, hogy a mozgó keresetrész (prémium, jutalom, év végi részesedés), továbbá a teljesítménybér teljesítményétől függő részének aránya az alapbérhez képest számottevően növekedjen.

A munkajövedelmek alakulásának és alakításának perspektívái azzal függnek össze, hogy a munka szerinti elosztás elvének megfelelően az elkövetkező években jobban kell érvényesülnie annak a követelménynek, hogy az anyagi ösztönzésnek mindenkit a képességei szerinti munkára kell serkentenie. Ez a munka szerinti elosztás következetesebb megvalósításának egyik elengedhetetlen követelménye egy-egy azonos vagy hasonló tevékenységet végző kollektíván belül is, de sokkal szélesebb értelemben is.

Reálisan számolni kell továbbá azzal, hogy a jövőben növekedni fog a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak létszáma, ahol az átlagos kereseti színvonal alacsonyabb, mint a termelő szférában, és ez központi bérarányjavító intézkedéseket is igényel.

Végül a főbb társadalmi osztályok és rétegek, valamint fő foglalkozási csoportok statisztikailag kimutatható jövedelmi arányainak megváltoztatásához szükséges anyagi eszközök megteremtésekor reálisan számolnunk kell azzal, hogy ennek során lényegében csak

a nemzeti jövedelem fogyasztási alapjának *növekményével* gazdálkodhatunk. Sem gazdaságilag, sem politikailag nem indokolt e nagy aggregátumok között az olyan arányváltoztatás, amely a *meglevő* jövedelmeket kívánja átcsoportosítani.

d) A közvetett munkajövedelem és a társadalmi juttatás struktúrája, valamint alakulása

A közvetlen munkajövedelmek mellett a lakosság szükségleteinek kielégítésében, életszínvonalának alakulásában növekvő szerepet játszanak a közvetett munkajövedelmek (nyugdíj, táppénz) és a társadalmi juttatások (természetbeni, intézményi és közvetlen pénzbeni). A társadalmi juttatás révén mindinkább mérséklődnek a réteg hovatartozása és a családi környezet révén ma még meglevő vagy újratermelődő differenciák, és ha történelmileg nem is rövid idő alatt a társadalom tagjai számára egyenlő feltételek jönnek létre a kultúra, a nevelés, az egészségvédelem területén.*

A fogyasztáson belül az egyéni és közösségi fogyasztás aránya mindig szoros kölcsönhatásban volt és van a társadalmi cél megközelítésének egész eszközrendszerével, s azon belül is jelesül a jövedelem és bérpolitikai elvekkel, valamint gyakorlattal. A fogyasztás belső struktúrájának fejlesztésénél távlati céljainknak megfelelően nemcsak kívánatos, hanem szükségszerű is a közösségi fogyasztás arányának növelése, mégpedig úgy, hogy közben az egyéni fogyasztás feltételei is fejlődjenek; azaz a közösségi fogyasztás üteme és aránya úgy növekedjék, hogy közben megőrizzük, sőt fejlesszük az egyéni fogyasztás kedvező hatását is a képességek, a tudás mobilizálására.

A közösségi fogyasztás fejlesztésének aktuális problémája a társadalmi juttatások belső arányainak változtatása (természetbeni, intézményi és pénzbeni), a juttatások egymáshoz való viszonyának és a fogyasztás egészén belüli helyének, illetve hatásának tudományos igényű számbavétele.

Az utóbbi évtizedben a közösségi és egyéni fogyasztás arányainak alakulását a juttatásokra fordított összegek és az arra jogosultak körének bővülése jellemzi. A jelentős változások ellenére belső feszült-

* A juttatás kifejezést csak jobb híján használjuk, illetve elfogadhatónak is tekinthetnénk, ha megfosztjuk attól az értelmezéstől, hogy ezek a juttatások valami jótéteménnyel, sőt mi több, társadalmi áldozatokkal egyenlőek, s nem a társadalom céljainak megvalósulási eszközei, eredményei.

ségek, egymásra kedvezőtlenül ható, nemegyszer a pozitív hatásokat is feloldó diszfunkcionális jelenségek is bekövetkeztek.

Az állampolgári jogon biztosított szolgáltatások fő területének kijelölése és fejlesztésének egyéni feltételrendszere a távlati társadalompolitikai tervezés fontos problémaköre. A munkaviszonyhoz kötött juttatások körének meghatározásával viszont aktuálisan szem előtt tartandó a központi és vállalati alapokból e célra fordítható eszközök hatékonyabb kihasználásának társadalmi szükségessége.

A növekvő feladatok, a gyakorlati ellentmondások és a korlátozott lehetőségek együttléte egy olyan komplex irányító, tervező, szervező, végrehajtó tevékenységet sürget, amely alkalmas a fogyasztáson belül a társadalmi juttatások természetbeni, intézményi és közvetlen pénzbeni részének olyan kombinatív rendszerét, módszerét és eszköztárát kialakítani, amely egyben ezek leghatékonyabb felhasználását is eredményezhetné.

A szocialista társadalmi viszonyok hatása a fogyasztás szerkezetére abban az általános tendenciában jut kifejezésre, hogy a piaci árufogyasztás jelentősége és bővülése mellett egyre nagyobb teret nyer a piaci kereteken kívül megvalósuló fogyasztás, a társadalmi juttatások és az intézményi fogyasztás. A fogyasztás struktúrájában mind nagyobb szerepet kapnak a társadalom reprodukciójával, a társadalom egészségvédelmével és kulturális felemelkedésével kapcsolatos szolgáltatások.

Jelenlegi viszonyaink között a természetbeni társadalmi juttatások, nemegyszer a közvetlen pénzbeni juttatások is – szándékunkkal ellentétesen – nem kielégítően funkcionálnak a társadalmi egyenlőség közelítésében, a jövedelmi egyenlőtlenségek csillapításában. Egyes társadalmi rétegek és csoportok eléggé eltérő mértékben részesülnek a juttatásokból. Az alacsony jövedelműek nehezebben jutnak a kedvezményekhez. (Ha a munkáscsaládok egy főre jutó részesedését a társadalmi juttatásokból 100-nak vesszük, akkor a parasztcsaládoknál a részesedés 76, a szellemieknél 143. A szellemiek 1975-ben viszonylagosan 27 százalékkal több óvodai férőhelyet, 39 százalékkal több gyógyszerellátást, 45 százalékkal több étkezési hozzájárulást és kétszer annyi üdülést vettek igénybe.)

LAKÁS- ÉS KOMMUNÁLIS ELLÁTÁS

A fogyasztói infrastruktúra egyik legfontosabb területe, a családok életvitelének meghatározója a lakáshelyzet. Ezért kapott prioritást az elmúlt évtizedben a lakásépítés. Tizenöt év alatt, 1960–1975 között egymillió lakást építettünk. A lakásépítés üteme tekintetе-

ben az elmúlt években a nemzetközi mezőnyben is viszonylag jó a helyezésünk.

Az elmúlt évtizedekben a lakások felszereltsége és a kommunális ellátás gyorsan és erőteljesen fejlődött. Ennek ellenére a lakás- és kommunális ellátás körében általában elmaradtunk attól a színvonaltól, amelyet (az általánosítható nemzetközi tendenciák alapján) az elért gazdasági fejlettség megkíván. Erre mutatnak az alábbiak:

– a kommunális ellátás tekintetében, bár csökkenő mértékű, de még mindig rendkívül nagy az ország egyes területei, illetve a falu és a város közötti differenciáltság;

– a városi fizikai dolgozók lakáshelyzete (lakásuk minősége, felszereltsége) az utóbbi évek javulása ellenére rosszabb az országos átlagnál;

– az állami bérlakás jelenlegi elosztási rendszerünkben társadalmi juttatásnak fogható fel, viszont a szűkösség miatt a lakosság többsége ebből nem részesülhet, sőt a legindokoltabb esetek egy részére is ez áll, hiszen állami lakásépítés a települések egy meghatározott körében lehetséges. Az állami bérlakások elosztására a szűkösségből eredően vissza-visszatérő zavarok a jellemzőek (jövedelmi kategóriák, foglalkozási meghatározások, gyermekek száma stb.);

– a lakáshoz jutás érvényesülő rendszere differenciálja a lakosság többi fogyasztásának lehetőségét.

A családok társadalmi helyzete és lakásviszonyai között továbbra is igen szoros kapcsolat van. Az alacsonyabb helyzetű társadalmi rétegek lakáskörülményei rosszabbak. A lakásépítési program realizálása közben, az igények nagy hányadának szolid kielégítése mellett, a jövedelmi viszonyokból adódóan a lakások színvonalában jelentős szélsőségek alakultak ki. A legrosszabb helyzetben levők körülményeinek javítása rendkívül költséges, és úgy tűnik, az állami bérlakás lehetne az egyetlen megoldás.

A lakásépítési program realizálása az egyik legszámottevőbb eredményünk, mégis a lakásépítés és a lakásjuttatás kialakult rendszere a fogyasztás egyik legtöbb bírálatot kiváltó területe. A lakáselosztással kapcsolatban döntésre váró fontos kérdés az áru- és pénzviszonyok felhasználásának jellege, mértéke, módja, illetőleg a végzett munka figyelembevétele.

GYERMEKELLÁTÁS

A szocialista társadalom fejlődése során a gyermekellátás, a családok gyermeknevelő tevékenységének anyagi, egészségügyi, kulturális és szociális támogatása sokat fejlődött. E területre is érvényes,

hogy a komplexitás hiánya csökkenti a meglevő eszközök felhasználásának hatékonyságát, illetve gátolja az ésszerű és a szükségleteket jobban kielégítő fejlesztés kibontakozását.

A gyermekek eltartásához való társadalmi hozzájárulás mértékének és formájának (közvetlen pénzbeni vagy intézményi) miképtje nem kevesebb, mint harminc éve a közgazdasági, nevelésügyi, egészségügyi, szociológiai szakemberek és a közvetlenül érdekelt szülők s nem utolsósorban a politikusok érdeklődésének előterében áll. A dilemma a szocialista tervgazdasággal egyidős.

A juttatás elveinek és gyakorlatának tisztulása következményeként a szocialista típusú gyermekellátás fejlődő és egységesülő, noha még közel sem egységes rendszerének jelentős eredményeit tudhatjuk magunkénak. Az anya- és csecsemővédelem, valamint a gyermekellátásra szánt juttatások – ideértve a családi pótlékot, a gondozó- és nevelő intézményeket is – a fejlődés első és hosszú periódusában az apa, illetve az anya munkaviszonyához kötöttek voltak. A szocialista társadalom építésének eredményeként ma már a juttatások jelentékeny része állampolgári jogon biztosított. Az állampolgári jogkénti juttatások körének meghatározása gazdasági, kulturális és erkölcsi állapotoktól meghatározott, és közel sem ellentmondásmentes. A juttatások más része – a szolgáltatás mennyiségi és minőségi fejlődésének függvényében továbbra is – az apa, illetve az anya munkaviszonyához kötött, központi, illetve vállalati keretekből finanszírozott, és részben térítéskötelezett.

A természetbeni-intézményi ellátás egyes területeken csaknem teljes körű (terhesgondozás, nőgyógyászati és gyermekgyógyászati szakrendelés, szülészet) és állampolgári jogon igénybe vehető.

A szocialista állam nemcsak egészségügyi és szociális intézményeivel, közvetlen pénzbeni juttatásokkal, hanem egész oktató-nevelő intézményrendszerével és az ahhoz kapcsolódó szolgáltatásokkal is támogatja és tehermentesíti a családok gyermeknevelő tevékenységét.

A gyermekellátás legvitatottabb kérdésköre a fél–3 éves korúak családi és intézményes nevelésének miképtje. A bölcsődei ellátás mennyiségi hiánya, demográfiai, foglalkoztatáspolitikai problémák megoldása érdekében, sok társadalmi, anyagi, erkölcsi, jogi kérdést mérlegelve alakítottuk ki – a világon először – a gyermekgondozási segély rendszerét mint a kérdéses korosztály társadalmi ellátásának egyik eszközét.

A gyermekgondozási segély új és figyelemre méltó, sok súlyos gondot áthidaló és közben újabb ellentmondásokat is felszínre hozó, de előreláthatóan is hosszú ideig alkalmazható gyermekellátási for-

ma. A gyermekgondozási segély és a fejlődő bölcsődehálózat arányai egymást kiegészítő vagy egymást kizáró fejlesztési módja immár több mint tíz éve van a közérdeklődés középpontjában.

1978-ban a bölcsődés korú népesség 13,8 százaléka élvezhetett bölcsődei ellátást, a dolgozó nők 5,7 százaléka volt (277 220 fő) gyermekgondozási segélyen. A segély igénybevételének időtartama szorosan összefügg az anya iskolai végzettségével, foglalkozásával, jövedelmével, munkaidőrendszerével, a férj foglalkozásával és nem utolsósorban a gyermekek számával.

A bölcsődék fejlesztése, a gyermekgondozási segély vásárlóerejének megőrzése, a két intézményrendszer közötti tényleges szabad választás lehetősége, illetve annak tudomásul vétele lehet csak a cél, hogy a gyermekgondozási segély éppen a települési viszonyok, az anya és a gyermek egészségi állapota miatt is hosszú távon fenntartandó.

Az óvoda egyértelműen része a szocialista nevelési intézményrendszernek. Óvodáink férőhelyeinek száma 1978-ban 345 ezer volt, s ma az adott korú népesség 83,2 százalékát fogadják be. Ezt azonban úgy lehetett megvalósítani, hogy 100 férőhelyre 122 gyereket vettek fel. A benépesítés mai gyakorlata éppen ott veszélyezteti a nevelés és ellátás színvonalát, ahol a kulturális egyenlőtlenségek leküzdésére ma a legnagyobb szükség lenne. Az óvodai igények teljes kielégítésének, gazdasági és személyi feltételeinek biztosítása – amely egyúttal az általános iskola hatékonyságának egyik feltétele – a közeljövő feladata.

A fogyatékos gyermekekről való gondoskodás intézményhálózati fejlesztésében rendkívül nagy a lemaradás, s közben sok tényező hatására növekszik az ilyen gondozású tanulók száma. A gyógypedagógiai iskolába járók száma az 1978/1979. tanévben 36 583, az egy pedagógusra jutó gyerekek száma 7,6, az egy tanteremre jutó gyerekek száma 16,2 volt.

EGÉSZSÉGÜGYI ELLÁTÁS

Az egészségügyi ellátásban fejlettségi szintünkhöz mérten is kedvező helyzetben vagyunk. 1974-ben Magyarországon 34 százalékkal volt nagyobb az egészségügyi ellátás egy főre jutó értéke, mint a hasonló fejlettségű tőkésországokban. Az egy főre eső egészségügyi ellátás költsége évi 1104 Ft (táppénz nélkül). Európai viszonylatban csak a Szovjetunió, Csehszlovákia, Bulgária és Ausztria orvosellátottsága jobb a mienknél. Az egészségügyi törvény értelmében az egészségügyi szolgáltatások állampolgári jogon biztosítottak. A haladás ellenére – bizonyos értelemben annak következményeként is –

az egészségügy területén olyan ellentmondások, egyenetlenségek alakultak ki, amelyek zavarják, egy-egy területen meggátolják a rendelkezésre álló erők hatékony kihasználását, s azzal szoros összefüggésben néhány alapszükséglet megfelelő színvonalon való kielégítését.

– Az egészségügyi teljesítmények, szolgáltatások nincsenek megfelelően alátámasztva a munkaerő és az állóeszköz oldaláról, s ez minőségükre kedvezőtlenül hat.

– Aránytalanság tapasztalható a viszonylag feljett magyar orvostechnikai ipar és a magyar egészségügy műszerezettsége, gépesítettsége, technikai színvonala között.

– A munkaegészségügy messze lemaradt a termelés technikai és kémiai ártalmainak kivédésében.

– Az urbanizáció, a mobilizáció, a kemizálás szerteágazó egészségügyi kihatásának tudományos elemzésében, a károsító tényezők csökkentéséhez szükséges feltételek létrehozásában jelentős az elmaradás.

Az egészségügyi ellátás fejlesztése céljából létrehozott és létrehozandó anyagi és szellemi bázist hatékonyan csak abban az esetben lehet felhasználni, ha ez a folyamat a gazdasági és kulturális szféra szükségleteivel és feltételeivel szoros kapcsolatban realizálódik. Ehhez viszont az szükséges, hogy ez a kapcsolat az említett területek irányításában, szervezésében és ellenőrzésében sokkal szorosabb legyen. Az egészségügyi ellátásban állampolgári jogon (a gyógyszerellátásban igen kis mértékű lakossági hozzájárulás alapján) részesülnek az arra rászorulók. Problémát jelent azonban, hogy burkolt formában itt is jelen vannak és hatnak az áru- és pénzviszonyok.

NYUGDÍJAK

Az utóbbi évtizedekben a közvetett munkajövedelmek s ezen belül a nyugdíjak gyors ütemben nőttek. A nyugdíjak gyors ütemű növekedése egy oldalról valóságos társadalmi szükségleteket, igényeket (még így sem kellő mértékben) kielégítő jelentős társadalompolitikai eredmény, más oldalról a gazdaságra indokolatlanul is nagy terheket rakó tény.

A szocialista társadalomnak célja a nyugdíjaknak a népgazdaság teherbíró képességével való arányos és rendszeres fejlesztése, ezzel az egyéni és társadalmi érdekek egyeztetése, éppen ezért a közvetett munkajövedelmek növekedésének túl gyors növekedési ütemét mérséklendő, a gazdasági, kulturális, egészségügyi állapotokkal jobban összhangban álló lépéseket kell tenni.

Mindenekelőtt szükséges, hogy következetesen szétválasszuk a nyugdíjat a rövid munkaviszony után élvezett járadéktól,* és a szociális típusú segélyektől. A nyugdíj annak jár, aki mintegy 20–25 éven át dolgozott. Azaz a nyugdíj-járandóság alapja legalább 20–25 éves munkaviszony. Akinek rövidebb, de számottevőbb munkaviszonya van – például 10–19 év –, annak a nyugdíjnál alacsonyabb szintű járadékot kellene kapnia.

Hazánkban a nyugdíjkorhatár alacsony, és a további dolgozásra ösztönző nyugdíjpótlék – a korlátozás nélkül folyósítható nyugdíj mellett – nem ösztönöz elég hatékonyan a jogosultság utáni munkavégzésre, ami – különös tekintettel a korlátozott munkaerőforrásra – a jövőben a mainál is fontosabb lesz.

A megoldás lehetőségeként meg kell fontolni a nyugdíjkorhatár általános vagy részleges emelésének lehetőségét. Ezek között mindenképpen és nyíltan szólni kell a női nyugdíjkorhatár emeléséről. Az 55 éves nyugdíjkorhatár megállapítása a szakképzetlen, többségében betanított munkásnők részére történt, amikor még bőséges munkaerőforrás, ezen belül női munkaerőforrás állt rendelkezésre, s még teljes egészében a nőkre hárult a család és a gyereknevelés minden gondja. Ma már a nők nagy része szakképzett, van gyermekgondozási segély, a család munkájából a férfiak is kiveszik a részüket. Ezért – ha nem is egyik napról a másikra, de előbb-utóbb – közelíteni lehet a férfiak és a nők nyugdíjkorhatárát.

* A nyugdíjat, a járadékot és a segélyt — bár nem következetesen, de — eddig is megkülönböztették, ezért kaptak a tagsági idővel nem rendelkező tsz-parasztok egységes összegű járadékot. Ugyanakkor a gyermekgondozási segély — mivel nem vizsgálják a rászorultságot — nem segély, hanem járadék.

IV. A fejlett szocialista társadalom felépítését szolgáló program megvalósításának nemzetközi és hazai feltételeiről

A fejlett szocializmus politikai-társadalmi programjának anyagi megalapozása szükségessé teszi népgazdaságunk további gyors ütemű fejlődését. Ez azonban az eddiginél jóval fokozottabb módon kapcsolódik a külső feltételekhez. A hetvenes évek elejétől fokozatosan és gyorsuló ütemben bontakoztak ki az új nemzetközi méretű és sajátos változások, amelyek mind rövidebb, mind hosszabb távon további gazdasági fejlődésünk meghatározó feltételeit alkotják.

Az a folyamat, amely cserearányaink hosszabb ideje tartó romlásában összegeződik, valójában a világgazdaság strukturális átalakulását jelenti. Ennek főbb elemei:

– A világ különböző részein a gazdasági-társadalmi erőviszonyokban jelentős változások zajlottak le. Megerősödött a nyersanyagtermelők helyzete, a fejlett tőkésországokban a hatvanas évek túlfűtött konjunktúráját követő gazdasági és pénzügyi válság nyomán megváltozott ezen országok egymás közötti erőviszonya.

– A hetvenes években új hajtóerők bontakoztak ki a termelőerők fejlődésében. A nemzetközi műszaki-tudományos fejlődés a termelőerők legdinamikusabb elemévé vált. Az automatizálás, a komputerizáció és a kemizáció, a genetika az élenjáró „húzó" iparágak intenzív fejlődését eredményezték. A tudományos-technikai előrehaladás ütemének felgyorsulása, ágazati és földrajzi kiterjedése módosította a gazdasági növekedés korábbi forrásainak relatív jelentőségét.

– Határozottá válik és új dimenziót kap a dinamikus és lemaradó ágazatok közötti verseny. A dinamikus ágazatok növekvő mértékben szívják fel a lemaradó ágazatok fejlődési tartalékait, melyeket csak állami beavatkozással, beruházáspolitikával és források átcsoportosításával lehetséges ellensúlyozni. Ezekben az ágazatokban az olyan különleges adottságokkal rendelkező gazdasági-társadalmi struktúrájú országok maradnak versenyképesek, ahol nagytömegű és olcsó a munkaerő, jelentősek a nyersanyag- és energiakészletek stb.

– Olyan viszonylag távol esőnek tűnő folyamatok, mint a gazda-

sági-politikai változások, az ökológiai egyensúly felbomlásának növekvő üteme, a nem pótolható erőforrások által a termelés extenzív növelése elé emelt korlátok jelentkezése, a tudományos-technikai forradalom kibontakozása, egybekapcsolódva új módon vetik fel az időtényező fontosságát.

– Az új típusú folyamatok legfontosabb sajátossága, hogy e változások időben egybeestek, egymással kapcsolódva és világgazdasági méretekben jelennek meg. Különösen egyes országcsoportok az eddigiekhez képest nehezebben reagálnak a gyors és a korábbitól eltérő típusú változásokra. Ez részben kiélezi a versenyt a nemzetközi piacokon a hagyományos termékeket és nem stratégiai árukat előállító termelők között, részben pedig fokozza a protekcionista gazdaságpolitikára való hajlamot.

– A leggyorsabban fejlődő s a legmagasabb szintű termelőerők nemzetközi méretei és jellege új dinemziókat nyit a nemzetközi gazdasági kapcsolatok számára. Ezáltal – elsősorban a kis és közepes erejű gazdasággal rendelkező országok számára – új módon merül fel a nemzeti önállóság és a gazdasági fejlődés összefüggése (a politikai szuverenitás és a gazdasági integráció megkülönböztetése, az utóbbi parancsoló volta mellett).

A világgazdaság említett változásai közvetlenül és közvetve hatnak a szocialista gazdasági közösségre is, amely egyfelől része a világgazdaságnak, másfelől speciális sajátosságai vannak. Ezek között kell említenünk:

– A KGST-országok fejlődésük fordulópontjához érkeztek. Változik fejlődésük jellege, szintje, belső társadalmi feltételrendszerük. A fejlett szocialista társadalom felépítését meghirdető program csupán a KGST-országok szoros együttműködésében, a szakosodás és a kooperáció további bővülése útján valósítható meg.

– A szocialista gazdasági régió egyik sajátossága, hogy az országok gazdasági fejlettségénél alácsonyabb szintűek a gazdasági kapcsolatai, ami a nemzetközi munkamegosztás problémáira, illetve azoknak a kereskedelmi, pénzügyi eszközöknek a viszonylagos fejletlenségére utal, amelyek a gazdasági kapcsolatok bővítését szolgálják.

A világgazdaságban és annak különböző régióiban lezajló változások hatását népgazdaságunk fejlődésére abban összegezhetjük, hogy miközben sürgetően és kényszerítően hatnak a belső struktúra változására, a fejlődés irányának és jellegének módosítására, csökkentik azokat a tartalékokat, forrásokat, amelyek a fejlődés irányának és jellegének megváltoztatásához szükségesek. Gazdasági fejlődésünk külső feltételei között kiemelve a világpolitikai helyzet, a szocialista

és a nem szocialista környezet hatását – a jelenlegi tendenciák prognosztizálhatóságának nehézségei ellenére –, hosszabb távon is valószínűbbnek tarthatunk olyan külső feltételrendszert, amelyet országunk gazdasági fejlődésére vonatkozóan alapvetően kedvezőtlennek tekinthetünk, beleértve a szocialista gazdasági közösség viszonyait is, azzal a kiegészítéssel, hogy az utóbbi számunkra kevésbé alakul kedvezőtlenül, mint a világgazdaság más régiói. A külső feltételrendszer kedvezőtlen alakulása főképpen azt jelenti, hogy egyrészt felértékelődnek a nyersanyagok, az energiahordozók és a magas technikai szintet képviselő termékek, másrészt leértékelődnek az átlagos színvonalú teljesítmények, vagyis jelenlegi fejlettségi szintünkön a magyar teljesítmények tekintélyes hányada.

1. GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÜNK NÉHÁNY VONÁSA NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A szocializmus építésének legfontosabb feltétele hazánkban: gazdasági fejlődésünk dinamizmusának fenntartása. Ennek szükségessége mindenekelőtt abból adódik, hogy a fejlődés minőségi elemei területén lemaradásunk a fejlett tőkésországokkal szemben nem, illetve alig csökkent, sőt egyes országcsoportokkal szemben növekedett. Amíg például Magyarországon a termelékenység évi növekedési üteme 1960–1975 között 5 százalék volt, addig az NSZK-ban 4,9 százalék, Svédországban 4,5 százalék, Hollandiában 7,6 százalék, Görögországban 6,7 százalék.

A fejlett tőkésországokhoz viszonyított növekedési ütemünk két szempontból is problémát okoz. *Először:* ismeretes, hogy a közepesen fejlett országokban – meghatározott feltételek, például a technikai import alapján – általában kedvezőbbek a lehetőségek az ipari termelékenység növelésére, mint a fejlett országokban. Ezzel szemben termelékenységünk növekedési üteme – az iparban – lényegében megegyezik a nálunk jóval fejlettebb NSZK-ban elért ütemmel, alig haladja meg a világ élvonalába tartozó Svédország ütemét, és nagyon elmaradunk a nálunk ugyancsak jóval fejlettebb Ausztria és Hollandia termelékenységének növekedési üteme mögött. A közepesen fejlett országok közül pedig néhányan a mienkénél sokkal gyorsabb termelékenységnövekedést érnek el. A fejlett tőkésországokhoz képest nivellálódásunk vagy nagyon szerény ütemű, vagy pedig egyáltalán nem következik be. *Másodszor:* Fejlettségi szintünkkel együtt technikai fejlettségünk is jelentősen lemaradott a fejlett tőkésországokhoz képest. Termelékenységünk növekedési

ütemből arra lehet következtetni, hogy technikai fejlődésünk üteme sem kielégítő, és így technikai fejlettségi szintünkben sem mutatkozik a fejlett tőkésországokhoz képest jelentős ütemű nivellálódás. A technikai fejlettségi szint lemaradottsága és lassú nivellálódása népgazdaságunkat folytonosan hátrányos helyzetbe hozza.

A technikában mutatkozó lemaradottságunk kedvezőtlenül befolyásolja versenyképességünket. Az ipari készáruk korszerűségi szintjében mutatkozó lemaradás a világpiacon állandóan értékesítési nehézségeket támaszt. Ha a lemaradás csupán a gyártási folyamatot érintené, az külső piaci nehézséget nem támasztana. Az alacsonyabb termelékenységű munka nem jelentkezne magasabb önköltségben, mert önköltségnövelő hatását a részben kisebb reálbérek kompenzálnák.

Azonos minőséget feltételezve a versenyképességet az abszolút termelékenységi előnyök helyett a komparatív előnyök határozzák meg. Eszerint termelékenységi és technikai lemaradottságunk nem azért jelent súlyos problémát, mert a munkafelhasználást tekintve drágán termelünk, hanem azért, mert jórészt nem korszerű gyártmányokat – termelőberendezéseket és fogyasztási cikkeket – állítunk elő.

A technikai fejlettségi szint, illetve a technikai fejlődés üteme egyúttal olyan egyensúlyi probléma, amely egészen közelről érinti nemzetközi gazdasági kapcsolatainkat. Részben nem kielégítő ütemű technikai fejlődésünkkel és fejlettségi szintünkkel függ össze, hogy a fejlett tőkésországokkal szemben külkereskedelmi mérlegünk folytonosan deficitre hajlamos, hogy ezen a piacon inkább mezőgazdasági eredetű árukat sikerül eladni, és ugyanitt gépipari exportunk nagyon szerény arányú.

A növekedés dinamikája mellett figyelmet érdemel, hogy egy adott növekedési ütemet milyen arányú beruházásokkal érünk el, vagyis hogyan alakul a beruházások népgazdasági méretű hatékonysága. Az 1950-től 1970-ig terjedő periódusban a magyar népgazdaságban a beruházások aránya növekvő irányzatú volt. A népgazdasági szinten számított hatékonysági mutató kedvezőtlen irányzatú volt. *Sok olyan országot* találunk, ahol lényegesen kisebb a növekedésre számított beruházási ráta. Még fontosabb, hogy *csak az ipari termelést és a beruházást figyelembe véve* ott is gyakran kisebb a növekedés beruházásigénye, ahol *a népgazdasági szintű* hatékonyság különbözik a mienktől, vagy ahol ez még rosszabb is annál.

Mind gazdasági fejlődésünk minőségi értelemben vett felgyorsítása – a gyártmányok korszerűségének, minőségének, világpiaci versenyképességének az eddigiekhez képest gyorsabb fejlesztése –, mind pedig a gazdasági hatékonyság – a beruházási hatékonyság – javítása

létfontosságú népgazdaságunk számára. Ezért elsősorban a hatékonysági, minőségi tényezők tekintetében van szükségünk a fejlett tőkésországokkal szembeni nivellálódásra és nem az egy főre jutó termelés mennyiségi növelése a közvetlen feladat. A hatékonysági-minőségi tényezők előtérbe kerülésének kell előidéznie a dinamikus gazdasági fejlődést. Ez a termelésünk szerkezeti átalakításával és külgazdasági egyensúlyunk kialakításával kapcsolatos feladatok együttes megoldását igényli.

A termelési szerkezet átalakítását, illetve az ehhez szükséges eszközök biztosítását nehezíti, hogy az eddiginél fokozottabb módon kell az alapanyagiparunkat és az energiatermelésünket, továbbá a harmadlagos ágazat (a tercier szektor) fejlesztését szorgalmaznunk. Az alapanyag- és energiaipar fejlesztését a módosult gazdasági feltételek, a harmadlagos ágazat fejlesztését népgazdaságunk, társadalmunk fejlettsége igényli.

2. A SZOCIALISTA ÚJRATERMELÉSI FOLYAMAT FELTÉTELRENDSZERE KOMPLEXITÁS

Gazdasági-társadalmi fejlődésünknek a szocializmus alapjainak megteremtése óta bekövetkező legfontosabb jellemzője, hogy társadalmunkban mindinkább növekvő jelentőségűvé válnak a különböző területek, ágazatok, rétegek stb. kölcsönhatásának problémái. A szocialista társadalom fejlődésének olyan szakaszába lépett, amelyben:

– A társadalom életének egyes szférái, területei, mint az újratermelés rendszerének egy-egy eleme jelennek meg, mely rendszer meghatározza az egyes elemek strukturális elhelyezkedését.

– Az újratermelés rendszere meghatározza az egyes elemek, részek optimális mennyiségi arányát. Következésképpen a fejlődést immár nem önmagában az egyes részek növekedése, hanem annak az aránynak a közelítése jellemzi, amelyben az egyes elemek optimálisan szükségesek a rendszer működéséhez.

– Az egyes elemek funkciója nem önmagukban, hanem csak a rendszer egészéhez való viszonyban értelmezhető, vagyis a rendszer meghatározó módon hat az egyes részek *minőségére*, társadalmi jellegére.

– A társadalom különböző szféráinak kölcsönös függősége alapján nem a lineáris ok-okozat összefüggés érvényesül, hanem valamely szféra változásának, fejlődésének lehetőségeit és korlátait az

egész rendszer határozza meg, az válik feltétellé, a rendszer egésze válik kiindulóponttá. Ennek következményeként például a lakosság képzettségi, kulturáltsági színvonala gazdasági fejlődésünknek nem puszta következménye, hanem egyúttal feltétele is, s különösen a gazdasági fejlődés jellegének változása időszakában meghatározó faktorrá is válhat.

A fejlesztési koncepciók kidolgozásánál azért a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kap a különböző területek egyidejű fejlesztése stb., olyan tudományos eredmények felhasználásának jönnek létre az objektív feltételei és szükségletei, mint például a rendszerelmélet.

A komplexitás szempontjából fejlődésünk jelenlegi és előreláthatóan legalább középtávú szakaszát a következő ellentmondás jellemzi: egyfelől belső viszonyainkat tekintve továbbhaladásunk fontos feltételeit jelenti a korábbi (örökölt és újonnan keletkezett) aránytalanságok felszámolása bizonyos (többnyire rendkívül beruházásigényes) szférák között, illetve régiók között. Így például gazdasági fejlődésünk egyik alapvető feltételévé válik az infrastruktúra viszonylagos elmaradottságának felszámolása, szervezési-irányítási hatékonyságának emelése (gépesítése) stb., illetve az oktatási és egészségügyi intézményhálózat regionális különbségeinek csökkentése. Ugyanakkor másfelől a gazdaság külső egyensúlyának problémái nem teszik lehetővé, hogy az ágazatok és területek közötti arányok javítására jelentős külső erőforrásokat vehessünk igénybe, mert gazdaságunk külső egyensúlyának javítása szintén halaszthatatlan feladattá vált.

A jelzett ellentmondás rövid távú feloldásához jelentősebb új belső vagy külső erőforrások felkutatása szükséges. Ennek hiányában az ellentmondás csak hosszabb távon oldható fel, egy olyan veszély fennállása mellett, amikor a kétfajta egyensúly zavarai kölcsönösen fölerősítik egymást.

További ellentmondás kialakulásával kell számolnunk társadalmi fejlődésünk komplex jellege, valamint a társadalmi folyamatok elemzésének, tanulmányozásának kialakult, intézményrendszerükben is rögzített tradicionális módszerei, jellege között is.

A szocializmus építésének jelenlegi szakaszával kapcsolatos ismereteink nem kielégítő volta – a felhalmozott történelmi tapasztalatok elégtelenségén túlmenően – szorosabb értelemben véve az ismeretek oldaláról, legalább három tényezőcsoporttal van összefüggésben. Ezek a következők: a társadalmi-gazdasági fejlődés merev diszciplináris alapon való közelítése, a szintetizáló munka gyöngesége, a szemléletmód változtatására való nem kellő felkészültség, egyfajta konzervativizmus.

Bár az utolsó évtizedben eléggé sok szó esett az interdiszciplináris problémakezelésről, sőt a problémák multidiszciplináris alapon való közelítéséről is, valójában nem sok történt ezen a téren. Tudományos kutatóintézeteink döntő többségükben diszciplináris jellegűek. Egyetemeink ugyancsak diszciplináris alapon épülnek fel, bár az interdiszciplinaritás tekintetében nagyobb lehetőséget kínálnak, mint a specializált kutatóintézetek. A témacsoportos kutatások gyakoribb szervezésével, alkalmi interdiszciplináris team-ek létrehozásával történtek, és napjainkban is történnek „kitörési kísérletek" a diszciplínák merev szorításából, ezek a törekvések azonban mind ez ideig még nem hoztak kielégítő eredményt. Valószínű, nem is hozhattak, hiszen súlyuk az összkutatáson belül még nem kielégítő, és e törekvések nemritkán specializált, diszciplináris intézményekhez kapcsolódnak. A diszciplináris intézmények interdiszciplináris fogékonysága is nagyon különböző.

A komplexitásnak mindinkább előtérbe kerülő s a kutatásban az eddigieknél nagyobb figyelmet követelő problémái:

– A fejlődés regionális sajátosságai. A marxista irodalom rendszerint regionális problémakezelés címén azonos földrajzi térségekhez tartozó országok problémáit tárgyalja – nagyobbrészt országonként és egymás mellett –, s kevésbé elemzi a különböző térségeket. Ez is oka annak, hogy nincs kielégítő válaszunk arra, hogy a térségi sajátosságok kezelésében mekkora szerepe van a gazdasági adottságoknak és mekkora a kultúrtörténeti hagyományoknak.

A nemzeti kereteket egyébként egyre több ponton feszegeti a fejlődés, csak e keretek átlépése is következetlenül és egyenlőtlenül halad előre. A nemzetközi gazdasági integrációs tömörülések – köztük a KGST – létrejötte is a nemzetgazdasági keretek szűk voltából kapott ösztönzést a politikai szempontokon túlmenően. Hiszen valamennyi tömörülésben jelentős számban vesznek részt kis országok. Az utóbbi időszakban azonban lelassulni látszik az integrációs folyamat fejlődése.

Mindenképpen úgy tűnik, hogy a nemzetközi regionális összefüggések mélyebb megismerése a tudományos kutatásnak és a társadalmi-gazdasági irányítás fejlesztésének hosszú időn keresztül a legígéretesebb területe lesz.

– A nemzetközi összefüggésekkel való foglalkozásnak – a komplexitás szempontjából nézve – másik fontos vetületét a politikai, katonapolitikai, gazdasági, kulturális, valamint ideológiai kölcsönhatás képezi. Ezek a kölcsönhatások napjainkban sokkal szövevényesebbé váltak, mint ahogy a korábbi évtizedben megjelentek.

Ezen összefüggések egyike a politikai és katonapolitikai megoldá-

sok viszonya. A nemzetközi politikai fejlődésfolyamatoknak természetes sajátossága, hogy enyhülési és feszültségi periódusok váltják egymást. A nemzetközi fejlődés alakulásának politikai téren is van bizonyos ciklikussága. E ciklikusságot – egyebek között a politológia tudományának nem kielégítő fejlettsége miatt – még nem tártuk fel megfelelő mértékben. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a nemzetközi helyzet éleződésében vagy békésebbé válásában nem mutathatók ki a gazdasági fejlődéssel azonos vagy vele együttmozgó ciklusok az időbeni lefolyást illetően, attól eltekintve, hogy a gazdasági fejlődés ciklusainak ritmusa is változott. Bizonyos szabályszerűségek azonban a politikai fejlődés ciklusainak alakulásában is érvényesülhetnek. Nincs megalapozott vélemény a ciklusok kilengéseinek szélső értékeiről, és ezt nem is tudjuk ma még pontosan mérni.

– A hosszú távlatú és a középtávlatú tervek kapcsolata. A jövőkutatás és a tervezés dokumentumainak napjainkban a jövőképek, prognózisok, koncepciók, programok és tervek tekinthetők. A jövőképek nagy távlatokra, tehát a hosszú távlatú terv időtartamát meghaladó időszakot figyelembe véve egy távoli időpontra vonatkozó állapotábrázolások. A prognózisok fejlődéstendenciákat tárnak fel. Azt vizsgálják, hogy egy meghatározott területen – olyan részterületen, amelyen már törvényszerűségek érvényesülnek – a múltbani és a jelenlegi fejlődés meddig, milyen mértékben és milyen valószínűséggel él tovább a jövőben. A koncepciók – nem egészen szerencsés szóhasználattal élve – egy-egy terület fejlesztésére vonatkozó elképzelések konzisztens gondolati rendszerét jelentik. A programoknak két fajtáját különböztetjük meg: párt- és kormányprogramokat – ezek is különböznek egymástól –, továbbá egy-egy, a társadalmi-gazdasági összfejlődést jelentősen befolyásoló terület fejlesztésére vonatkozó stratégiai programokat. Ez utóbbiakat célszerű kiemelt szerepkörű fejlesztési programoknak nevezni. A koncepciók és a programok közötti különbség abban van, hogy a koncepciókat mint az elgondolások dokumentumokban formalizált rendszerét figyelembe vesszük a népgazdasági tervek kidolgozásakor, a kiemelt szerepkörű fejlesztési programok a tervek elkészítésekor prioritást élveznek, nemritkán kiinduló feltételként jelennek meg.

– A jövőképek, pártprogramok, hosszú távlatú és középlejáratú népgazdasági tervek a maguk egészében, globalitásában részben nemzetközi téren, részben hazai tekintetben egyaránt makroszintű problémakezelést jelentenek. Ezek a munkák a maguk globalitásában mindig össztársadalmi szinten kezelhető tevékenységként jelennek meg.

A jövőképek, pártprogramok, népgazdasági tervek számos eleme azonban ágazati, funkcionális és regionális jelleget ölt, nemritkán ilyen típusú intézményekhez kötődik és más összefüggésben nézve közép- és alsószintű egységekig legyűrűzik. Ezért rendkívül lényeges, hogy az ágazati, funkcionális, regionális jelleggel kezelhető elemek között is sokoldalú kapcsolatot biztosítsunk a társadalmi-gazdasági irányítás különböző szintjei közötti kapcsolat egyidejű elmélyítésével.

Ma a komplexitás leggyengébb eleme az ágazati és regionális aspektus együttes érvényesítése, s a fő probléma mezoszinten van.

A komplexitás különböző síkjainak kapcsolatában nagy szerepe van az egyenlőtlenségeknek. Az egyenlőtlenségek problémakörét nagyobbrészt szociológiai oldalról közelítjük meg. Ez a közelítés a leszűkítetten gazdasági közelítéshez képest már gazdagabb problémakezelést tesz lehetővé. Ám nem kielégítő mértékben. E kérdéskörnek talán egyik legáltalánosabb felvetése lehet az, hogy *a különböző országok egymástól lényegesen eltérő, tehát egyenlőtlen fejlődési feltételekkel rendelkeznek, mind természeti adottságaik, mind földrajzi fekvésük, mind pedig történelmi múltjuk tekintetében.* Bár a szocialista országok tudatosan törekszenek a kiegyenlítődés tendenciaszerű érvényesítésére, mégis tüzetesebb vizsgálódás tárgyát igényli az, hogy *a hosszabb-rövidebb távok tekintetében milyen következményekkel jár az egyenlőtlen feltételek adottsága. Részben* abból a szempontból, hogy mekkora súllyal esik latba a térség önerejére való támaszkodás igénye, részben pedig abból a szempontból, hogy a fejletlen országok számának, területének, népességének, az elpusztított termelőerőknek a táboron belül növekvő részaránya milyen szinteken biztosítja a kiegyenlítődést, az egyenlőtlenségek csökkentését.

Az egyenlőtlenségek másik összefüggése a műszaki és gazdasági, valamint a társadalmi és tudati tényezők egyenlőtlensége. Nincs megalapozott, mérhető tapasztalatunk arról, hogy a gazdasági fejlettség közepes szintjéhez mennyire fejlett műszaki színvonal tartozhat. Azt sem tudjuk pontosan, hogy a gazdasági fejlettségbeni és a műszaki fejlettségbeni szóródás a fejlettség különböző átlagos szintjein hogyan függ össze egymással. Ezeket a kapcsolatokat pedig jobban ismernünk kellene ahhoz, hogy pontosabban tudjuk szabályozni a műszakilag fejlett technikát és a magasabb kereseti arányok egymáshoz rendelését. Nagyon változatos a kép a tekintetben is, hogy az emberek munkahelyükön, utazási feltételeikben, lakásviszonyaikban nagyon változatos szintek között élnek, és mindez változatos formában hat tudatuk alakulására is.

Az egyenlőtlenséggel kapcsolatban tüzetesebben meg kellene vizsgálni azt is, hogy a szocializmus építésének különböző szakaszaiban mekkora egyenlőtlenséget bír el a társadalom, hogyan helyezkednek el azok alsó és felső határai, milyen irányultságúak ezek az egyenlőtlenségek, közülük melyek a jövőbe mutatók és melyek a múltat konzerválók. Az egyenlőtlenségek csökkentése általános tendenciájának a szocialista országokban úgy kell érvényesülnie – az egyenlőtlenségek egyes területeken való átmeneti növekedése ellenére –, hogy az egyenlőtlenségek határértékei folyamatosan eltolódnak, az alsó és felső szintek egyaránt magasabbra kerülnek. Miközben mérhető a szélső szintek közötti különbség, mérhető azok alsó és felső határértéke is, legalábbis az egyenlőtlenségek számos fontos területén. Mindkét szélső határértéket gondos elemzés tárgyává kell tenni. Ma már eléggé ismert, hogy a szocialista társadalomban is létezik létminimum, és a társadalom szociálpolitikájának szerves része a legalacsonyabb jövedelmek emeléséről való gondoskodás. Hasonló a helyzet ezen belül a legalacsonyabb bérek emelésével kapcsolatban is. Nem fogalmazódott meg ilyen markánsan a technikák, technológiák legalacsonyab szintjéhez való viszonyunk. A környezeti feltételek tekintetében sem fogalmaztuk meg azokat a határértékeket, amelyek alá a további fejlődésben nem kerülhetünk.

Gondosabban kell elemeznünk az egyenlőtlenségek felső értékeit is. Részint azért, mert a felső szintekhez különösen nagy súllyal kötődnek etikai problémák. Részint pedig azért, mert általában is – feszültebb társadalmi-gazdasági feltételek közepette pedig különösen – alkalmasak társadalompolitikai hangulatok káros formáinak keletkezésére és terjedésére. Emellett éppen a jövedelmek, az élet- és munkafeltételek felső értékei azok a területek, ahol rendszerint a következő fejlődési fokra mutató elemek és a negatív társadalmi jelenségekre utaló vonások egyaránt megtalálhatók. Ezért *az „élenjárók" nem feltétlenül képviselik a jövő átlagát.*

3. A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK SZAKASZAI

„A gothai program kritikájá"-ban Marx a kommunista társadalmat olyan fejlődő társadalmi alakulatként vizsgálja, amelynek létrejötte és kiteljesedése meghatározott objektív törvényszerűségek alapján megy végbe; a kommunista társadalom felépítése meghatározott feltételek megteremtésének és jelentékeny időt követelő forradalmi átalakulásnak az eredménye; a kommunista társadalom alsó foka – mai fogalommal a szocializmus – kiteljesítése csak a kapi-

talizmusból a szocializmusba való átmenet feladatainak megvalósítása után kerülhet napirendre.

A szocialista forradalom győzelmét követően bonyolult, nehéz átmeneti időszak kezdődik, és az átmeneti szakaszok kérdése a legnehezebb kérdés, ami létezik, mert a feltételek szakadatlanul változnak. A szocialista társadalmat nem egyszer s mindenkorra kész dologként, hanem mint minden más társadalmi állapotot is, folytonos változásban és átalakulásban levőként kell felfogni.

Marx és Engels fő vonásaiban meghatározza – a legfejlettebb tőkésországokban egyszerre megvalósuló szocialista forradalmat feltételezve – a kialakuló új társadalom jellemzőit. Álláspontjuk szerint: a kommunizmus alsó fokát az jellemzi, hogy minden termelési eszköz társadalmi tulajdonban van, ami lehetővé teszi a termelőerők tervszerű, tudatos fejlesztését; nemcsak az osztályellentmondások, hanem fokozatosan az osztálykülönbségek is megszűnnek; felszámolják az elidegenedést, az árutermelést, megszűnnek az áru- és pénzviszonyok, az elosztás központi készletek alapján, a végzett munka arányában történik. Marxnál és Engelsnél az új társadalom két fejlődési fázisa közötti különbségeket gazdasági, politikai, szellemi érettségük szintje határozza meg.

A szocialista építés kezdeti tapasztalatait értékelve Lenin megállapítja, hogy a legnehezebb feladat: a régi, megszokott, közismert kapitalizmusból az új, még meg sem született, szilárd bázissal nem bíró szocializmusba való átmenet. Ez az átmenet a legjobb esetben is hosszú évekig fog tartani. Ezen időszakon belül még egész sor, kisebb átmenet lehetséges.

Beszédeiben, írásaiban Lenin néhány alkalommal használja a „fejlett szocialista társadalom", a „kiforrott szocializmus", a „teljes szocializmus" fogalmát. Ezeket a fogalmakat azonban Lenin nem fejti ki, és nem is úgy tekinti, mint a megvalósult szocializmus egy meghatározott szakaszát, hanem annak nyomatékos hangsúlyozása a célja, hogy a korabeli, sok tekintetben elmaradott állapotok mellett nem lehetséges a szocializmusra való közvetlen átmenet, mert a szocializmus fogalma szerint fejlett társadalom. Leninnél tehát a szocializmus és a fejlett szocializmus kifejezések tartalma egy és ugyanaz.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország által bejárt történelmi út tanulmányozása segítséget nyújt a szocialista építés szakaszainak az elhatárolásához, jellemzőik megadásához.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakasza a proletárdiktatúra győzelmével kezdődik és a szocializmus alapjainak megteremtésével, illetve ezeknek az alapoknak a megszilárdulásá-

val zárul. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszának a kezdete egyúttal a szocialista-kommunista társadalmi formáció kialakulásának a kiindulópontja is. Ebben a szakaszban a legfontosabb feladat az új társadalmi rendnek mint egységes rendszernek a kialakítása és megszilárdítása, s ezzel azoknak a szilárd társadalmi-gazdasági, politikai és szellemi alapoknak a megteremtése, amelyek lehetővé teszik a szocializmus saját bázisán való kiteljesedését.

A szocialista építés egyes szakaszai közötti minőségi különbségek elsősorban a termelőerők fejlődésében, a termelési viszonyok tökéletesítésében, a szocialista tulajdonviszonyok fejlődésében, a társadalmi osztály- és rétegstruktúra módosulásában, a szocialista állam funkciói közötti arányok változásában, a szocializmus politikai rendszerének a tökéletesítésében, a társadalmi és az egyéni tudat fejlettségi szintjében, a kulturális forradalom eredményeiben tükröződnek.

A fejlődés egyes szakaszai között meghúzható határok nem jelentik és nem jelenthetik azt, hogy a szakaszok „mereven" elválaszthatók egymástól. A szakaszokat elválasztó határok viszonylagosak.

A szocialista-kommunista társadalom építésének egyes szakaszai eltérő módon kötődnek az őket megelőző és követő szakaszokhoz. A szocialista fázis első szakasza az előző társadalmi formáció tagadásával indul. Az európai népi demokratikus forradalom biztosította a szocialista forradalom békés úton való győzelmét, és a munkásosztály fokozatosan ragadta meg a politikai és a gazdasági hatalmat. A formációváltás ez utóbbi esetben nem köthető olyan eseményhez, mint október idején a fegyveres felkelés győzelméhez. Az európai népi demokratikus forradalmak jellemző vonása volt, hogy a tőkés termelési eszközök kisajátításának folyamatában fokozatosan érkeztek el ahhoz a fejlődési ponthoz, amelyen minőségileg átalakult a nemzetgazdaság struktúrája.

A szocializmus alapjainak megteremtése és megszilárdulása az ellenforradalmat követő időszakban valósult meg hazánkban, s ezzel hazánk fejlődése a szocialista társadalmi viszonyok közepette folytatódik.

Az elmúlt néhány évben, különösen az MSZMP XI. kongresszusa utáni időben mind határozottabban bontakozik ki hazánkban immár magának a szocialista társadalomnak egy újabb fejlődési periódusa, melynek sajátosságairól, jellegéről ma még viszonylag kevés ismeretünk van. Az a tény, hogy belső fejlődésünk szakaszváltása a világgazdasági változásokkal kapcsolódott egybe, különösen élesen jeleníti meg a szakaszváltással szükségképpen együttjáró zavarokat,

nehézségeket, még élesebben vetíti elénk a fejlődés jellegének megváltozását. Mindezt figyelembe véve úgy tűnik, elegendő alapunk van annak megfogalmazására, hogy az MSZMP Programnyilatkozatában hozzávetőlegesen két évtizedes távlatra előirányzott fejlett szocialista társadalom szakasza és a szocializmus alapjainak megszilárdulása mellett napjainkban egy újabb fejlődési szakasz bontakozik ki, melynek tendenciáit tisztázni elengedhetetlenül szükséges, sürgős feladat.

4. A SZOCIALIZMUS TÖRTÉNELMI HELYÉRŐL

A szocializmus építésének eddigi menete, fejlődésünk jövőbe vezető tendenciái, valamint azok a történelmi körülmények, amelyek közepette a szocializmus építése előrehalad, szükségessé teszik a szocializmus történelmi helyével kapcsolatos egyes kérdések újragondolását. Marx és Engels a szocializmus és a kommunizmus világtörténelmi perspektíváját a társadalom általános fejlődéstörvényeinek, valamint a tőkés társadalom alapvető ellentmondásainak elemzése útján bontotta ki elméletileg. Eszerint:

a) A kommunizmus a tőkés viszonyok megelőző fejlődésén és az ebben a fejlődési folyamatban létrehozott fejlett termelőerőkön alapszik. Más szavakkal: a termelőerőkre vonatkoztatva a kommunizmus kezdettől fogva magasabb fejlődési szakaszt jelent a történelemben; a kommunizmus és a kapitalizmus ennélfogva elvileg nem alkothatja a történelem párhuzamosan futó fejlődésvonalát.

b) A politikai harc lehetőségének alapját az előbbi jelzett társadalmi-gazdasági fejlődés teremti meg. Következésképpen Marx és Engels tézise, amely szerint a legfejlettebb tőkésországokban nagyjában-egészében egyidőben dönti meg a munkásosztály a tőke uralmát, szervesen kapcsolódik az előző pontban érintett problémához.

c) A munkásosztály által vezetett forradalomban az ellenséges oldalon fog állni a legfejlettebb tőkésországok burzsoáziája, nemzetközi szövetségben minden rendű és rangú reakciós erővel, amely szembenáll a kommunizmussal, függetlenül attól, hogy az adott országban milyen elmaradott viszonyok vagy megkésett fejlődés alkotja a reakciós erők létének alapját. Így tehát például a burzsoázia nemzetközi síkon politikai szövetségbe fog lépni a feudális oligarchákkal, történelmileg bármennyire is ellenséges osztályokat alkotnak ezek, például a kapitalizmus fejlődésének időszakában.

d) Tekintettel azonban arra, hogy a tőkés fejlődés kezdeteihez éppen csak elérkező társadalmak – mindenekelőtt pedig a feudális

forma, illetve mindazok a nemzetek, népek, társadalmak, melyek kívülrekedtek a tőkés fejlődésen, vagy éppencsak külsőleg érinti őket a fejlődés –, amelyek tehát belső viszonyaikban nem fejlesztették ki azokat a világos és éles antagonizmusokat, amelyek a tőkés társadalom jellemzői, fennáll a lehetősége annak, hogy ezeknek a népeknek nem csupán az uralkodó osztálya köt szövetséget a fejlett tőkésországok burzsoáziájával a munkásosztály forradalma ellen, hanem maguk ezek a népek is a reakció oldalán fognak harcolni.

A szocializmus klasszikusai számára a kommunizmus (mindkét fázisa) és a kapitalizmus egymást kizáró egyetemes, földünk valamennyi országát és népét magukkal ragadó társadalmi rendszerek. A történelemben első ízben a tőkés teremlési mód jelenik meg ebben az értelemben egyetemes társadalmi rendszerként.

A szocializmus történelmi helyének, alapvető törvényszerűségeinek a valóságos történelmi fejlődést figyelembe vevő meghatározását, elméleti tisztázását az teszi különösen bonyolulttá, hogy egyrészt: az elméletileg megalapozott várakozással ellentétben ma már bizonyosra vehető, nem minden országra érvényes az a megállapítás, amely szerint a szocializmus építésének megkezdése feltételezi a megelőző tőkés fejlődést. A szocialista építés különböző formái, az átmeneti szakaszok változatossága azt mutatja, hogy a fejlődés egyik igen erős tendenciáját képviseli az olyan „közbülső" társadalmi formák kialakítása, amelyek magukban foglalják a tradicionális viszonyokat is, s ma még tudományosan meghatározatlan szintézisbe olvasztják össze a különböző elemeket. Másrészt: mint világrendszer, a szocializmus nem a megelőző tőkés fejlődést meghaladó társadalmi rendszerként jelent meg, hanem a legfejlettebb tőkésországok csoportjának fejlettségi szintje alatti, ugyanakkor a tőkés fejlődés irányával szembeni alternatívát képviselő társadalmi formaként. Bizonyosan ennek is szerepe van abban, hogy a szocialista országok fejlődése erőteljes és pozitív hatást fejt ki az elmaradott térségekben.

Mindezek következtében jelenleg egy fel nem oldott ellentmondás feszül a szocializmus történelmi helyének a marxizmus klasszikusai általi meghatározása, illetve a között, ahogyan a szocializmus a történelmi valóságban ténylegesen megjelenik és fejlődik. A marxista társadalomelmélet egyik fontos feladata, hogy magyarázatot adjon ennek az ellentmondásnak a létrejöttére, valamint az, hogy a történelmi tapasztalatok felhasználásával pontosabban megvilágítsa a szocializmus történelmi helyét.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Zrínyi Nyomda, Budapest (82.1287/1)
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató
A kötetet Kovács Mihályné és dr. Gábor Luca szerkesztette
A borítót Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 19,5 (A/5) ív